

Ср I

4512

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 82
1989

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
"ST. KLIMENT OHRIDSKI"

FACULTE D' HISTOIRE

Tome 82
1989

СОФИЯ. 1992

SOFIA. 1992

ГОДИШНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 82
1989

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITE DE SOFIA
"ST. KLIMENT OHRIDSKI"
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 82
1989

СОФИЯ • 1992 • SOFIA
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО "СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"
PRESSES UNIVERSITAIRES "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Доц. *АЛДЕМИР САДУЛОВ* (отговорен редактор), проф. д-р *ВЕЛИЧКО ГЕОРГИЕВ*, доц. *ГЕОРГИ БАКАЛОВ*, доц. *ДИМИТЪР ПОПОВ*, доц. *ДРАГОМИР ДРАГАНОВ* (научен секретар)

Редактор Вania Радева
Художествен редактор Борис Драголов
Технически редактор Емилия Дончева
Коректор Зоя Божкова

Изд. индекс 1024
Формат 70 × 100/16
Печ. коли 12,37 Изд. коли 16,31

Печатна база ББК

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Драгомир Драганов — Испанският фашизъм (1931—1936 г.)	5
Дария Крачунова — Ролята на "черния ислям" в политическото, икономическото и социалното развитие на Западна Африка	57
Костадин Грозев — Демократическата партия в САЩ и движението за реформи в политическата система (1969—1971 г.)	87
Борислав Гаврилов — Английското обществено мнение и Австро-пруската война от 1866 г.	131
Валери Кацунов — Проблеми на българското народностно самосъзнание през Втората българска държава	175

S O M M A I R E

Dragomir Draganov — The Spanish Fascism (1931—1936)	5
Daria Krachunova — The Role of "Black Islam" in the Political, Economical and Social Development of West Africa	57
Kostadin Grozev — The Democratic Party in the United States and the Movement for Reforms in the Political System (1969—1971)	87
Borislav Gavrilov — British Public Opinion and the Austro-prussian War of 1866	131
Valery Katsunov — Problems of Bulgarian National Selfconsciousness During the Second Bulgarian State	175

ИСПАНСКИЯТ ФАШИЗЪМ (1931 – 1936 г.)

ДРАГОМИР ДРАГАНОВ

Драгомир Драганов. ИСПАНСКИЯ ФАШИЗМ (1931 – 1936 гг.)

Студия разглежда проблемите на зародиш и еволюция на испанския фашизъм в първата половина на 30-те години. Проследяват се взаимоотношенията на фашистките групи с другите правителствени сили в Испания, тяхната роля и място в политическия спектър на страната. Направена е опитка да се намери мястото на испанския фашизъм сред другите сродни движения в Европа. В това време авторът доказва, че испанският фашизъм не е само "имитационно движение", тъй като специфика на развитието на Испания в XX век изисква да се постави ударение в своя идеологическа и политическа дейност главно на националните елементи.

Dragomir Dragandov. THE SPANISH FASCISM (1931 – 1936)

The study examines the problems of the emerging and evolution of the Spanish fascism in the first half of the 30s. The author follows the relations between the fascist groups and the other forces in Spain, their role and place in the political spectrum of the country. An endeavour is made to find the place of the Spanish fascism among other similar movements in Europe. In the same time the author proves that the Spanish fascism is not just an "imitational movement" because the specificity of development of Spain in the 20th century forces it to stress mainly on the national elements in its ideological and political activity.

Първите си крачки в Испания фашизмът прави в началото на 30-те години на нашия век.

Причините за тази закъсняла в сравнение с Германия и Италия поява са свързани с особеностите на общественото-политическото развитие и с идеята атмосфера, създадена още в края на XIX век и доминираща в духовния живот на страната в следващите над повече от три десетилетия.

Испания прекрива двадесетия век в почти шоково състояние след поражението във войната ѝ със САЩ през 1898 г. То се превръща в поредната, но може би най-ярко проява на традиционното ѝ неуважение към изискването "да върви в крак с историята"¹ и има впечатляващо въздействие върху по-сетнешната съдба на страната. Ражда се "поколението на 98-та". И макар че с

него са свързани предимно имената на интелектуалци — философи като Мигел де Унамуно. И Хосе Ортега и Гасет, писатели като Пио Бароха, поети като Антонио Мачадо и т. н., "духът на 98-а" влияе върху мислите и настроенията на цялото общество. Постепенно от констатациите "какво не е Испания" се преминава към въпроса "какво трябва да бъде", за да кристализира в последна сметка общото убеждение за необходимостта от "национално възрождане" след "националната катастрофа".

Решението Испания да запази неутралитет в Първата световна война до голяма степен улеснява изпълнението на тази задача в икономическата област. В годините на войната и в десетилетието след нея страната отбелязва стабилен ръст на производството и в селското стопанство, и особено в промишлеността². Промени настъпват и в структурата на испанското общество, най-съществени от които са свързани с нарастването на индустриалната работническа класа и с укрепването на позициите на промишлената буржоазия, най-вече в Каталония и Баския³.

В Испания обаче съществува и още една "традиция", точно уловена от Пол Престън — икономическата модернизация да не съвпада по време с политическата⁴. Вярно е, че Алфонсо XIII, който заема престола през 1902 г., се опитва да играе ролята на "просветен монарх", реагиращ на повелите на времето. Но също толкова вярно е, че неговите реакции са по-скоро с козметичен обхват, без да засягат интересите и властта на старата земевладелска и банкерска аристокрация. В резултат "националното възрождане" в политическата област остава в двете десетилетия след катастрофата от 1898 г. предимно в сферата на идеите, а на опита да бъде пренесено и в тази на практика монархията отговаря с диктатурата на генерал Мигел Примо де Ривера, установена през 1923 г.

В следващите седем години, до падането си през януари 1930, генерал Примо де Ривера успява да изостри отношенията на управляващата върхушка с почти всички слоеве и групи на испанското общество. Работническата класа губи повече от придобивките, извоювани през кризисните 1917—1923 години, особено след опита за въвеждане през 1926 г. на корпоративната система. Селските маси продължават да са почти изцяло зависими от едрите латифундисти. Със специален декрет за "единството на нацията" се въвеждат строги санкции, включително и смъртна присъда, за "националистическа" и "сепаратистична" пропаганда. След интернирането на Мигел де Унамуно на остров Фуертевентура през 1924 г. се задълбочава и конфликтът между диктатурата и интелигенцията. През 1926 г. поредният кралски декрет, променящ механизма на производството в по-горен чин на артилерийските офицери, възбужда и недоволството на значителна част от армията, най-ярък израз на което стават няколко неуспешни опита за преврат под ръководството или с участието на военните⁵.

Протекционистката политика на Примо де Ривера и високите темпове на промишлено развитие в условията на благоприятната световна икономическа конюнктура, в резултат на което укрепват позициите на буржоазията, води, от друга страна, до постепенното изостряне на отношенията и между монархистите, представляващи предимно интересите на земевладелската аристокрация, и диктатурата. А доколкото пък прорепубликанските политически

кръгове виждат в нея най-вече опит за съхраняване на монархията, срещу диктатора-генерал се създава наистина широк, макар и разнороден и разнопосочен опозиционен фронт⁶. На 28 януари 1930 г. Примо де Ривера се отказва от поста председател на правителството, оставяйки страната фактически на кръстопът и в политическо, и в икономическо отношение. След краткотрайното управление на други двама военни (генерал Беренгер и адмирал Аснар), белязано от поредния неуспешен опит за военен преврат, в търсенето на надежди за спасение, монархията решава да предложи провеждането на общински избори (само две седмици след идването си на власт Примо де Ривера разпуска изборните общински съвети и създава нови, начело на които назначава предимно военни). Този път испанците остават верни на другата своя традиция — импровизацията, при която важното е да се започне, а не как ще свърши.

Датата 12 април 1931 г. остава в съвременната история на Испания не толкова като изборна победа на републиканците — по брой на общинските съветници монархистите не им отстъпват, колкото като морален триумф на антимонархическите сили. Впрочем така я тълкува и самият Алфонсо XIII, който на 14 април напуска страната, за да не ѝ "пречи" чрез избори за Учредително събрание свободно да изрази предпочитанията си към републиканската или монархическата форма на управление⁸.

Още на 15 април обаче новосъздаденото Временно правителство публикува своята програма, с която републиканците правят много сериозна заявка за победа в бъдещите избори на Учредителните кортеси. Основните положения на "Правния статут на правителството" включват: търсене на отговорност за разтурването на парламента през 1923 г. и за последвалите нарушения на конституционните норми; признаване на личните и обществените свободи и правата на гражданите; защита на частната собственост и т. н.⁹ В подобен дух са и следващите му декрети — сваляне на възрастовия изборителен ценз от 25 до 23 години, еднокамарен парламент, възстановяване на 8-часовия работен ден, обещание за провеждане на аграрна реформа. Резултатите не закъсняват: на 28 юни 1931 г. републиканските партии печелят абсолютното мнозинство — над 370 от общо 469-те депутатски места. На 14 юли Учредителните кортеси са открити и незабавно пристъпват към изпълнението на основната си задача — изработването на новата конституция. След неколкомесечни и понякога доста бурни дебати на 9 декември 1931 г. основният закон на Втората република (Първата — през 1873—1874 г. — просъществува само 11 месеца) влиза в сила. Испания става "демократична република на трудещите се от всички класи, изградена на основите на свободата и справедливостта". В рамките на "неразделната държава" се признава правото на автономия на исторически оформилите се области. Допуска се намеса на държавата в "развитието и координацията" на производството в интерес на "националната икономика", както и възможността за "принудителна експроприация" на собствеността "в името на социалната полза". Църквата се отделя от държавата¹⁰.

Следващите две години до парламентарните избори през ноември 1933 г. по сполучливото определение на Реймънд Кар¹¹ са времето на "новия курс" на републиканските правителства, оглавявани последователно от Мануел

Асая, Алехандро Лерус и Диего Мартинес Баррио. Последователно са приети закони за разпускане на ордена на йезуитите и национализация на имуществото му; за развод и граждански брак; за правовото положение на трудещите се; за профсъюзите; за аграрна реформа; за автономен статут на Каталония; за религиозните конгрегации и т. н.¹² В резултат на активната реформаторска дейност Испания се превръща, поне от законодателна гледна точка, в една от най-демократичните парламентарни републики на стария континент.

Но в "новия курс" на републиканските правителства има и немалка доза хаотичност или поне недостатъчно премерени крачки. Хуан Линц, един от най-сериозните изследователи на политическата история на съвременна Испания, твърди, че до голяма степен това се дължи и на факта, че в сравнение с другите европейски демократични републики, "политическата класа (на Втората република — б. м., Д. Д.) се състоеше от нови хора с недостатъчен политически и административен опит"¹³. Така или иначе "новият курс" поражда опасения или предизвиква недоволство и отясяно, и отляво. Според Мигел Артола онази част от буржоазията, която при диктатурата на Primo de Rivera подкрепя борбата за демократизиране на страната, в същото време е категорично против то да става за сметка на промени в социалната система. От друга страна, сред пролетариата и радетелите за автономия в Каталония, Баския и други области, "новият курс" предизвиква "равностойно разочарование, доколкото работническите маси олицетворяваха в разсъжденията си Република с радикални обществени промени, а националистическите елементи — с по-голяма независимост спрямо централната власт"¹⁴.

Или, както се вижда, изходните позиции и гледните точки се различават съществено, нерядко достигайки до диаметралната си противоположност. Оценките обаче за насоките и резултатите от дейността на републиканските правителства през 1931 — 1933 г. в последна сметка съвпадат, още повече, че Хосе Ортега и Гасет предлага и възможно най-кратката и безконфликтна формула за подобно съвпадение: "Не е това". От тази констатация тръгват и първите фашистки групи в Испания.

Литературата, която третира и темата за испанския фашизъм, не е малко. Веднага обаче трябва да се направи уговорката, че изследванията, центрирани върху годините на Втората република (1931 — 1936), едва ли не се броят на пръсти. Преобладаващата част от историописците, макар и по различни съображения и от различни изходни позиции, градят научните си дирения върху концепцията за пряката приемственост между идеите на испанския фашизъм и франкистката държава, изградена в резултат от победата на десните сили в гражданската война от 1936 — 1939 г. И доколкото научният интерес към четиредесетгодишната франкистка диктатура определено доминира, испанският фашизъм обикновено остава в сянката ѝ. Един от резултатите е, че макар и да звучи парадоксално, между финалните заключения и констатации например на марксистката и франкистката историография се установява пълно сходство, изразено във формулата: франкизъм-фашизъм¹⁵.

Извън съмнение е, че подобно сходство е удобно и за двете страни. Обявявайки франкизма за фашистки режим, а испанският фашизъм — за негов не само духовен баща, до смъртта на Франсиско Франко (1975 г.) авторите марксистки вещаят, че в качеството му на исторически анахронизъм той неизбеж-

но ще падне под ударите на набиращите смелост и мощ антифашистки сили. Но това е по-малката беда. Веднъж избрали знака за равенство, тези автори са принудени да причислят към фашистките групи и всички онези партии, които след 1936 г. също участват във франкисткия режим. Така във фашизма се вкарват, или — с надеждата да изглежда "по-малко" ангажиращо — се обявяват за фашизирани (или пък профашистки), не само монархистите от Испанското обновление и Традиционалистката общност, но дори и Испанската конфедерация на автономните десни партии¹⁶. А колкото по-силен е врагът, толкова по-големи са заслугите на левизата в Испания, естествено начело с Комунистическата партия, за организирането на съпротивата срещу него, толкова по-късогледски политически са и съюзниците на комунистите, които се колебаят да се включат незабавно в тази борба и т. н.

Колкото до историците — фалангисти, мотивите им да отъждествяват фашизма с франкизма са още по-лесно обясними: така "новата държава", създадена от Франко, е не толкова или не само плод на насилственото сваляне на законното правителство, но и отговор и реализация на възжеленията и борбата на част от испанското общество в годините на Втората република¹⁷.

От втората група автори — онези, които дистанцират фашизма от франкисткия режим, на първо място трябва да се споменат фалангистите — "дисиденти". Най-кратко тяхната основна теза е, че Франко е предал идеалите, завещани от Хосе Антонио Primo де Ривера — всепризнатият теоретик и ръководител на испанския фашизъм¹⁸.

Единственото изследване, посветено конкретно на проблемите на фашизма в годините на Втората република (до 1936 г.), е това на Хавиер Хименес Кампо¹⁹. Достоинствата му са във внушителната документална база, на която е изградено, в опита да синтезира модела на фашистко движение, с който да сравнява испанските групи, в желанието да се поставят на точното им място със съответния етикет (Ледесма Рамос като идеолог на "революцията срещу буржоазията", Онесимо Редондо — на "революцията без буржоазията" и Хосе Антонио Primo де Ривера — на "революцията на буржоазията"). Но увлечен като че ли в тази класификация, базираща се при това само на универсални понятия, Хименес Кампо като че ли изпуска от погледа си националните специфики на испанския фашизъм или — най-често — ги обявява за чиста демагогия.

Нещата очевидно не са толкова прости. Вековната изолационност на Испания от политическите процеси в стария континент, икономическата изостаналост на страната — през 30-те години на дневен ред продължават да стоят задачи и на буржоазнодемократичната революция, липсата на такъв мощен катализатор на политическата енергия, ролята на който изиграва за останалите европейски държави с фашистки движения Първата световна война, непроменената структура на традиционните десни сили — всичко това не може да не постави силен национален отпечатък върху испанския фашизъм.

Целта на настоящата работа е да се направи опит за изследване на условията, в които испанският фашизъм се появява и изгражда идеологически и организационно, на етапите в развитието му през 1931 — 1936 г. и на тази основа да се очертаят разграничителните линии между фашизма и франкизма. Авторът се е постарал да привлече всички достъпни документални материали

ли — от произведенията на Хосе Антонио Примо де Ривера, Рамиро Ледесма Рамос и Онесимо Редондо²⁰ до приложенията с документи към монографичните и мемоарните издания²¹ — една добра и полезна издателска традиция в Испания. От значителна полза при работата върху темата бяха и неостаряващото изследване на Стенли Пейн²² върху испанския фашизъм и монографията на Шийла Елууд²³ — и двете изградени не само върху солидна документална основа, но и върху интервюта на авторите им с бивши дейци на Испанската фаланга.

Доколкото настоящето изследване е първото в българската историческа литература, посветено на тази тема, авторът се надява да допринесе за запълване, макар и частично, на едно от многото бели полета в родните изследвания по съвременната обща история.

1. ХУНТИТЕ ЗА НАЦИОНАЛ-СИНДИКАЛИСТКО НАСТЪПЛЕНИЕ

Първата група или кръг от съмишленици на фашизма в Испания се заражда в навечерието на общинските избори от 1931 г. около личността на Рамиро Ледесма Рамос. През февруари той създава своя "Политически манифест: Завоюването на държавата", а на 14 март се появява първият брой на вестник със същото заглавие.

"Пощенски чиновник" — обикновено с това авторите-марксистки, а и не само те, започват и завършват характеристиката на Ледесма Рамос²⁴. В конкретния случай обаче традиционната асоциация с "ограничена душа" не отговаря на истината. През 1926 г. Ледесма Рамос се записва да следва едновременно философия и математика в Мадридския университет, но интересът му към "точната" наука постепенно отслабва и четири години по-късно той се дипломира по философия. Още от 1928 г. сътрудничи на основаното от Ернесто Хименес Кабалеро, един от "духовните предтечи" на испанския фашизъм, издание "Литературен вестник", а след това получава покана да пише и за "Списание на Запада", ръководено от Хосе Ортега и Гасет²⁵.

Доста скоро и любовта му към философията отстъпва пред новата му страст — политиката. "Днес, започва неговият "Политически манифест", една компактна група от млади испанци се готви да се намеси активно и ефективно в политическата дейност. Единственото, което ни движи, е благородното ни и постоянно безпокойство за жизнените проблеми на страната"²⁶.

Групата наистина е "компактна" — единадесет не особено имотни младежи на възраст около 25 години. Въпросът със средствата за съществуването ѝ е много сериозен и вероятно това също дава отражение върху идеите, прокламирани в "Манифеста", където патетиката определено доминира над ясното политическо самоопределяне. "Испания — испанската държава и народ — живеят от почти три века в постоянно бягство от самите себе си, изменяйки на особените качества, които са им присъщи, както и на тяхното съществуване, в едно самоубийствено себеотричане, толкова сериозно, че ги поставя на самия праг на историческото разпадане."²⁷

Какво противопоставя на тази апокалиптична картина "Политическият манифест" на групата на Ледесма Рамос? В 17-те точки на програмата ѝ и в обясненията към тях са вложени четири основни идеи:

1. Изграждане на единна и силна държава, на която да принадлежи цялата власт. Политически свободи само в рамките на държавата, не над нея или против нея.

За да се превърне Испания в такава единна и силна държава и да се възроди като "международна сила", е необходимо да се утвърждават "испанските ценности", а нейната култура да получи "имперско разпространение".

2. "Синдикално структуриране на икономиката. Обективна икономическа политика. Издигане ролята на труда. Експроприация на земевладелците", както национализирания земи се предават на "автономните общини" и на "селски синдикални общности".

Тези мерки произтичат от констатацията, че "либералната държава се оказва беззащитна" пред създадените от "индустриалната икономика в последните сто години" социални несправедливости. Чрез "синдикалното структуриране" "новата държава... ще спаси индустриалната ефикасност, разрушавайки обаче съществуващото днес нездраво господство от всякакъв тип". "Новата държава не може да остави икономиката си на обикновените пактове и споразумения, които икономическите сили сключват помежду си. Синдикализацията на икономическите сили ще бъде задължителна и подчинена във всеки един момент на висшите цели на държавата. Държавата постоянно ще организира и гарантира производството".

3. Категорично разграничаване от марксизма, макар и с признаване на заслугите му за създаването на "първото ясно виждане за характера на нашата индустриална и техническа цивилизация". "Ние ще се борим срещу ограниченията на материалистическия марксизъм и трябва да го преодолеем, но не без да му отдадем почестите на изчерпан предшественик, загинал в първите схватки... Радикалното теоретично и практическо преодоляване на марксизма е императив на нашата епоха. На комунистическото общество и държава ние противопоставяме йерархическите стойности, националната идея и икономическата ефикасност."

4. "Крайно революционно действие до постигането на триумфа на новата държава в Испания. Методи на директно въздействие върху старата държава и върху старите социално-политически групи на стария режим."

Към "новата държава" — по нови организационни пътища: "Раждаме се с лице към революционната ефикасност. Поради това търсим не гласове, а смели и достойни малцинства. Търсим групи от млади привърженици, без лицемерно отношение към пушката и към военната дисциплина". "Младите привърженици" — в "Манифеста" изрично е указано: между 18 и 45-годишни, ще се организират в групи от два типа — "синдикални десетки", в които влизат само хора от една и съща "синдикална корпорация", и "политически петорки."²⁸

"Не сме фашисти", твърди още през 1930 г. Ледесма Рамос²⁹ и "Политическият манифест" не опровергава, поне на пръв поглед, подобно твърдение. Нещо повече, на 6 юни 1931 г. в брой 13 на "Завоюването на държавата" се появява едно наистина курioзно съчетание от "лозунги":

"Да живее новият свят!

Да живее фашистка Италия!

Да живее съветска Русия!

Да живее Германия на Хитлер!
Да живее Испания, която ще направим!
Долу буржоазните и парламентарни демокрации!"³⁰

През 1935 г. обаче в книгата си "Фашизъм в Испания?" Ледесма Рамос вече е на друго мнение: "На 14 март 1931 г., точно един месец преди провъзгласяването на републиката, в Мадрид започна да излиза един политически ежеседмичник, "Завоюването на държавата", в чито броеве се намират всички кълнове, идеи и лозунги на онова, което по-късно даде живот и име на организацията и партиите от фашистки тип."³¹

Между тези две диаметрално противоположни твърдения няма противоречие — има еволюция. Бърза, дори светкавична — става дума за месеците от март до октомври 1931 г., но със същия ритъм еволюира в онзи момент и Испания като цяло. Друг е въпросът, че двата симултанти процеса вървят в две съвсем различни посоки. Републиканската коалиция, в която важна роля играе Испанската социалистическа работническа партия (ИСРП), поставя най-високата точка в скалата на ценностите си режим от буржоазно-парламентарен тип. За групата на Ледесма Рамос целта е неговото преодоляване. "Хората на обикновената политика — монархисти и републиканци, групите, които ги следват и отделните елементи, които досега участваха в определянето на съдбините ни, не могат да се освободят от посредствените връзки на старата държава. Ние, извън тях, против тях, отвъд тях, без изкуствено разделяне на десни и леви,³² започваме революционно действие в името на радикално нова държава."

"Радикално нова", а не просто "нова" държава, защото такава вече съществува — "съветска Русия". Но там — поне според ширещите се тогава представи — се изгражда общонародна държава, държава, която принадлежи на всички граждани, докато Ледесма Рамос мечтае за обратното — народът, нацията да принадлежат на държавата.

Мечтите обаче могат да станат действителност, само ако срещнат широко одобрение и масова подкрепа. А в тази насока групата на Ледесма Рамос среща не по-малко трудности, отколкото със средствата за съществуването си. Пропада опитът да бъде привлечен майор Рамон Франко (брат на бъдещия каудильо), прочут в Испания след успешен презокеански полет. Напразни остават и усилията да се проникне сред анархосиндикалистите, за да бъдат те "превъзпитани" в духа на "националния" синдикализъм. От тази гледна точка обединението на групата на Ледесма Рамос с Кастилските хунти за испанско действие (КХИД) изглежда не само и не толкова среща между две сродни движения, но и "брак по сметка".

Основател и ръководител на КХИД е Онесимо Редондо Ортега, също чиновник, но в Министерството на икономиката, на служба в Валядолид (Стара Кастиля). Редондо е връстник на Ледесма Рамос (и дамата са родени през 1905 г.), също като него започва да издава ежеседмичник, около който се сформира групата му, тя от своя страна е също толкова малобройна и т. н. На 20 юни 1931 г. Редондо публикува в брой 2 на вестника си "Свобода" статията "Социалната революция", в която излага програмата на бъдещите Хунти. "Ако социалната революция е необходимост и вик за правда, това младо и здраво движение трябва да се брани от предателските опити за корупция от

страна на еврействуващата супербуржоазна демокрация, както и от страна на международните централи от марксистки тип, които обезличават истинската испанска революция, за да ни направят роби на Москва.

Да на енергичната, незабавна социална революция, осъществена от испанската младеж. Но при няколко условия:

1. Да не служи за замяна на хегемонията на буржоазията и тиранията на една класа или един профсъюз. Престъпление спрямо отечеството е да се подбужда нацията, за да се сменя един деспотизъм с друг.

2. Селото да участва енергично, защото без гласа на земеделците всяко колективно движение е агресия срещу истинския народ.

3. Това дело на социалната справедливост да бъде водено от висше испанско вдъхновение, от национална идея за единство като гаранция, че великата Испания ще следва възходящ път и няма да бъде жертва на коварни проекти, замислени от подмолни международни сили, за да хвърлят нациите в мизерията, която идва след класовата борба."³³

Около тези идеи постепенно се оформя кръг от съмишленици на Редондо, които на 9 август 1931 г. създават Кастилските хунти за испанско действие. Или ако се възприеме, макар и с необходимите уговорки, класификацията на Х. Хименес Кампо, след "революцията срещу буржоазията", проповядвана от Ледесма Рамос, на сцената се появява и "революцията без буржоазията" на Онесимо Редондо³⁴. Проблемът обаче е в това, че и във Валядолид емоционалните слова са повече от желаещите да ги следват. Така логично се идва до установяването на контакти между двете групи, а в началото на октомври 1931 г. те обявяват решението си да се слеят в една организация — Хунтите за национал-синдикалистко настъпление (ХОНС).

"Искахме — твърди в интервюто си със Ш. Елууд през 1977 г. Хуан Апарисио, бившият секретар на "Завоюването на държавата" — да оженим, да свържем, да обединим двата полюса на испанския арко ирис."³⁵ Но преобладаващото мнозинство от изследователите виждат в създаването на ХОНС далеч по-прозаични подбуди, още повече, че различията между двете му съставки са наистина значителни. Те започват още с посоките, в които се търси масова подкрепа — градския пролетариат при Ледесма Рамос и дребните и средни селски собственици при Редондо. В тясна връзка с това е и второто различие — трудното, първоначално изглеждащо дори невъзможно съчетание между исканата от "Завоюването на държавата" "експроприация на земевладелците" и енергичната защита, която им обещаваат КХИД. Трето, обявявайки държавата за върховна, всеобхватна и всемогъща инстанция, Ледесма Рамос стига и до антиклерикализъм ("Нищо над държавата! Дори и църквата", пише той през май 1931 г.), докато Редондо, възпитан от родители-йезуити, е известен като яростен католик. Четвърто, в идеологията на КХИД ясно се открояват антисемитски идеи, които въобще отсъстват в речника на "Завоюването на държавата". И пето, различия има и във външните влияния. Идеализирайки, абсолютизирайки дори държавата като институт, Ледесма Рамос е по-близо до Мусолини, а концепцията на Редондо (лектор в Католическия университет в Манхайм, Германия, през 1928 г.) за "велика Испания", основаваща се на "чистотата на испанската раса", клони към тези на Хитлер³⁶.

Но и допирните точки между двете групи не са малко. Главната е преклонението им пред "националната идея", вярата им в "историческата мисия" на Испания и в "специфичните испански качества". Една е и крайната им цел — преодоляването на "социалната несправедливост" с помощта и намесата на силна държавна власт. Обща е и ненавистта им към марксизма като "международно", т. е. антинационално движение, целящо да подчини страната на Москва. Сходни са и пътищата, по които ще се "преодолява" марксизма и ще се гради "единна, голяма и свободна Испания": чрез "революционно насилие". И накрая, както вече се изтъкна, и двете групи са толкова малобройни, че сливането им е наистина жизнено необходимо.

Хунтите за национал-синдикалистко настъпление се създават на 3 октомври 1931 г. "Висшите идеали на Отечеството са изоставени и предадени. Правителството на републиката следва пътя на двата века управление на Бурбоните, векове на измяна и крайна нищета, въпреки че беше много по-лесно сега да се свърже революционният ентузиазъм на народа с голямата решителност на расата — пише същия ден Ледесма Рамос. — ... Комунистическата и анархистката пропаганда съумяват да държат силите си в резерв, ако социалдемократията не успее сама да постигне националната разруха. Днес в Испания няма никой, който да гарантира, че подобни опасности ще бъдат преодоляни ефикасно и героично. Остава само героичното създаване на *Хунтите за национално настъпление*, които, призовавайки към насилие, да разрушат чрез директни действия на народа разложителните кълнове... Искаме революционна атмосфера, за да осигурим националното единство, изкоренявайки локалния патриотизъм. За да осъществим имперската и католическа съдба на нашата раса. За да превърнем в немошни марксистските организации. За да наложим икономически синдикализъм, който да спре грабежа на буржоазията, да подчини на ефикасни правила националното производство и да осигури справедливостта на разпределението. Такъв е планът на нашите *Хунти за национал-синдикалистко настъпление (ХОНС)*, на чието развитие ще посветим от днес цялата воля и енергия, с които разполагаме."³⁷

На 10 октомври е публикуван и "Политическият манифест" на ХОНС, в който са представени позициите и целите на новата организация. ХОНС се раждат, защото "в политическата панорама не съществува нито една сила, която да гарантира героичната защита на испанските идеали". Те обявяват за свои врагове "всички онези, които препятстват, поради партиен егоизъм или вярност към глупави или пропаднали идеали от миналия век, разпространението в Испания на новата Държава, която замисля национал-синдикализма — имперска, справедлива и енергична."

Сред тези "всички" конкретно са указани обаче само две групи. От една страна, това са "марксистските партии" — "нещо много по-сериозно от една повече или по-малко напредничава икономическа концепция. Предполагаемата криза на капиталистическото общество не трябва да позволи на полудивни орди да обиждат доказаните качества на един народ и да мечкат националната му воля". Вторият "основен враг" са "каталонските предатели", които мечтаят за "националното разчленение".

ХОНС "отхвърлят избирателната и парламентарната тактика, макар че понякога могат да я използват". Същевременно "прякото действие, което

провъзгласяват Хунтите, не трябва да се разбира като практикуване само на насилие, а по-скоро като тактика, която произтича от сегашната буржоазно-либерална държава като протест срещу инерцията ѝ спрямо проявите на антинационалните групи".

В "Манифеста" се тълкува названието на новата организация. "Името Хунти, което даваме на организмите, натоварени с дейността на нашата партия, указва само структурата ѝ. Думата настъпление показва... характерът на революционна инициатива, който ще доминира в нейните изяви.

А национал-синдикализъмът? Испанският характер, националистически, ако щете, на нашата партия... Главният двигател на нашата политическа битка е свръхчовешкият ни стремеж да се възроди и испанизира до последното кътче нашето Отечество... Скудоумие би било да се счита, че употребата на понятието синдикализъм ни съюзява с пролетарски организации, известни със същото това име в страната, но които са най-големите ни противници. Национал-синдикалистката държава си поставя за цел да разреши социалния проблем на основата на регулираща държавна намеса в частната икономика.³⁸ И още по-ясно и категорично в статията на Ледесма Рамос "Нашите лозунги": "Срещу ширещия се егоизъм противопоставяме задължението да възпитаваме в Хунтите. Срещу застоя и общественото малодушие издигаме морала на настъплението. Срещу предателството на нищожествата, *Националната идея*. И срещу провала на сегашните икономически структури, синдикализъм или *Държавен корпоративизъм*, който да дисциплинира производството и разпределението на богатството. Две са върховните цели пред нас: да съборим сегашния масонски, антииспански режим, който задушава жизнеността на нашия народ, беззащитен и безоръжен днес срещу марксисткото варварство. Да наложим чрез насилието най-стриктната вяроност на духа на Отееството."³⁹

Първият вариант на конкретната политическа програма на ХОНС се състои от 16 точки. От тях пет са посветени на "националната идея" за "единна, голяма и свободна Испания", седем третират въпроса за устройството на "новата държава", три засягат икономическите ѝ механизми и в една се потвърждава тактиката на "пряко действие на партията"⁴⁰.

Сравнението между платформата на "Завоюването на държавата", постановките на Кастилските хунти за испанско действие и програмата на ХОНС показва, че новото обединение успява да осъществи симбиозата — органична, а понякога и механична — между основните позиции на двете му съставки. Четири са идеите, по които между тях има пълно съвпадение и които влизат директно или с незначителна редакция в програмата: за издигането на ролята на държавата, за превръщането на Испания във "велика държава", за необходимостта от борба докрай срещу марксизма и за ролята на насилието. "Завоюването на държавата" "отстъпва" през КХИД поне в два пункта: вместо "експроприация на земеделците" в програмата е записано "увеличаване на съвместната и семейната обработка на земята", а антиклерикализъмът ѝ е заменен с искането за "максимално уважение на религиозната традиция на нашата раса". От своя страна и КХИД приемат две от базисните искания на групата на Ледесма Рамос: за "синдикалното структуриране на икономиката" ("задължителна синдикализация на всички производители като основа за испанските трудови корпорации", гласи една от точките на програмата на

ХОНС) и за въвеждането на възрастов ценз за "висшите ръководни политически постове" от 45 години. Компромис е постигнат по въпроса за социалната насоченост на новото движение, като обхватът му не визираща една или друга от "потиснатите" класи, а "испанския народ" като цяло.

Новата държава според програмата ще подмени "парламентарния режим с авторитетен испански режим, който ще се основава на въоръжената подкрепа на нашата партия и на моралната и материалната помощ на народа". Марксистките партии, "считани за антинационални и предателски", ще бъдат разпуснати и унищожени. Предвиждат се и строги наказания срещу онези, които действат за "националното разчленяване" на Испания⁴¹.

На 30 ноември 1931 г. новосъздаденият Централен изпълнителен триумвират на ХОНС внася устава им в Генералната дирекция на сигурността. Месец преди това, на 23 октомври, вестник "Завоюването на държавата" прекратява съществуването си, а "Свобода" става техният централен орган. Уточнена е и символиката на ХОНС. Емблемата им е ярем със стрели, знамето — черно и червено, подобно на униформата им (черна риза и червена връзка), един недвусмислен намек за идеята им да "национализират" анархо-синдикализма, т. е. да вземат наготово и да "премоделират" едно вече утвърдено, с традиции и с широка масова основа течение в испанското работническо движение. "Може да се каже, коментира Х. М. Гарсия Ескудеро, че в края на 1931 г. в Испания вече имаше фашизъм. Но имаше съвсем малко фашисти."⁴²

Започнали с трудности — финансови и организационни, и през следващата 1932 г. ХОНС не могат да се похвалят с никакви успехи. Обратно — както признава самият Ледесма Рамос, "през цялата 1932 година дейността на ХОНС беше почти равна на нула"⁴³. Нищожен е и количественият им прираст. Мадридската "хунта" наброява около 25 души, във Валенсия те са малко повече от сто, в Сантандер — 32, още по-малко в Гранада⁴⁴. Само във Валядолид, и то по косвени данни, ХОНС наброяват "няколко стотици". И доколкото там е и редакцията на "Свобода", Х. Велардес Фуертерес има достатъчно основания да твърди, че "столицата на ХОНС... се премести от Мадрид във Валядолид"⁴⁵.

Там са и първите "чисто политически", а вече не само пропагандистки, изяви на Хунтите. В съответствие с концепцията им за "преки действия" от началото на 1932 г. привържениците им започват улични схватки срещу "врага", предимно срещу комунисти и социалисти⁴⁶. "Политическото насилие, твърди на 4 юли Редондо от страниците на "Свобода", справедливо и уместно като защита или като съответна репресия — което също е защита, се стреми да установи и физически крепкостта на една идея, която вече е силна в съзнанието на националистите."⁴⁷

Замисълът е прозрачен — да се покажат на силите на дясната опозиция срещу правителството възможностите на ХОНС като ударна сила против управляващата коалиция, т. е. да се пренесе на испанска почва опитът на скуадристите в Италия и шурмоваците в Германия. Но в средата на годината този опит поставя ХОНС пред изключително сериозно изпитание. На 10 август ген. Санхурхо, командващ Цивилната гвардия (войски от рода на жандармерията), прави опит за военен преврат. Редондо — според някои автори без

или дори против мнението на Ледесма Рамос, вижда в този опит възможността за установяване на "национална диктатура" и се присъединява към военните, макар и не като лидер от първа величина⁴⁸. Независимо от това след потушаването на опита за преврат правителството забранява вестник "Свобода", а Редондо е принуден да емигрира в Португалия, където престоява около 14 месеца. Арестуван е и Ледесма Рамос, който прекарва близо месец в затвора. Това е един от най-тежките периоди в ранната история на ХОНС — без двамата си ръководители, без печатен орган, последвани от силите на обществения ред и най-вече все още извън полезрението на "цивилизованата" политическа десница, която продължава да вярва, че не са изчерпани чисто парламентарните средства за спечелване на битката за властта.

През 1933 г. обаче нещата се променят, особено след 30 януари, когато в Германия на власт идва Хитлер. Мощният външен импулс за ХОНС се съчетава и с не по-малко силни вътрешни. Световната икономическа криза стоварва ударите си и върху стопанството на Испания. Недоволството на все по-широки слоеве от населението намира израз в рязкото нарастване на протестните движения. В сравнение с 1932 г. стачките се увеличават почти двойно — от 681 на 1200, а участниците в тях — от 269 104 на 420 000 души⁴⁹.

Влошават се и отношенията в управляващата коалиция, особено след поражението на републиканските партии в частичните общински избори в северните области (април 1933 г.). През юни идва и първата криза на кабинета на М. Асаня. През септември републиканско-социалистическата коалиция, главявана от Асаня, се разпада окончателно. Новият кабинет, начело с радикала А. Лерус, не успява обаче да издържи на атаките на преминалата в опозиция ИСРП и на 2 октомври подава оставка. На 9 октомври президентът на републиката Нисето Алкала Самора подписва декретите за разпускането на Учредителните кортеси и за предсрочни парламентарни избори.

"Търсим не гласове, а смели и достойни малцинства", обявява още през 1931 г. Ледесма Рамос и две години по-късно ХОНС продължават да следват тази тактика. Първо, защото "цивилизованата десница" съумява да прибере всички недоволни от реформите гласове — тя взима (или по-точно издига успоредно с тях) един от основните им лозунги — за корпоративната държава, идея, която е не толкова "външна", "италианска", а със стабилни традиции и в испанското общество. Второ, защото ХОНС не искат да повтарят ранните грешки на фашизма в Италия и националсоциализма в Германия — изборни провали на все още неукрепнали партии.

На тази именно задача — организационното и икономическото стабилизиране — ръководството на Хунтите посещава усилията си след трудната 1932 година. В Мадрид се създават организации ("синдикати") в Университета и сред шофьорите на таксите. Във Валядолид след завръщането на Редондо от Португалия (октомври 1933 г.) отново започва да излиза в. "Свобода". Във Валенсия ХОНС публикуват друг вестник — "Синдикалистко Отечество". Появяват се групи в Барселона, Билбао, Сарагоса, Галисия. Постъпват и първите финансови помощи, благодарение на които през май 1933 г. става възможно да се организира издаването на "теоретичен орган" — списанието "ХОНС"⁵⁰.

Началото на годината бележи и първите опити за сътрудничество меж-

ду Ледесма Рамос и Хосе Антонио Примо де Ривера, бъдещият лидер на другата фашистка организация — Испанската фаланга. Поводът е по-скоро "търговски". Журналистът Мануел Делгадо Барето решава да "прави пари" с добилите популярност след идването на Хитлер на власт идеи на фашизма. Но първият брой на списание "Фасио" (от италианското "Фашо"), излязъл на 16 март 1933 г., остава и единствен. По настояване на левите партии полицията го конфискува. Изглежда обаче, че не само това е причината за разпадането на екипа, който създава списанието. Между Ледесма Рамос и Хосе Антонио, който все още търси своята "доктрина", съществуват доста различия, макар и по-скоро в детайлите. "Най-малко значимото в движението, което сега започва да залива Европа, е тактиката на силата (чисто спомагателна, случайна дори, в някои страни ненужна), пише по онова време Хосе Антонио. — Фашизмът не е тактика — насилието. Той е идея — единството."⁵¹

Различията не са преодолен и след разговорите между двамата през август 1933 г. От страниците на "ХОНС" Ледесма Рамос продължава да проповядва необходимостта от "пряко действие на партията" и особено от "насилствен разгром на марксистките сили". "Хонсизмът не се състои от тези или онези идеи, твърди той през септември с. г. "Националната идея, правото на триумф на "националните" движения не трябва по никакъв начин да се обвързва с мобилизирането на мнозинството. Именно тук се проявява употребата на тактиката на насилието, което използват и трябва да продължат да използват хонсистите, фашизмите."⁵²

"Истинската година на ХОНС е 1933", твърди Ледесма Рамос⁵³. Изпълнен с оптимизъм е и циркулярът "До всички триумвирати и членове на ХОНС", изпратен от Централния изпълнителен триумвират в края на годината. "ХОНС разполагат вече с всичко необходимо, за да се превърнат в следващите два месеца в широко и мощно национално движение... Ясна е следователно целта за 1934: да преминем от работа вътре в организацията към полемичната действителност навън, да преодолеем положението на малки ядра от ентузиаста, за да привлечем и завоюваме многобройни кадри."⁵⁴

Но именно в тези "следващи два месеца" — януари и февруари на 1934 г., ХОНС престават да съществуват самостоятелно. Основната причина е, че на политическия хоризонт на Испания се появява нова организация от фашистки тип — Испанската фаланга.

2. ХОСЕ АНТОНИО И ИСПАНСКАТА ФАЛАНГА

За рождена дата на Испанската фаланга (ФЕ) се счита 29 октомври 1933 г., когато нейният създател Хосе Антонио Примо де Ривера излага в мадридския "Театър на комедията" своята "доктрина".

Хосе Антонио Мария Мигел Грегорио Примо де Ривера и Саенс де Ередия е роден на 24 април 1903 г. в семейството на Мигел Примо де Ривера, кадрови военен, от 1923 до 1930 г. диктатор на Испания. Завършва Правния факултет на Мадридския университет и след отбиването на военната си служба, през 1925 г. започва работа като адвокат в Мадрид⁵⁵. Изследователите са почти единодушни, че по време на диктатурата на ген. Примо де Ривера силно му предпочита да не се меси в политиката⁵⁶.

Но това не пречи на Хосе Антонио да започне да гради своето политическо "кредо". Най-кратко той го формулира през октомври 1930 г. "Има само два пътя в тези решителни моменти: или революция, или контрареволюция. Или нашият традиционен ред, или триумф на Москва... Ако триумфира революцията, ще триумфира Москва. Няма да бъде революция срещу монархията, а пълно разрушаване на обществения ред."⁵⁷ И по-подробно в негова реч в качеството му на заместник-генерален секретар на мимолетния Национален монархически съюз (НМС), създаден през 1930 г. от носталгии по "славното време" на диктатурата и по очевидно отиващата си монархия:

"1. Нерушимо национално единство.

2. Превъзходство на интересите на Испания над политико-партийните интереси.

3. Провъзгласяване на националното чувство за основополагащ принцип на нашата политика.

4. Извоюване на икономическата независимост на Испания.

5. Установяване на съзнателна, строга и високопатриотична гражданска дисциплина.

6. Армия и флот, способни във всеки момент да защитят престижа на Испания."⁵⁸

Почти всички от тези точки ще влязат — естествено, развити и конкретизирани, през 1933 г. в първата програма на Испанската фаланга.

През октомври 1931 г. Хосе Антонио Примо де Ривера решава да се кандидатира за едно от вакантните депутатски места в Учредителните кортеси — нещо като "разузнаване с бой" след победата на републиканските партии в изборите от 28 юни. Изглежда обаче, че и самият той не вярва в евентуален изборен успех — предизборната му кампания е съвсем скромна и се води почти само под лозунга "Защитавам паметта на баща си." "Не се кандидатирам от суетност, нито от вкус към политиката, която ме привлича все по-малко — заявява той. — ... Но би било престъпно и жестоко, ако спя спокоен, докато в Кортесите, пред народа, продължават да се отправят публично най-лошите обвинения срещу свещената памет на моя баща."⁵⁹

От 162 000 гласа Хосе Антонио Примо де Ривера получава 28 000, класирайки се втори след кандидата на Либерал-демократическата републиканска партия Мануел Бартоломе Косио с 56 000 гласа и пред тогавашния генерален секретар на Испанската комунистическа партия (ИсКП) Хосе Булехос със 6000 гласа⁶⁰. От страниците на "Завоюването на държавата" Ледесма Рамос приветства постижението му, но изборният неуспех ясно показва, че времето на Хосе Антонио не е дошло — все още са пресни спомените от годините на диктатурата, все още са големи надеждите, които широки слоеве от населението свързват с "Републиката на реформите". Не му остава друго, освен отново да се отдаде на професията си, в която, според доминиращото в литературата мнение, се радва на значително по-големи успехи, отколкото в политиката.

Веднъж влязъл обаче в политиката, Хосе Антонио Примо де Ривера "влиза" и в очите на органите за сигурност. През ноември 1931 г. е арестуван по подозрение за участие в опит за възстановяване на монархията. Историята се

повтаря и през лятото на следващата, 1932 г., във връзка с опита за преврат на ген. Санхурхо. Арестувани заедно с брат му Мигел по време на почивката им на море, двамата пишат от затвора до съдията: "Авторите на тези редове нямат нищо общо с движението (на Санхурхо — б. м., Д. Д.). Абсурдно е, предвид на своята младост и семейна чест, ако бяха замесени в него, да оставят колегите си по конспирация да посрещнат всички опасности на битката, разразила се оная сутрин (на 10 август — б. м., Д. Д.), а те да се радват на ваканцията си"⁶¹.

"Политиката ме привлича все по-малко", твърди през 1931 г. Хосе Антонио, но в следващите две години дейността му върви точно в обратна посока, особено след идването на Хитлер на власт. Все по-конкретни стават и основните идеи на политическата му доктрина. "Всички аспирации на новата държава могат да се резюмират в една дума: единство", пише той в статията си "Ориентации", публикувана в единствения брой на списанието "Фасио". "Родината е историческа цялост, където всички се сливаме, по-висша от всеки от нас и от всяка от нашите групи. В името на това единство трябва да се подчинят всички класи и индивиди. А създаването на държавата трябва да се опира на следните два принципа:

1. Като крайна цел, държавата трябва да бъде инструмент в служба на онова единство, в което е длъжна да върва...

2. Като форма, държавата не може да се опира на режим с вътрешни борби, а на режим на здрава национална солидарност, на ентусиазирано и братско сътрудничество. Класовата борба, ожесточената борба между партиите са несъвместими с мисията на държавата."⁶²

И още по-категоричен е в разразилата се след конфискуването на списанието дискусия с главния редактор на в. "АБС" Хуан Игнасио Лука де Тена: "Срещу марксизма, който утвърждава като догма класовата борба и срещу либерализма, който механично изисква междупартийна борба, фашизмът поддържа, че има нещо над партиите и над класите, нещо вечно, непреходно, висше — историческото единство, наречено Родина. Родината е... сърдечно единство на всички в служба на една историческа мисия, на една върховна обща съдба"⁶³.

След словото идва ред и на делото, още повече, че политическата обстановка предразполага: "Републиката на реформите" върви с бързи крачки към своята гибел. Към лятото на 1933 г. Хосе Антонио Примо де Ривера установява връзки с Алфонсо Гарсия Валдекасас, инициатор за създаването на групата "Испански фронт". По същото време и у самия Хосе Антонио съзрява идеята за организиране на собствена група — Испанско синдикално движение. Но преди това, както съобщава в писмо до свой съмишленик от 1 август, иска да проучи "по-основно фашисткото политическо и интелектуално движение", за да може "в началото на септември", да "конкретизира инициативите"⁶⁴.

В края на август Хосе Антонио Примо де Ривера и Гарсия Валдекасас се срещат в Сан Себастиан с Ледесма Рамос. Първите двама, заедно с Хулис Руис де Алда (също един от героите на трансатлантическия полет, в който участва и Рамон Франко), вече са решили да обявят създаването на ново политическо движение. Очевидно вярват във възможностите си за самостоятел-

на изява — вече са организирани групи на Испанския фронт в Мадрид, Толедо, Севиля, Барселона, Кадис и други градове, Руис де Алда обещава да привлече и част от офицерството и т. н. Наред с вече споменатите "тактически" различия, това също е една от причините за неуспеха на разговорите с Ледесма Рамос⁶⁵.

Традиционното активизиране на политическия живот след ваканционните месеци донася през септември 1933 г. оставката на републикан-социалистическата коалиция на М. Асаня и перспективата за предсрочни парламентарни избори.

Към датата на изборите — 19 ноември 1933 г., партиите от републиканската коалиция тръгват вече не като партньори, а по-скоро като врагове. И обратно — жадуващата за "легален", парламентарен реванш десница съумява да обедини силите си и да се подготви сериозно за изборното изпитание. Заслугата за това се пада най-вече на партията Народно действие, която става ядро и обединителен център на дясната коалиция.

Две основни групи се оформят сред традиционната десница в Испания след провъзгласяването на републиката: на "чистите" монархисти и на онези, които се ограничават с мъглявата формулировка, че формите на управление са преходно явление, вечна е само вярата (религията). От своя страна монархистите също не са единни. Противопоставя ги вековен спор между алфонсисти (привърженици на Бурбонската династия) и карлисти. Те пък се делят на традиционалисти (симпатизиращи на Алфонсо Карлос), хаймисти (съмишленици на брат му Хайме) и интегралисти (за "пълно" възстановяване на монархическия институт, без "либерални" отстъпки пред "модите" на времето)⁶⁶. Едва в навечерието на общите избори от ноември 1933 г. между трите крила на карлистите е постигнато относително единодействие (немалка "заслуга" се пада на Хайме, който умира в края на 1931 г.), а после и между карлистите и алфонсистите. Карлистката партия Традиционалистка общност (КТ), в която вече изгрява звездата на Мануел Фал Конде и алфонсистката Испанско обновление (РЕ) на Антонио Гоикочеча създават и предизборен блок — ТИРЕ.

Основната ударна сила на десницата обаче е представена не от монархистите, с влияние предимно в северните райони на страната (Баския, Навара, Каталония), а от Испанската конфедерация на автономната десница (СЕДА) и още по-конкретно от главната ѝ съставка, партията Народно действие с лидер Хосе Мария Хил Роблес.

Още през 1931 г., само две седмици след провъзгласяването на републиката, клерикалната десница създава своя политическа организация — Национално действие, преименувана в Народно действие (АП) през април следващата година. Лозунгите ѝ "Религия, Семейство, Ред, Труд и Собственост" достигат сравнително лесно до сериозно изплашените от реформисткия размах на новата власт средни слоеве. През февруари 1932 г. е учредена и младежката организация на АП — ХАП, а през юни — профсъюзната ѝ организация Работническо действие. На първия си конгрес (октомври 1932 г.) АП брои вече около 620 000 членове, цифра, с която не може да се похвали нито една друга партия⁶⁷.

В края на февруари 1933 г. АП и още дванадесет регионални обединения

свикват конгрес, на който решават да учредят СЕДА (Испанска конфедерация на автономните десници). В програмата на новото обединение залягат почти всички идеи и конкретни постановки на АП от близо двегодишната ѝ борба срещу републиканско-социалистическата коалиция: анулиране на всички антиклерикални закони и на декретите за аграрна реформа и областна автономия; изграждане на "единна и силна държава", функционираща на принципа на "корпоративната организация, която съответства на органичния характер на обществото" и т. н.⁶⁸

Така в изборите от 19 ноември 1933 г. се състезават вече разпадналите се като коалиция републикански партии и силите на обединената десница, оглавявана от СЕДА, с която в последния момент сключват предизборен съюз Аграрната партия и монархистите от ТИРЕ. При това положение резултатите не представляват изненада — в сравнение с 1931 г. републиканците губят общо около 150, а десницата печели около 175 места, от които 115 — СЕДА. А ако се прибави и "измяната" на Радикалната партия на Лерус, която преминава в лагера на десните (Лерус оглавява или участва във всички правителства на "Републиката на контрареформите" от декември 1933 г. до декември 1935 г.), победата на десницата е още по-внушителна — 351 места от общо 474 срещу 123 за партиите от "Републиката на реформите" от предходните две години⁶⁹.

Официалното разпускане на Учредителните кортеси и насрочването на изборите раздвижват в началото на октомври и групата около Хосе Антонио, особено след решението му отново да се кандидатира за депутат.

Заедно с Гарсия Валдекасас и Руис де Алда той решава да използва предизборната си кампания за "националното утвърждаване" на своето движение. Обсъжда се и името му. Спират се на съкращението ФЕ, което може да се тълкува и като Испански фашизъм ("Fascismo español"), и като "Испанския фронт" ("Frente español") на Валдекасас, за да се наложи в последна сметка предложението за "Испанска фаланга" ("Falange española" — FE)⁷⁰.

На 29 октомври 1933 г. в "Театъра на комедията" няколкостотин души присъстват на предизборния митинг на Хосе Антонио Примо де Ривера и изслушват неговата "Реч за основаването на Испанската фаланга". Три са основните ѝ идеи:

1. Демократичната система е "най-разорителната система за пражосване на енергия. Човек, предопределен за висшата функция да управлява,... трябва да посвещава осемдесет, деветдесет или деветдесет и пет процента от енергията си, за да попълва формулярни искания, да прави изборна пропаганда, да дреме по пейките в Кортесите, да угодничи пред избирателите, да търпи безочието им, защото от избирателите ще получи властта." Функционирайки на принципа на мнозинството, демократичната система води до "загубата на духовното единство на народите", а стопанският ѝ механизъм налага "икономическото робство".

2. Появата на социализма в условията на "демократичната система" е закономерна и "справедлива" реакция на трудещите се срещу нея. Но той се изражда, "първо, в материалистическата интерпретация на живота и на историята; второ, в чувство за репресии; трето, в провъзгласяване на догмата за класовата борба".

3. В резултат светът и в частност Испания са "в пълна морална разруха" и "разделени от всички видове омраза и борби". От тази констатация се ражда "днешното движение, което не е партия, а движение, дори може да се каже антипартия" и което, "нека се знае от сега, не е нито дясно, нито ляво". "Защото десницата всъщност е стремежът да се съхрани една икономическа организация, макар и несправедлива, а левницата е желанието да се разруши една икономическа организация, макар че, разрушавайки я, се премахват и много добри неща." Новото движение няма да се поддава на изкуственото разделение нито между леви и десни, нито между класи и групи, а ще се вдъхновява от идеята, че "отечеството е единно цяло", което "не може да бъде в ръцете на най-силната класа или на най-добре организираната партия".

"Ако бяхме обявили програма с конкретни решения, щяхме да сме една от многото партии", заявява Хосе Антонио Примо де Ривера. И все пак в речта му е очертана и програма, и то достатъчно конкретна. Сред основните ѝ искания е това за забрана на политическите партии, тъй като "никой никога не се е родил член на политическа партия, но в замяна всички се раждаме като членове на едно семейство"; за създаването в страната на "сериозна и пълноценна общност" на основата на "нашите естествени единства: семейството, общината, корпорацията"; за уважение и защита на "религиозния дух; основна опора в нашата история".

Ледесма Рамос адресира не много различна програма предимно към градския пролетариат, а Онесимо Редондо — към дребните и средни селски собственици. Хосе Антонио търси получателя на посланието си в трета посока: "Да, ние носим вратовръзки, за нас можете да кажете, че сме господарски синове. Но сме готови да се борим именно с онова, от което сме заинтересувани като господарски синове; да се борим, за да се наложат на много от нашите класи тежки и справедливи саможертви; да се борим, за да може тоталитарната държава да разпростре богатата си поравно между богатите и бедните. Такива сме, защото такива винаги са били господарските синове на Испания. Така те са успели да постигнат истинската господарска йерархия, доколкото и в далечни земи, и в самата ни Родина винаги са умеели да гледат смъртта в очите, да се нагърбват с най-тежките мисии".⁷¹

В първите две изречения демагогията е прекалено очевидна: "добрите и справедливи господарски синове" поставят класовите си интереси в служба на националните и общонародните. Но Х. Хименес Кампо предлага интересна схема за тълкуване на целия абзац. На адресата — другите "господарски синове", срещу "саможертвите" се обещава нещо доста примамливо: да постигнат в тоталитарната държава "истинската господарска иерархия"! "В такъв случай, заключава Хименес Кампо, революцията на ФЕ ще да е много особена революция на буржоазията."⁷² Логиката ѝ обаче не е кой знае колко сложна: републиканската буржоазия носи определена вина за разрухата и освен това допуска и приема в годините на "Републиката на реформите" демократична конституция, която ликвидира именно "истинската господарска йерархия". Следователно назад към времето на "добрата", "старата", "истинската" буржоазия!

Колкото до конкретния повод, по който Хосе Антонио произнася речта си, като предизборна агитация тя е доста странна. "В тези избори гласувай-

те за онова, което ви се струва по-малкото зло... Нашето място не е тук. Да, аз съм кандидат, но без вяра и без уважение. Казвам го сега, макар че мога да загубя всички гласове. Не ме интересува. Ние няма да отидем да претендираме за безвкусните остатъци от едно мръсно угощение. Нашето място е навън."⁷³

На 2 ноември "инициативното ядро" на новото движение се събира и официално учредява "организацията Испанска фаланга". Хосе Антонио Примо де Ривера, Хулио Руис де Алда и Алфонсо Гарсия Валдекасас влизат в "командния ѝ комитет". На 6 ноември Руис де Алда депозира устава на ФЕ в Генералната дирекция на сигурността. На 21 ноември друг фалангист — Валдес Лараняга, представя и устава на Испанския университетски синдикат — СЕУ.⁷⁴

В същото време, независимо от декларациите, че не го интересува дали ще бъде избран за депутат, Хосе Антонио се занимава активно с предизборната си кампания. Опитът от предишното му участие го предпазва от авантюри. Той издига кандидатурата си не в Мадрид, където, сравнени с тези на конкурентите от СЕДА, шансовете му са нищожни, а в Кадис — града, от който води началото си родът му. И още нещо, както точно отбелязва Ш. Елууд, старателно избягва да използва понятието "фашизъм", тъй като, както вече се спомена, консервативният електорат, на чиито гласове разчита, "все още имаше достатъчно вяра в парламентарната система, за да се почувства привлечен от кандидати, които предлагат ясно антипарламентарно кредо"⁷⁵.

Този път изборното щастие е на негова страна — с 41 700 гласа Хосе Антонио Примо де Ривера се класира втори в списъка на депутатите от провинция Кадис и получава правото на място в новите Кортеси. Впрочем, както твърди Ст. Пейн, за избирането на Хосе Антонио допринасят не малко... и местните анархосиндикалисти. Ръководителите им, не без финансова намеса на десните, призовават към бойкота на изборите⁷⁶. Но, така или иначе, в лицето на Хосе Антонио Испанската фаланга получава, в сравнение с другите идеологически сродни групи, най-малко две, и то значителни предимства: възможност да използва Кортесите като трибуна за пропаганда на своите идеи и парламентарен имунитет за лидера си, което в онези бурни времена също не е никак малко.

И още едно, също важно предимство: покрай депутатското място на Хосе Антонио се увеличават склонните да оказват финансова подкрепа на Испанската фаланга. "В началото, признава той през 1935 г., ни даваха пари онези, които имаха; вярваха, че ще подкрепяме капиталистическия режим, че ще му бъдем нещо като въоръжена стража. Но, естествено, се убедили, че не ставаме за това... Кой капиталист... би ни дал пари?"⁷⁷ Преди обаче "капиталистите" да се убедят, според Ледесма Рамос в първите месеци Испанската фаланга получава от заможни привърженици на десницата, и по-конкретно от монархистите, около 100 000 песети — доста солидна сума за онова време⁷⁸.

С тези пари става възможно издаването на списание, което носи името на движението — "Испанска фаланга". Първият му брой излиза на 7 декември 1933 г. и в него Хосе Антонио публикува деветте "Изходни точки на Испанската фаланга".

Общо е мнението, че те не се различават съществено от програмата, изложена в речта му в "Театъра на комедията", а някои абзаци са взети почти буквално от нея. И все пак в "изходните точки" редица неща са казани значително по-ясно и конкретно. Това се отнася на първо място до функциите на държавата, призвана да поеме ролята на разпуснатите политически партии. "Истинската държава, която иска Испанската фаланга, няма да бъде изградена върху фалшивата основа на политическите партии, нито върху тази на парламента, който те създават. Ще се изгражда върху автентичните жизнени реалности:

Семейството.

Общината.

Цехът или синдикатът.

Новата държава ще трябва да признае целостта на семейството като обществена единица, автономията на Общината като териториална единица и синдикатът, цехът, корпорацията като автентични основи на тоталната организация на Държавата... Синдикатите и цеховете, днес отделени от обществения живот поради изкуственото посредничество на парламента и на политическите партии, ще станат преки органи на държавата."

В "изходните точки" изрично е указано и "мястото на личността" в "новата Държава". "За всички — истинската свобода, която се постига от онзи, който е част от една силна и свободна нация.

За никого — свободата да разбунва, да трови, да дразни чувствата, да подрива основите на всяка трайна политическа организация.

Тези основи са: *авторитетът, йерархията и редът*", вдъхновявани от "католическия дух", с който "Испания отвоюва от моретата и от варварството непознати континенти."

За първи път официално е използван и един термин, който трайно ще влезе в политическия речник на крайната десница. Испанската фаланга "призовава към *кръстоносен поход* всички испанци, които искат възраждането на голяма, свободна, справедлива и автентична Испания" и които са склонни да възприемат "живота като борба, дисциплина и опасности, себеотрицание и отказ от всякаква суета, от завистта, от безделието и от злословието... Всичко, което означава *сноп* или *боен ред* (фаланга), е единство, братско и ентузиазизирано сътрудничество, любов"⁷⁹.

"Поезия и тероризъм", назовава Стенли Пейн една от главите на своето изследване "Фалангата. История на испанския фашизъм"⁸⁰, оценявайки по достойнство умението на Хосе Антонио Примо де Ривера да представи програмата на движението си като съчетание от олово и възвишени слова. И наистина непосредствено след създаването си Испанската фаланга съумява да привлече редица столични интелектуалци, пък макар и предимно от "втора ръка" (твърдението отново е на Пейн), които стават нейните основни "доставчици на реторика"⁸¹. Но не те са главният фактор за сравнително бързия количествен ръст на Фалангата.

"В първите седмици към Испанската фаланга тръгна истинска лавина от привърженици", твърди през 1935 г. Ледесма Рамос и изброява: бивши членове на неудачното творение на Примо де Ривера-баща — партията Патриот-

тичен съюз, "верни на паметта на генерала"; "част от богаташките синчета"; бивши военни, напуснали армията след реформата от 1931 г., когато в качеството си на военен министър Асаня предлага на онези, които не споделят републиканските възгледи, "доброволно да излязат в оставка"⁸², едри земевладелци от провинциите и т. н. Но според него "само група студенти, младежи, влезе във ФЕ с намерението за ефикасно и истинско действие"⁸³.

Тази именно група дава вторият елемент на съчетанието "поезия и тероризъм" — първите "мъченици" на Испанската фаланга. "Най-показателното следствие" от поляризацията на политическите сили във Втората република, констатира М. Артола, е "неизменният отказ на победените в изборите" да приемат поражението си. Обратно — "без нито едно изключение те се опитват чрез сила да променят резултатите от гласуването". За Артола двете големи доказателства преди третото — Гражданската война, са опитът за преврат на Санхурхо, извършен една година след изборите от 1931 г. и въстанието в Астурия през 1934 г., "с равен интервал от време" след изборите от 1933 г.⁸⁴ Но в периода между изборите от 1933 г. и астурийските събития реакцията на левицата и особено на анархосиндикалистите и членовете на Социалистическата младеж, има и своето "ежедневие" — въоръжените нападения над членове на Испанската фаланга.

От ноември 1933 до март 1934 г. са убити 10 фалангисти, между които и един от основателите на СЕУ — Матиас Монтеро, ранените са четирима, извършен е и атентат срещу Руис де Алда⁸⁵. От своя страна помпозните погребения, организирани от Фалангата (лявата преса дори започва да "тълкува" съкращението ФЕ като *Funeraria española* — Испанско погребално бюро), също са включени като атрибут на "поезията" на движението. Но те имат и чисто практически последици. Мадридските вестникопродавци категорично отказват да разпространяват списанието "Испанска фаланга" и това задължение се поема от активистите на движението, превръщайки го в средство за пряка пропаганда на идеите му по улиците на Мадрид. А ако се добавят и стълкновенията в Университета между членовете на СЕУ и на просоциалистическата Испанска университетска федерация, с това общо взето се изчерпва дейността на Испанската фаланга в първите няколко месеца след създаването ѝ.

Нападенията над фалангистите предизвикват сред част от членовете на движението желание за ответни действия. Но Хосе Антонио се обявява категорично против. "Испанската фаланга — пише той на 18 януари 1934 г. в бр. 3 на списанието — ще приема и ще дава сражения само на терена, който ѝ подхожда, не на терена, който е удобен на противниците ѝ... Испанската фаланга не прилича на организация на престъпници, нито възнамерява да копира методите на подобни организации"⁸⁶.

Отговорът на въпроса защо Хосе Антонио Примо де Ривера възпира ответните репресии, дистанцирайки по този начин Фалангата от сродните ѝ движения в Италия и Германия, не е еднозначен. Първо, преходът към директен сблъсък с левите и крайно левите организации би приличал по-скоро на битка между Давид и Голиат — толкова по-многобройни и по-добре организирани са и ИСРП, и анархосиндикалистката Национална конфедерация на труда (НКТ). Второ, именно поради късната поява на испанския фашизъм всеки

опит за имитация на методите и средствата за политическо действие, вече използвани от Мусолини и Хитлер, автоматически би обезценил ядрото на хо-сеантонииевската доктрина — "уникалната историческа роля на Испания". Трето, по свидетелствата на някои съвременници на Хосе Антонио скоро след създаването на Фалангата той вече изказва съмнение в навременността на това решение, позовавайки се именно на безпомощността ѝ пред акциите на левите групи⁸⁷.

И ако все пак има нещо, което да обединява тези разнопосочни причини за относителната пасивност на Испанската фаланга в първите месеци след създаването ѝ, то очевидно е свързано най-вече с нейната немощ — количествена и организационна. Това е и основният мотив, който подтиква през февруари 1934 г. Хосе Антонио да потърси обединяването ѝ с другата фашистка организация — Хунтите за национал-синдикалистко настъпление.

3. ИСПАНСКАТА ФАЛАНГА НА ХУНТИТЕ ЗА НАЦИОНАЛ-СИНДИКАЛИСТКО НАСТЪПЛЕНИЕ

Към началото на 1934 г. ХОНС "актуализират" програмата си — в нея е вмъкнато и искането за "увеличаване на общинската и семейната експлоатация на земята"⁸⁸. Избистря се и организационната им структура: на мястото на "синдикалните десетки" и "политическите петорки" идват групите ("десетки") начело със секретар или групов отговорник; десет групи правят хунта начело с триумвират, всички триумвири от едно населено място съставляват местни съвети, оглавявани от Политически триумвири; над тях са районните съвети, а в национален мащаб ХОНС се ръководят от Националния съвет и Централния изпълнителен триумвират⁸⁹. През февруари 1934 г. районни съвети, а следователно и организационни разклонения под тях, съществуват в Гранада, Билбао, Барселона, Валядолид, Сарагоса, Валенсия, Мадрид и областта Галисия⁹⁰.

Но както признава през 1935 г. Ледесма Рамос, "в момента, когато ХОНС започваха да печелят популярност и престиж, създаването на ФЕ привлече вниманието на страната към нея като фашистка организация. Непрестанните улични инциденти по повод продажбата на списанието и убийствата (на фалангисти — б. м., Д. Д.)... допринесоха за поддържането на интереса около ФЕ, докато в замяна ХОНС се оказаха изместени, а оттам и парализирани в напредъка си. Приливът на нови членове, възходящото развитие на ХОНС видимо затихна след създаването на ФЕ"⁹¹.

И тъй, поемайки риска от повторение, "бракът по разум" очевидно отново е един от движещите мотиви за обединението на Испанската фаланга и ХОНС. Но не и единственият.

На фона на общото разместване в съотношението на силите след парламентарните избори от ноември 1933 г., съществени изменения настъпват и вътре в лагера на десницата. Основното е свързано с увеличаването на разстоянието между СЕДА, от една страна, и монархистите, от друга страна. Всъщност ако Радикалната партия на Лерус извършва, както вече се спомена, "предателство" спрямо партньорите си от "Републиката на реформите",

същото може да се каже и за СЕДА. След 19 ноември тя фактически напуска лагера на противниците на републиката, заявявайки готовността си да сътрудничи с всички немарксистки партии, склонни да ревизират в консервативен дух Конституцията от 1931 г. Сериозната крачка на СЕДА към центъра на политическия спектър поставя силите наядно от нея и най-вече монархистите, в деликатното положение на антиконституционни групи, лишени при това от достатъчно масова подкрепа (в изборите РЕ печели 15, а КТ — 21 депутатски места срещу 115 за СЕДА).

Изтласкани наядно, от своя страна Испанското обновление и Традиционалистката общност стесняват още повече жизнения периметър за групите от крайната десница. При това, както вече се изтъкна, няма и съществена разлика в програмите и лозунгите им. Още през юли 1932 г. лидерът на РЕ Антонио Гоикоеча провъзгласява като основни принципи на партията си "борчески дух вместо пацифизма", йерархия вместо демокрацията, силна държава вместо либерализма"⁹². И на 1 март следващата година: ликвидиране на класовата борба и обновление на Испания с методите на "фашизма и дисциплината на всички класи, осъществявана чрез държавата"⁹³.

Испанското обновление почти не крие намеренията си да приобщи и организационно Фалангата. Успоредно с финансовата подкрепа, която монархистите ѝ оказват в началото, е постигнато и споразумението за "програмно сътрудничество", а според Ш. Елууд даже и "Изходните точки на Испанската фаланга" са съвместно изработени от Хосе Антонио и видният монархист Педро Саинс Родригес⁹⁴. От своя страна ХОНС стават обект на "ухажване" от страна на КТ.

Трето, обещанието за подкрепа, което СЕДА дава на правителството на Лерус, съставено след изборите от ноември 1933 г., подтиква монархистите към създаване на обединен антирепубликански блок. Към пролетта на 1934 г. перспективата за реализацията му изглежда достатъчно реална. Това също поставя ХОНС и Испанската фаланга пред дилемата: или обединяване на силите, или опасност от маргинализирането им в сянката на сродния по идеи и политически цели, но много по-могъщ съперник.

Логично е при това положение двете групи да предпочетат първото. Но преди това трябва да се преодолеят различията между тях, или както ги охарактеризава Гарсия Венеро, "идеологическите скрупули на Ледесма Рамос и други хонсисти"⁹⁵. А така, както ги изрежда самият Ледесма Рамос, те не са малко: ФЕ е "откровено фашистко", т. е. чисто подражателско движение, което не цели "нищо друго, освен да постигне в Испания победа, аналогична на тези в Италия и Германия"; то се ражда като малцинствена насилническа антимаарксистка група, а не като движение, разчитащо на масова опора; подражателският му характер не му позволява да включи в програмата си "националното" и "истинските въжделения на испанците" остават извън нея; то е със силен десен уклон и т. н. "Едва ли е необходимо да продължаваме с примерите, обобщава Ледесма Рамос. — В първите си месеци ФЕ представляваше организация, пълна с отпадъци, със стари личности, с носталгии и с противници на новото."⁹⁶

Всички тези различия предизвикват колебания и дори съпротива сред част от ръководните дейци на ХОНС в момента, когато Централният Изпълните-

лен триумвират свиква Националният съвет, за да обсъди въпроса за "отношението на ХОНС към фашистката група ФЕ". В разпратения до членовете на Националният съвет циркуляр необходимостта от подобно обсъждане е аргументирана с трудностите, които предизвиква създаването на ФЕ за нормалното развитие на ХОНС и с факта, че Фалангата "претендира да върви по пътя на хонсистите." Очертани са и оформилите се в ХОНС три "тенденции", които се различават съществено в отношението си към ФЕ.

Първата, оценена като "фанатична и непреклонна", настоява ХОНС "да потвърди недоверието си" спрямо Фалангата, "неспособна да даде на испанците автентично революционно национално знаме,...негодна за една автентична тоталитарна организация". Значително по-силна е втората "тенденция", оглавявана от Ледесма Рамос, която, виждайки "сериозните грешки... в тактиката и предишната дейност на ФЕ", все пак счита, че "ХОНС трябва да поканят тържествено и сърдечно ФЕ да се откаже от закостенелите си позиции и да се измести, извън ФЕ и ХОНС, на нов терен, където да стане възможно съвпадението, обединението и сливането на двете групи". А ако фалангата откаже, предупреждава Ледесма Рамос, "следва да се подкрепи първата тенденция". Най-слабо представена — "за щастие", както се казва в циркуляра, е третата "тенденция", която иска разпускането на ХОНС и вливането на членовете им в Испанската фаланга⁹⁷.

Изглежда, че предварителната информация на Централния изпълнителен триумвират е доста точна. На свикания на 13 февруари 1934 г. Национален съвет мнозинство получава именно втората "тенденция" — за сливане на ХОНС и ФЕ. Специално поканените на заседанието на съвета Хосе Антонио и Руис де Алда също дават съгласието на своята група и същия ден Ледесма Ремос и Хосе Антонио Примо де Ривера слагат подписите си под седемте точки на "Основите на споразумението между ХОНС и ФЕ".

Според документа новата организация се нарича Испанска фаланга ъа Хунтите за национал-синдикалистко настъпление (ФЕ-ХОНС). В останалите 6 точки се изброяват условията за сливането: създаване на "собствена политическа физиономия", която да отличава движението от "десните групи"; сливане на ръководните му органи, като се отстранят от тях "другарите над 45-годишна възраст"; "утвърждаване на национал-синдикализма чрез пряко революционно действие"; възприемане на символите (емблема и знаме) на ХОНС и т. н. Споразумението съдържа и своеобразна "чернова" на програмата на новото обединение. В нея трябва да влязат като основни принципи "единството, прякото действие, антимакинизмът и революционната икономическа линия, която да осигури освобождението на работническото и селското население и на дребните индустриалци"⁹⁸.

След подписването на споразумението се създава и обединено ръководство — Командна хунта, в която влизат по трима членове от двете групи. Висшият изпълнителен орган на ФЕ-ХОНС е Централният изпълнителен триумвират, съставен от Хосе Антонио Примо де Ривера, Ледесма Рамос и Хулио Руис де Алда⁹⁹.

"От миналата седмица, пише на 22 февруари 1934 г. в бр. 7 на сп. "Испанска фаланга" Хосе Антонио, ФЕ и ХОНС са единна организация, с единна ръководна хунта, със съвършена спойка на всички национални и местни

ръководни равнища, със сърдечно братство сред цялата членска маса. Не можеше да бъде друго. Не толкова се постигна съюз, колкото се призна едно братство."¹⁰⁰

Не всички обаче както сред фалангистите, така и сред хонсистите, са на това мнение. Недоволни от сливането на първо място са "старите" членове на Фалангата, лишени от възможност да заемат ръководни длъжности. Още по-силни са критиките срещу създаването на ФЕ-ХОНС от страна на членовете на ХОНС. "Въпреки всички словесни твърдения за противното убеден съм, че хората, съдържащието и политическите методи на Фалангата са в открито противоречие с националната революция, пише до Ледесма Рамос ръководителят на ХОНС в Галисия Сантяго Монтеро Диас. ... Чувствам се напълно объркан в едно движение, което иска да обедини две толкова различни тенденции, каквито са ХОНС и Фалангата. И вие, революционерите с чисто испански мащаби, доста скоро ще се почувствате също тъй объркани... Моето сътрудничество под ръководството на други шефове, които представляват друга концепция за революцията, е невъзможно."¹⁰¹

По всичко личи, че и други хонсисти изразяват открито недоволството си от създаването на ФЕ-ХОНС, след като бившето вече ръководство на ХОНС бърза да изпрати до местните организации нов циркуляр, специално посветен на този въпрос. "Преди всичко, се стреми да успокои страстите циркулярът, ... както Националният съвет, така и Централният изпълнителен триумвират решиха сливането на ХОНС с Испанската фаланга, за да засилят и укрепят националсиндикалистката революционна позиция, която винаги ни е характеризирала. Не трябваше, следователно, да коригираме нищо в тактиката си и още по-малко в теоретичните постановки, които съставляват доктриналната основа на ХОНС." Предлагат се и чисто "организационни" успокоения: местните секции на новото движение ще продължат да се наричат Хунти за национал-синдикалистко настъпление; запазва се старата емблематика на ХОНС и т. н.¹⁰² На 4 март 1934 г. във Валядолид ФЕ-ХОНС провежда митинг, на който, според политическата традиция в Испания, се "представя" пред обществото. Стеклите се от различни райони на страната фалангисти и хонсисти принуждават органите за сигурност да разгърнат огромна по мащаби, но неуспешна като заключителен баланс операция за опазване на обществения ред. "Представянето" завършва с един убит и много ранени, а самият Хосе Антонио трябва на два пъти да се защитава с оръжие в ръка в схватки с привърженици на левицата.

В речите си във Валядолид Онесимо Редондо, Ледесма Рамос и Хосе Антонио старателно избягват спомените за предисторията на ФЕ-ХОНС, центрирайки ги предимно върху благодатната в Стара Кастиля тема за миналото величие на Испания. И все пак от време на време прозират все още неизгладените различия между ХОНС и Фалангата. Докато например Редондо и Ледесма Рамос обясняват защо ФЕ-ХОНС не е "имитационно" движение, наблюдавайки върху същността на национал-синдикализма, Хосе Антонио е по-уклончив: Германия и Италия "се обърнаха към собствената си автентичност, и ако ние направим същото, ще намерим нашата, а не германската или италианската самоличност. Или, ако повторим стореното от италианци и германци, ще бъдем повече испанци, отколкото никога."

И още нещо — макар, че по време на самостоятелното си съществуване ХОНС имат своя "политическа програма", в речта си Хосе Антонио като че ли е склонен да не я забелязва. "Казват ни, че нямаме програма. Но известно ли ви е нещо сериозно и голямо, което някога да се е постигнало с програма?... Освен това, ако имавме конкретна програма, щяхме да бъдем само една от многото други партии и щяхме да приличаме на онези, които осмиваме."¹⁰³

Във Валидолид, пише Браво Мартинес, Хосе Антонио се очертава като "безспорният водач на новото идейно, волюно и обществено движение"¹⁰⁴. На друго мнение е Ледесма Рамос: членовете на Централния изпълнителен триумвират, създаден в деня на сливането, са "единствените ръководители на организацията... до септември 1934 година"¹⁰⁵.

Истината е, че ако не като "безспорен водач", в месеците след създаването на ФЕ-ХОНС Хосе Антонио Примо де Ривера се държи поне като "първи сред равните". През май например, когато започват да се раздават членските карти на движението и по традиция първите номера се запазват за основателите, именно той определя списъците им и лично подписва всички карти¹⁰⁶. Неговото мнение надделява и в спора с Ледесма Рамос за тактиката и посоките, в които ФЕ-ХОНС следва да търси привърженици. Преобладаващата част от пропагандната и организационната дейност на движението се насочва не към големите градове с компактни работнически маси, а към "селска Испания", т. е. към малките провинциални селища¹⁰⁷. С нарастващия апетит за едноличен лидер и с амбицията на Хосе Антонио да се предпази от конкуренцията се свързва и отказът му да бъде допуснат в партията Хосе Калво Сотело, известен монархист и бъдещ ръководител на Националния блок¹⁰⁸.

Но пътят му към върха на ФЕ-ХОНС не е безпроблемен. Освен съпротивата на Ледесма Рамос и съмишлениците му, все още по-скоро мълчалива, през пролетта и лятото на 1934 г. нараства недоволството и на част от "ястребите" на движението. Повод са поредните нападения на групи от Социалистическата младеж срещу членове на Фалангата, при което тя дава нови жертви. През април "Испанска фаланга" публикува писмото на мадридски студент, който направо заявява, че "не си струва да се рискува живота" за продажбата на едно "интелектуално и литературно" списание. В отговора си Хосе Антонио защитава начина на списване на "Испанска фаланга", но в потесен кръг се показва склонен към репресивни мерки срещу младите социалисти, още повече, че по същото време на два пъти е жертва на неуспешни атентати¹⁰⁹. Екстремистите от ФЕ-ХОНС се активизират, особено след като известният монархист Хуан Антонио Ансалдо се записва във ФЕ-ХОНС и организира бойните групи "Първа линия" на фалангистката "милиция". През май и юни те провеждат редица нападения срещу "марксистите".

Действията на "Първа линия" предизвикват остра реакция от страна на правителството. Забранена е продажбата на списанието "Испанска фаланга", а към Кортесите е отправено искане Хосе Антонио да бъде лишен от депутатския си имунитет и предаден на съд за незаконно притежаване на оръжие. Кортесите отхвърлят искането след намесата на Индалесио Прието, лидер на центристкото крило на ИСРП, който в конкретния случай защитава не толкова Хосе Антонио, колкото свой колега-социалист, обвинен в същото прес-

тъпление¹¹⁰. А самият Хосе Антонио се опитва да се противопостави на ескалацията на насилието, в което все повече е въввлечена и ФЕ-ХОНС.

Мечтаещи за "яръстен и настойчив тероризъм", екстремистите не крият "възмущението" си от "сътрудничеството" между Хосе Антонио и Прието, а Ансалдо започва кампания срещу него, обвинявайки го в "революционна неспособност и интелектуален нарцисизъм"¹¹¹. Ледесма Рамос твърди, че "заговорниците" обмисляли дори и планове за насилствено отстраняване на Хосе Антонио от ръководството на движението¹¹². В последна сметка "бунтът" е потушен, а Ансалдо е изгонен от ФЕ-ХОНС.

Според Х. Хименес Кампо в основата на тази акция лежи не само или не толкова съпротивата срещу "похода" на Хосе Антонио към еднолично ръководство на ФЕ-ХОНС, колкото старата идея на монархистите да я подчинят и организационно да я превърнат във "въоръжената ръка" на антирепубликанската десница¹¹³. Но така или иначе отстраняването на Ансалдо повлиява след себе си и чувствителното намаляване на финансовата подкрепа от страна на монархистите, а това също не може да не се отрази на авторитета на Хосе Антонио. Още повече, че останалите двама "триумвири" — Ледесма Рамос и Руис де Алда, също нямат нищо против употребата на насилието.

При това положение на 20 август 1934 г. Хосе Антонио подписва споразумение с лидера на Испанско обновление Гоикоеча, според което ФЕ-ХОНС се задължават да не атакуват в пропагандата си РЕ, а в замяна на това получават обещание за нова парична подкрепа.

Според една от клаузите на споразумението 45 % от помощта за ФЕ-ХОНС трябва да бъде употребена за създаване на "антимарксистка работническа синдикална организация"¹¹⁴. Ледесма Рамос решава да се възползва от нея, за да осъществи старата си идея за привличане към Фалангата на "пролетарските маси". Така през август 1934 г. се раждат Работническите национал-синдикалистски централи (КОНС), вертикално организирани по производствен принцип по подобие на анархосиндикалистката Национална конфедерация на труда (СНТ). Тяхната съдба обаче не е особено щастлива. Малцина сред изследователите вярват на обявената от Ледесма Рамос цифра (15 хиляди членове за 12 дни), а и значително по-мощните СНТ и социалистическия Общ съюз на трудещите се (ОСТ) не им оставят простор за някаква по-значителна изява¹¹⁵.

Към есента на 1934 г. бъдещето на ФЕ-ХОНС изобщо не изглежда оцветено в розово: тя губи първоначалната си привлекателност на "модно движение", още повече, че въвличането ѝ в стратегията на насилието я обезличава като оригинална политическа сила; губи и значителна част от финансовата си подкрепа; в ръководството ѝ липсва единство по въпросите на тактиката. За ръководителите ѝ става все по-очевидно, че за да може да оцелее, са необходими радикални действия.

На 28 август "триумвирите" решават да свикат първия Национален съвет на ФЕ-ХОНС. До заседанията му, насрочени за 4—7 октомври, според официалното съобщение прекратяват дейността си Централният изпълнителен триумвират и Командният комитет, като всичките им функции се поемат от "председателя на Националния съвет Хосе Антонио Примо де Ривера"¹¹⁶.

На 4 октомври 1934 г. в Мадрид се събират 34 от членовете на Националният съвет. Тематиката на дискусиите е определена предварително: окончателно утвърждаване на устава на ФЕ-ХОНС; избор на ръководни органи и уточняване на политическите принципи¹¹⁷. Със 17 гласа за, 16 против и един въздържал се (Хосе Антонио) съветът решава движението да възприеме принципа на единоначалието, като върховният лидер се избира за срок от три години. На 5 октомври за пръв "национален шеф" е избран Хосе Антонио Примо де Ривера¹¹⁸. Започва обсъждането и на програмата и устава на ФЕ-ХОНС. Но те ще бъдат публикувани по-късно. Две са основните причини: липсата на единство по "доктриналните" въпроси и започналите работнически вълнения, които на 6 октомври прерастват във въстание.

Правителствените коалиции, държащи кормилото на властта след изборите от ноември 1933 г. (на радикалите Лерус и Сампер Ибанес), провеждат системен демонтаж на реформите от първите две години на Втората република. Едно след друго следват отлагането на затварянето на религиозните училища и на отделянето на църквата от държавата, забавянето на аграрната реформа, амнистията за всички заговорници от периода 1931 — 1933 г., включително и за ген. Санхурхо. Съпротивата на левите партии срещу "контрареформите" е енергична, но не по-малко енергично е искането на десните за силна власт, която да доведе докрай ликвидирането на постигнатото от "републиката на реформите".

Със започването на новия активен политически сезон през есента на 1934 г. СЕДА, която в продължение на близо година подкрепя правителствената коалиция, без да участва в нея поради вето на президента Самора, заявява, че оттегля парламентарната си подкрепа за правителството на Сампер Ибанес и ултимативно настоява за включването на нейни представители в новия кабинет. Моментът на ултиматума е избран умело и на 4 октомври отново Лерус съставя първата коалиция с участието на трима министри-сидисти. Към това време обаче СЕДА вече е еволюирала доста надясно, включително възприемайки елементи от фашистката идеология: корпоративната тоталитарна държава, фюрерския принцип и т. н.¹¹⁹ Влизането ѝ в правителството се възприема от левизата и на първо място от ИСРП като открито предизвикателство и още същия ден ОСТ обявява обща стачка, която бързо прераства във въоръжени сблъсквания в Мадрид, Барселона и други градове, а в Астурия — в масово въстание.

Фалангата знае или поне се досеща за подготовката на въстанието. Още на 24 септември Хосе Антонио пише до ген. Франсиско Франко, по онова време главнокомандуващ войските на Балеарските острови, че в Испания се готви нещо сериозно, "не някакъв шумен, уличен метеж от типа на онези, които Цивилната гвардия би потушила без усилия, а преврат със съвършена техника, според изискванията на школата на Троцки, а може би и ръководен от самия Троцки (има немалко мотиви да се предполага присъствието му в Испания)". Хосе Антонио съобщава на Франко, че дори предложил на Министерството на вътрешните работи да въоръжи членовете на ФЕ-ХОНС, за да бъдат използвани като "спомогателни сили", но получил отказ¹²⁰.

На 6 октомври ФЕ-ХОНС повтаря предложението си към правителството. В специален циркуляр Националният съвет "потвърждава енергичното си

отхвърляне на недоразвитата и немошна система... чието съществуване излага Испания на големи опасности", но заявява готовността си "пред подривните намерения на сепаратистките и марксистките организации... да използва силите си, където е необходимо, в защита на испанската държава". На следващия ден КОНС също публикуват обръщение, в което заявяват, че "разполагат с достатъчно персонал", за да заместят стачкуващите членове на ОРС във всички сфери, в които е необходимо¹²¹.

Правителството обаче предпочита да използва за потушаване на външната армията, а не да се доверява на Фалангата. От своя страна и Хосе Антонио бърза да се дистанцира от онези, които отхвърлят предложението му за сътрудничество: "Бяхме против революцията, доколкото тя е марксистка и антииспанска; но няма да крием, че в отчаянието на социалистическите, профсъюзните и анархистките маси има дълбок смисъл, който изцяло споделяме. Нищо не превишава нашия гняв и нашето отвращение пред социален ред, съхраняващ глада на огромни маси и толериращ охолното бездействие на малцина... Сега за нас е въпрос на живот или смърт решително да съхраним¹²² сред заплашителната бъркотия чистотата на един стил и една доктрина".

Но, както вече се изтъкна, за целта трябва да се преодолеят и редица "идеологически" различия вътре в самата ФЕ-ХОНС: например за дефиницията на Отечеството между Хосе Антонио и Ледесма Рамос, по въпроса за отношението към религията, с постановката на който изказва несъгласието си един от също най-видните основатели на Фалангата — Франсиско Морено и т. н. Впрочем Ледесма Рамос, утвърден на Националния съвет за председател на Политическата хунта, която трябва да предложи проектопрограмата, критикува и самия начин на изработването ѝ: след приемането ѝ от Политическата хунта Хосе Антонио, който само половин година по-рано пледира въобще против програма, самостоятелно внася в нея промени, които "правят по-абстрактни изразите и омекотяват, дерадикализират някои от точките"¹²³.

Работата на Хосе Антонио върху програмата продължава почти месец след Националния съвет на ФЕ-ХОНС. Тя се появява едва през ноември под името "Програмни точки на Испанската фаланга на Хунтите за национал-синдикалистко настъпление". Точките са 27, групирани в шест големи раздела: "Нация. Единство. Империя."; "Държава. Личност. Свобода."; "Икономика. Труд. Класова борба."; "Земя."; "Народно образование. Религия." и "Национална революция."

Сравнението между програмата на ФЕ-ХОНС и тези на предшестващите го групи — от "Завоюването на държавата" и Националния монархически съюз до ХОНС и Испанската фаланга, показва най-малко две неща. Първо, постоянно присъстват, естествено всяка в своето развитие, поне пет основни идеи:

1. Крайната цел на испанския фашизъм е възраждането на единна, велика, независима и имперска Испания.

2. Средството за постигането ѝ е тоталитарната корпоративна държава, в която ще бъдат ликвидирани класовата борба, парламентарният режим и партиите (и на първо място марксистките), а личността ще ползва индивидуалните си права и свободи само доколкото те са подчинени на или съвпадат с интересите на държавата.

3. Методът за изграждането на тоталитарната корпоративна държава е "прякото действие", сиреч разрушаването със сила на старата либерална държава.

4. Механизмът на функциониране на новата държава ще бъде в съответствие с принципите на йерархията, авторитета и реда.

5. Тоталитарната държава ще се основава на "естествените" организми на обществото — семейството, общината и синдикатът. В техните рамки ще бъде гарантирано правото на съзидателен труд.

Същевременно в "Програмните точки на Испанската фаланга на Хунтите за национал-синдикалистко настъпление" са включени и някои нови постановки, които допълват или доуточняват тези основни идеи, или пък произтичат от условията на конкретната испанска политическа действителност. ФЕ-ХОНС настоява за "незабавно анулиране" на конституцията на Втората република, защото тя "посяга на единството като съдба на Испания". Програмата обещава "признаването на частната собственост като законно средство за осъществяване на индивидуалните, семейните и обществените цели" и "защитата ѝ срещу злоупотребите на едрия финансов капитал, спекулата и лихварството". Същевременно ФЕ-ХОНС подкрепя "тежестта към национализация на банковото обслужване и, чрез корпорациите, на основните сфери на общественото обслужване". Наред с "ново преразпределение на обработваемата земя с цел установяването на семейната собственост" се допуска и възможността от "експроприиране без обезщетение" на незаконно придобитите или неправомерно използвани земи. Правото на труд се съчетава със задължението на труд за "всички работоспособни испанци". Предвижда се въвеждането на задължително военно обучение за всички младежи преди включването им в "националната и народна армия на Испания". Движението се основава на "католическия дух", но предупреждава, че "няма да допуска никаква намеса или дейност, която да унижава достойнството на държавата или националната ѝ цялост".

Испанската фаланга на Хунтите за национал-синдикалистко настъпление, завършват "Програмните точки", се бори за "нов ред", установен чрез "национална революция." За осъществяването ѝ тя ще действа самостоятелно, като ръководството ѝ ще търси "необходимото сътрудничество само в крайния шум и при условие, че се съхрани водещата роля" на движението¹²⁴.

Първият национален съвет на ФЕ-ХОНС обсъжда, както вече се споме-на, и устава на движението. В окончателната си редакция той е публикуван на 22 октомври 1934 г. 58-те точки на 13-те му раздела очертават "модела" на движение, изцяло вписващо се в принципите на "иерархията, авторитета и реда". Целите, които си поставя ФЕ-ХОНС, са "да възвърне на испанския народ дълбокото чувство за нерушимото му единство като негова историческа съдба" и "да наложи социална справедливост на основата на интегрираща организация, стояща над индивидуалните, груповите или класовите интереси". Начело на движението стои национален шеф, практически с неограничени пълномощия, чиято замяна след изтичането на тригодишния му мандат е почти невъзможна: трябва да го отхвърлят 3/4 от членовете на Националния съвет, съставен от хора, пряко подчинени или изцяло зависещи от него. По-надолу в йерархията следват шефовете на служби (отдели) и провинциалните шефо-

ве, а в основата са Хунтите за национал-синдикалистко настъпление; учредени с разрешението на националното ръководство там, където има най-малко 20 желаещи да членуват във ФЕ-ХОНС.

В устава заляга и още един, макар и необявен принцип — на елитаризма, на дистанцията между "избраните" и "другите". Още в първичните организации (Хунтите) членовете се делят на две категории: обикновени привърженици и "бойци", които подписват специална "формула за присъединяване, установена от ръководството". Само те имат правото да заемат командни длъжности. За тях практически отпада и "таванът" от 45-годишна възраст. Той не е валиден, ако "боецът" е на ръководен пост повече от две години или изпълнява "особени" задачи. Още по-ярко изпъква този принцип в дистанцията между базата и националното ръководство — на междинно (провинциално) равнище е създаден своеобразен филтър, който пропуска заповедите отгоре надолу, но не приема сигналите в обратна посока. Елитарният принцип присъства и във висшия ешелон на ФЕ-ХОНС. Националният шеф не само лично назначава Генералния секретар на движението, но и определя половината от членовете на Политическата хунта, постоянно действащият орган на Националния съвет¹²⁵. От същия принцип е подхождено дори и при определянето на униформата на ФЕ-ХОНС. Синята риза с отворена яка е задължителна за бойните групи "Първа линия", а останалите членове имат право да я носят само в по-особени случаи¹²⁶.

С "Програмните точки" и Устава ФЕ-ХОНС определя окончателно идеологическия и организационнополитическия си облик. Сравнен с "класическия" и "истинския" фашизъм в Италия и Германия, испанският им събрат повтаря почти всичките им основни елементи, които дори следват сходна еволюция в развитието си — от първоначалното съчетание между национализъм и социализъм (не е трудно да се направи аналогия например между "Завоюването на държавата", а отчасти и ХОНС, от една страна, и групата на братята Щрасер в Германия, от друга) до елитарно крайно дясно движение. И все пак във ФЕ-ХОНС като че ли по-силно се чувства италианското влияние, макар и по-скоро чрез онова, което тя няма в сравнение с Националсоциалистическата германска работническа партия (НСГРП) — антисемитизмът, достигащ до антихуманизъм, шовинизмът и реваншизмът до степен на геополитика и т. н.

Разбира се, би било погрешно, ако във ФЕ-ХОНС се търсят и откриват само "имитационните" елементи¹²⁷, ако се забравят чисто националните, испански специфики в идеологията му. Още повече, че такава фундаментална идея например, каквато е корпоративизмът, има, както вече се изтъкна и своите дълбоки и многолетни корени в страната¹²⁸. На различна плоскост е поставена и идеята за "единството като историческа съдба" на Испания. Нито Италия, а още по-малко Германия са раздирани от такива остри национални противоречия, те нямат и своите Каталония и Баския, заредени, особено в началото на 30-те години, с могъщи сепаратистки импулси. Трето, ФЕ-ХОНС интегрира в себе си "католическия дух", което отсъства при германския националсоциализъм или е поставено на договорна основа при италианския фашизъм.

И тъй, ФЕ-ХОНС съчетава в себе си основните теми на фашизма като европейско явление и специфични испански елементи, които реално вълну-

ват политически активното общество през първата половина на 30-те години, т. е. съчетава "модни" и в страната, и извън нея идеи. С този идеен и политически багаж и с организация от около 5000 души¹²⁹ движението навлиза в 1935 — последната мирна година на Втората република в Испания.

4. ФЕ-ХОНС В НАВЕЧЕРИЕТО НА ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА

За ФЕ-ХОНС 1935 г. започва с неприятности. На 15 януари Ледесма Рамос подава оставката си от всички постове и напуска движението. Това е втората сериозна загуба в разстояние на два месеца, след като през ноември друг виден фалангист — Франсиско Морено, се отказва от членството си поради несъгласие с формулировката за отношенията между църквата и държавата.

Изследователите не са единодушни по въпроса за причините, които подтикват действията на Ледесма Рамос. Като правило историците-фалангисти предпочитат да изтъкват на първо място лични мотиви, в основата на които лежи съчетанието от ревност и завист¹³⁰. Другото мнение, че причините са свързани с различията по стратегията и тактиката на ФЕ-ХОНС, макар и да тръгва от твърденията на самия Ледесма Рамос, звучи доста по-правдоподобно, особено в интерпретацията на Ш. Елууд: "През 1934 г. се разиграваше, а през 1935 г. излезе на бял свят не личната несъвместимост,... а съревнованието за лидерство в една политическа група и за възможността да се наложи на тази група определена политическа стратегия като средство да се добере до властта. Изобщо не ставаше въпрос за идеологически различия, доколкото преди сливането си двете групи (Испанската фаланга и ХОНС — б. м., Д. Д.) защитаваха по същество идентични позиции... Проблемът беше не в крайната цел, а по-скоро в средствата"¹³¹.

Хосе Антонио успява да изпревари Ледесма Рамос. Преди още оставката му да бъде обявена публично, ръководството на ФЕ-ХОНС го изключва, заедно с неколцина негови последователи, от движението. Чистка на "група малограмотни, дошли от марксисткия лагер", оценява акцията националният шеф¹³² и с това скъсва окончателно мостовите не толкова със самия Ледесма Рамос (през 1936 г. двамата се "помиряват"), колкото с онова, което той олицетворява: идеята за "революция срещу буржоазията", за пролетарска основа на движението. Или с други думи, след като още в "Програмните точки" национал-синдикализмът изчезва като понятие, два месеца по-късно той изчезва и като средство за изграждане на масова база на ФЕ-ХОНС.

Разбира се и в противния случай, съхранявайки "синдикалистката" си насоченост, ФЕ-ХОНС едва ли би била в състояние да преодолее кризата, в която се оказва в началото на 1935 г., доколкото тя е породена и от редица други фактори. Първо, с напускането на Франсиско Морено движението губи още един от основните си източници на средства. Второ, през ноември 1934 г. на испанската политическа сцена се появява нов, значително по-сериозен конкурент — Националният блок (БН) на Калво Сотело, рожба на "примирието" между двете монархически организации, РЕ и КТ. Две са основните последици за ФЕ-ХОНС: със създаването на БН Испанското обновление също прекратява финансовата помощ, която Фалангата получава според споразумението от 20 август 1934 г.; а програмата му включва основните ѝ искания (един-

ство, ред, корпорации и т. н.), като при това, основани на вековната монархическа традиция, те звучат доста по-убедително¹³³.

Към тези фактори Х. Хименес Кампо добавя и още три: част от буржоазията, първоначално склонна да приеме и подкрепи ФЕ-ХОНС, се разочарова от нищожния ѝ ръст като организирана сила през 1934 г.; основната маса от работническата класа, макар и обект на пропагандни атаки от страна на Фалангата, не възприема призивите ѝ; идеологията на движението не е ефикасна като защита на буржоазните институции в предреволюционната обстановка на 1934—1935 г. поради факта, че демагогията му включва в себе си и отделни антибуржоазни елементи¹³⁴.

В резултат от действието на всички тези фактори в началото на 1935 г., както твърди Ст. Пейн, ФЕ-ХОНС не разполага с пари да плати дори и за електричеството на сградата, в която се помещава централното ѝ седалище¹³⁵. И доколкото, от друга страна, Хосе Антонио окончателно се налага като едноличен шеф на движението, върху него пада и почти цялата отговорност за бъдещето му. Той е принуден да ограничи до минимум задълженията си и като адвокат, и като депутат в Кортесите, за да се отдаде изцяло на битката за оцеляване на "своята антипартия". Два са основните проблеми, които не търпят отлагане: средствата за съществуването на ФЕ-ХОНС и утвърждаването на самоличността ѝ сред другите десни сили.

В рамките на националната политика обаче тези два проблема като че ли взаимно се отричат. Средствата все пак могат да дойдат единствено от десницата, а съхраняването на самоличността на движението включва и критика срещу нея. Единственият възможен вариант при това положение е да се търси финансова помощ отвън и отново да се приеме "левичарският" тон, отхвърлен с изключването на Ледесма Рамос.

Още на 17 февруари 1935 г., поканен на Атенеума в Сарагоса да говори върху "новия ред", Хосе Антонио показва, че е склонен да възприеме този вариант. "Животът в Испания, заявява той, трябва да се основава на общините и на синдикатите, доколкото корпоратизмът е предпазливо решение, в което няма нищо революционно"¹³⁶. И тъй, само да има три месеца след "изхвърлянето" на национал-синдикализма от програмата на ФЕ-ХОНС Хосе Антонио отново се връща към него, отделяйки го при това в редица случаи от идеята за "корпоративната организация на испанското общество".

Замисълът е очевиден. Идеята за корпоративната държава присъства в програмите и на РЕ, и на СЕДА, и особено на новосъздадения Национален блок. Не случайно във Валядолид в деня на официалното учредяване на Испанския университетски синдикат — 3 март 1935 г., Хосе Антонио заявява: "Други групи се обявяват например за корпоративни. Но това са само приказки... Днес корпоративната държава нито съществува, нито някой знае какво представлява. Законът за корпорациите в Италия според самия Мусолини е отправна, но не и крайна точка, както възприемат корпоративизма нашите политици." Основният недостатък на корпоративната система според Хосе Антонио е, че тя не интегрира в едно цяло собствениците и трудещите се, а се опитва да ги примири в качеството им на две различни и враждебни групи¹³⁷. В замяна на това ФЕ-ХОНС се бори за създаването на "вертикални синдикати", които да обхванат "всички, които участват в националната икономика... и които няма да се нуждаят нито от паритетни комитети, нито от свър-

зващи ги части, защото функционират органично, както функционира армията например, без някому да е хрумвало да създава паритетни комитети от войници и началници"¹³⁸.

Следващата крачка "наляво" е свързана с опита отново да се потърси път към пролетарските маси на Испания. Друг е спорът коя е първопричината — дали фактът на изоставянето на ФЕ-ХОНС от десницата, както твърди например Х. Хименес Кампо, или — по-вероятно, намерението, реално или по-скоро демагогско, за приобщаването им към идеите на национал-синдикализма¹³⁹. Но така или иначе три месеца след като предлага услугите на Фалангата за потушаване на Астурийското въстание и дори нарежда на местните й организации да участват "самостоятелно" в тази акция, Хосе Антонио отново се показва необикновено предпазлив в оценките си за него. "Бунтовете, заявява например той в реч в Кортесите на 25 януари 1935 г., винаги са резултат най-малко на две съставки: първата, много разпространена, е отсъствието на вътрешна логика, липсата на вътрешен смисъл на действащия режим... Извън съмнение е, че въстания са избухвали само срещу режими, които започват да се изчерпват. От друга страна, необходимо е да съществува едно енергично малцинство, което, възползвайки се, долавяйки това състояние на упадък, тази липса на вътрешен смисъл за съществуване на политическата държава, която възнамерява да атакува, тръгва в атака с повече или по-малко късмет."¹⁴⁰ И още по-"наляво", но същевременно запазвайки враждебността спрямо "реалната левица", във вече споменатата реч във Валядолид на 3 март: "В комунизма има нещо, което може да се вземе: неговото себепризнание, чувството му за солидарност. Но в качеството си на варварско нашествие, каквото представлява, руският комунизъм е лишен и се абстрахира от всичко, което може да означава историческа и духовна ценност."¹⁴¹

Постепенно ФЕ-ХОНС "радикализира" и възгледите си по отношение на аграрната реформа. След предпазливия като цяло намек за "ново преразпределение на обработваемата земя" от "Програмните точки" идва доста по-категоричното искане за "икономическа реорганизация на испанската земя", като се определи кои зони са обработваеми и кои, независимо от труда, осъждат населението си на вечна бедност. Вторият етап е да се определи "кои са "икономически общности" за обработването на земята и след това — "решително да се премести населението на Испания върху тази обитаема и обработваема земя", както обяснява Хосе Антонио в реч пред Кортесите на 23 юли 1935 г.¹⁴² Но когато става дума за прехода от думи към дела, неговата "еластичност" граничи с чистата демагогия: "Ще ме попитате: но ще се плаща ли на собствениците или не (при "преместването" на населението върху "добрата" земя — б. м., Д. Д.) Ще ви отговоря: това не знаем, ще зависи от финансовите условия във всеки момент"¹⁴³.

И тъй в няколко само месеца, след като Хосе Антонио Примо де Ривера става национален шеф на ФЕ-ХОНС, идеологията ѝ претърпява спираловидна еволюция от "чистия" национал-синдикализъм през концепцията за "елитарно" движение до "ляв" антикомунизъм от популистко-националистически тип и до идеята за "трети път" за преодоляване на кризата на Втората република. "Незабавната задача на производителите е да разрушат либералната система, ликвидирайки политическите шайки и банковите акули. За осъ-

ществяването ѝ има само два пътя: комунистическият и национал-синдикалистският. Друг изход няма. И двата се стремят да унищожат този ред, и двата се стремят към нов ред... Но ако комунизмът премахва редица хубави неща, като семейното чувство или националното чувство, ако не осигурява нито хляб, нито свобода и ни поставя под господството на чужда нация, какво да се прави?... Национал-синдикалистското движение е убедено, че е намерило верния изход: нито капиталистически, нито комунистически... Нито десни, нито леви! Нито комунизъм, нито капитализъм! Национален режим: национал-синдикалистският режим!"¹⁴⁴

Колкото до финансовата подкрепа отвън, в по-новите изследвания все повече автори отхвърлят категоричното твърдение на Ст. Пейн, че "няма доказателства, че Фалангата е поддържала никакви официални контакти с нацистката и фашистката партия преди 1936 година"¹⁴⁵. Вярно е, че още през декември 1934 г., по повод на съобщенията за участие на Хосе Антонио в "международен конгрес на фашистките партии", той пише в специално съобщение за печата: "Испанската фаланга на ХОНС не е фашистско движение; с фашизма тя има някои съвпадения по основни точки с универсално значение, но ежедневно се очертават специфичните ѝ характеристики и е сигурна, че именно по този път ще намери най-плодотворните си възможности"¹⁴⁶. Вярно е също така, че в хода на "реидеологизацията" си от началото на 1935 г. ръководителите на ФЕ-ХОНС отново нееднократно я дистанцират от другите фашистки движения. Но документално е доказано и това, че след като през май 1935 г. Хосе Антонио пътува до Рим, от следващия месец до февруари 1936 г. ФЕ-ХОНС получава от Италия чрез посолството ѝ в Париж по 50 000 песети (около 36 000 долара по покупателна стойност в началото на 80-те години), а до юни с. г. — по 25 000 песети месечно. Подобни преговори, но без финансов резултат, се водят и с представители на НСГРП¹⁴⁷.

Освен това, както пише М. Гарсия Венера — без съмнение един от добре информирани историци — фалангисти, още в началото на 1935 г., обсъждайки възможността за издаване на свой печатен орган, ФЕ-ХОНС получава от Италия оферта за безвъзмездно отпускане на печатарска техника¹⁴⁸. Гарсия Венеро не коментира по-нататъшното развитие на преговорите, но на 21 март едва свързващата двата края Фаланга пуска първия брой на вестник "Ариба" ("Да живее"), който в продължение на 34 години — до февруари 1979 — ще бъде официалният орган на движението.

Окуражено и обнадеждено от тази солидна и постоянна финансова помощ, през лятото на 1935 г. ръководството на ФЕ-ХОНС прави опит за практическо претворяване на идеята си за "национална революция". В духа на испанските традиции и най-вече поради факта, че като организирана маса тя все още е далеч от мечтаната сила, специалното заседание на Политическата хунта обсъжда варианта за преврат. Хосе Антонио дори съставя и "проект-листа" на бъдещото правителство в случай на успех. Наред с известни фалангисти като Руис де Алда, Мануел Матео, Мануел Валдес Ларанга, Рамон Серано Сунер и други, в нея фигурират и имената на трима от бъдещите ръководители на военния метеж от 18 юли 1936 г. — Франсиско Франко, "назначен" за министър на националната отбрана, Емилио Мола (на вътрешните работи) и Мануел Гоедес (на Мароко и колониите)¹⁴⁹. Идеята обаче пропада,

тъй като Хосе Антонио не успява да се споразумее с военните от заговорническия Испански военен съюз (УМЕ), които категорично отхвърлят искането на ФЕ-ХОНС да разполага с "цялата политическа власт", или поне да се опита да създаде "нова политическа формация".

Основният аргумент на представителите на УМЕ е, че "национал-синдикалисткото движение не разполага с достатъчно сили и средства, за да получи подобни привилегии"¹⁵⁰. Това се осъзнава прекалено ясно и от ръководството на Фалангата, но тя отново просто няма време поне да се опита да преодолее организационната си немощ. През есента на 1935 г. за пореден път Испания е изправена пред перспективата за предсрочни парламентарни избори. На тактиката, която трябва да следва в тях ФЕ-ХОНС, е посветен почти изцяло и вторият Национален съвет, който се свиква в Мадрид на 15 и 16 ноември.

В навечерието на третите поред предварителни парламентарни избори на Втората република поляризацията на политическите сили достига краен предел. Почти за всички е очевидно, че борбата ще се води не толкова между различните партии, колкото между два противостоящи си блока — наляво и надясно от центъра. И наистина, по инициатива на ИСКП още през декември 1935 г. 22 леви и демократични партии и организации създават испанския Народен фронт. За десницата също е ясно, че трябва да потърси начин да се обедини. От тази констатация изхожда и Хосе Антонио, издигайки пред Националния съвет идеята за създаване на широк Национален фронт (ФН), който да се противопостави на очертаващия се Народен фронт. "Близката битка, заявява той в речта си при закриването на Националния съвет, ще бъде не просто изборна, а много по-драматична от изборните борби, ще се води не около изчерпаните стойности, които се наричат десница и левица; а между азиатския, зловещ и заплашителен фронт на руската революция в испанския ѝ вариант, и националния фронт на нашето поколение, което е на бойна нога.

Но под знамето на Националния фронт не ще може да се вмъква контрабандна стока... На входа ще има часови, които ще проверяват дали наистина онези, които искат да влязат, са оставили извън него всички групови и класови интереси."¹⁵¹

Така, само година след обещаното в "Програмните точки" "споразумение само в крайния шурм", ФЕ-ХОНС бърза първа да предложи предизборен съюз с други сили. При това, независимо от самоопределянето ѝ "нито дясно, нито ляво" и "противник на всички партии", Фалангата изобщо не се колебае в избора си: предложението ѝ е към онези, които отхвърлят "марксизма и сепаратизма", т. е. към десните партии.

Отново обаче съдбата на предложението на ФЕ-ХОНС се обвързва с количествената и организационната ѝ немощ. Претенциите ѝ да играе водеща роля в бъдещия ФН са отхвърлени от потенциалните ѝ съюзници, още повече, че тя поставя като условие да ѝ се дадат 20 места в листата на десните кандидатури. Лоша услуга ѝ правят и демагогския ѝ лозунг "нито комунизъм, нито капитализъм", в който лидерите на традиционната десница виждат опасност да загубят консервативния гласоподавател, шумната ѝ — и не толкова демагогска — подкрепа на кампанията против разкритите финансови злоупотреби сред членове на последния кабинет на Лерус през есента на 1935 г. и т. н.

При това положение на 24 декември 1935 г. ръководството на ФЕ-ХОНС изпраща до местните организации специален циркуляр, с които Хосе Антонио организира своеобразно допитване по идеята за създаване на Национален фронт. "Изгодно ли е за Фалангата абсолютно изборно въздържане или възприемането на поведение на абсолютна независимост, която задължително ще доведе до пълно отсъствие на наши представители в Парламента?... Участието в изборен фронт ще бъде ли оценено от най-верните членове като отстъпление от доктриналните позиции на Фалангата?"¹⁵³ След провеждането на "плебисцита", на 6 януари 1936 г., Политическата хунта дава последните си разпореждания за евентуалното участие в блок на десницата:

"Окончателните искания на Фалангата, подчинени на доктриналната ѝ самостоятелност и тактическата ѝ независимост, за да приеме съвместно участие в изборите с други партии са:

а) Да се поддържа като единствена допирна точка антима르크сизмът и антисепаратизмът.

б) Водене на пропаганда... напълно независимо и с разграничаване на членовете на Фалангата от останалите организации на фронта.

в) Задължително условие за влизане в антиреволюционния фронт на Фалангата е да ѝ се предоставят от 25 до 30 места в кандидатурите, които ще се представят."¹⁵⁴

Условията са явно неприемливи за десницата и на 9 януари вестник "Ариба" информира, че "нито една група не се присъедини в истинския смисъл към идеята за Националния фронт, нито пък започна никакви преговори с Фалангата." Поради това ФЕ-ХОНС започва "със собствените си сили, открити за всякакви контакти; и поемайки цялата отговорност, незабавно пропагандата на Националния фронт, със свои кандидатури в Мадрид и в осемнадесет провинции"¹⁵⁵.

Според данните, обобщени от Ст. Пейн, към началото на 1936 г., т. е. в навечерието на изборите от 16 февруари, "собствените сили" на ФЕ-ХОНС се изчисляват между 10 000 и 11 000 членове на "Първа линия" (в Мадрид около 1500, във Валядолид между 1500 и 1800, в Естремадура от 1200 до 1500, в Андалусия около 1200, в Сантандер около 800 и в някои други градове и провинции — Бургос, Валенсия, Малага, Галисия, Каталония и т. н. — между 200 и 500 души във всяка една), а заедно с "обикновените" привърженици — на не повече от 25 000 души¹⁵⁶. Очевидно е, че тя няма почти никакви шансове в изборната борба. Така и става. На 16 февруари 1936 г. ФЕ-ХОНС получава малко повече от 40 000 гласа (0,08 %), а нито един от кандидатите ѝ (Хосе Антонио се представя в Мадрид и в още шест провинции) не е избран за депутат¹⁵⁷.

"Буржоазната левица ще се върне на власт, поддържайки трудното равновесие между толерантността на центъра и натиска на подривните маси — прогнозира Хосе Антонио в интервю от 6 януари 1936 г. положението след изборите. Ако управниците — Асаня например, съумеят да предложат национална политика, която да им осигури замяната на толкова несигурни поддръжници с други, по-силни и по-трайни, може би Испания ще се радва на добри времена. Ако — както е по-вероятно — не успеят, съдбата на Испания ще се реши между марксистката революция и националната революция."¹⁵⁸

Прогнозата е доста точна. Изборната победа на Народния фронт е прекалено крехка (268 места в Кортесите срещу 205 за десницата), а новосформираното правителство на левия републиканец Асаня разполага с 87 от тях и във всеки момент трябва да търси парламентарната подкрепа предимно на партиите наляво от себе си и на първо място тази на ИСПП (100 места), по онова време под силното влияние на лидера на лявото ѝ крило Франсиско Ларго Кабалеро¹⁵⁹. Асаня става все по-отстъпчив пред натиска на неизживелите сектантските си настроения привърженици на комунистическата и социалистическата партия и все повече "радикализира" първоначалната си програма за "умерено" възраждане на "републиката на реформите". Мероприятията по възстановяване на работа на уволнените по политически причини след октомврийските събития от 1934 г., по провъзгласяване на правото на автономия за всички народности на Испания, по спирането на изплащането на компенсациите за конфискувани земи и т. н. се съчетават с удивителна търпимост към нарушенията на обществения ред, когато са дело на левите сили. По данни на Министерството на вътрешните работи само за периода от 16 февруари до 31 март 1936 г. в Андалусия например са изгорени 11 църкви и манастири, част от които са превърнати в "Народни домове", ограбени са седем едри земеделски стопанства, изгорено е значително количество съдебна документация — от нотариални актове до дела за нарушаване на обществения ред, организирани са редица помпозни "погребения" на лидери на десницата и т. н.¹⁶⁰

Левите стоварват немалка част от своята омраза и конкретно върху ФЕ-ХОНС. Още на 28 февруари 1936 г. на многохиляден митинг в Мадрид е отправено искане за разпускане и разоръжаване на "фашистките банди". Не са рядко явление погромите над местните клубове на Фалангата и убийствата на нейни членове — тя дава около 40 жертви в първите три месеца след изборите¹⁶¹.

В същото време е в ход и друг един процес. Разочаровани от поражението на десницата като цяло, по-екстремистки настроените ѝ привърженици обръщат погледа си към ФЕ-ХОНС — все пак тя е единствената, която се оказва права в твърденията си, че буржоазно-парламентарната система е неспособна да спре "азиатското нашествие" в Испания и че спасението е само в "националната революция". Според трудно проверими данни в дните непосредствено след изборите ръководството на ФЕ-ХОНС получава над 70 000 молби за членство¹⁶². Предвиждайки сякаш и този процес, на 21 февруари Хосе Антонио разпраща нов циркуляр до местните организации на движението, в който изрично предупреждава: "Една от най-вероятните последици от новото политическо положение е масовият приток в нашите редици на лица от други партии и по-специално от десните... Всички териториални, провинциални и местни шефове сега трябва да внимават повече от всякога за съхраняването на идеологическата и политическата линия на движението, за да се предотврати на всяка цена смесването му с десните групи... Нашите членове не следва да се вълнуват в каквито и да е призови за участие в конспирации, проекти за държавни преврати, съюзи с органи на реда и други неща от подобно естество. Да се избягват всякакви инциденти."¹⁶³

Но тези указания закъсняват. Под натиска на левите сили правителство-

то пуска в ход срещу Фалангата репресивните държавни органи. На 5 март е забранен вестник "Ариба". Десет дни по-късно, на 14 март ФЕ-ХОНС е обявена за незаконна организация, а лишеният вече от депутатски имунитет Хо-се Антонио Примо де Ривера е арестуван заедно с почти всички членове на Политическата хунта и с редица от провинциалните шефове на движението. За Испанската фаланга на Хунтите за национал-синдикалистко настъпление настъпват тежки дни.

Режимът, на който е подложен в Главното управление на сигурността и в Централния мадридски затвор Хо-се Антонио, не е много строг и той продължава да ръководи оттам дейността на ФЕ-ХОНС. Още в деня на арестуването си изпраща навън манифест, с който де факто обявява война на народнофронтовското правителство. "В предизборната пропаганда се каза, че Фалангата няма да приеме, дори и да изглежда санкциониран от изборите, триумфът на онова, което представлява разрушаването на Испания. Сега, когато то победи, когато властта е в некадърните ръце на болни хора, способни в ненавистта си да хвърлят цялото Отечество в разруха и пламъци, Фалангата изпълнява обещанието си и призовава всички — студенти, интелектуалци, работници, военни, испанци към ново опасно, но радостно начинание за отвоюването ѝ."¹⁶⁴

Шест дни по-късно с нов циркуляр цялата организация на ФЕ-ХОНС се привежда на "бойна нога": "1. Да се премине към нелегално организиране на Фалангата според системата на групите... 5. Да се реорганизира "Първа линия". 6. Да се включат СЕУ в милицията и да се изпратят в "Първа линия". 7. Да се премине в настъпление. 8. Да се доставят оръжия и транспортни средства."¹⁶⁵

И тъй, ФЕ-ХОНС се включва без колебание и още от първия момент в заговора, който започва да се плете срещу правителството на Народния фронт, стриктно следвайки обаче принципа си за самостоятелност и независимост в действията. С едно само изключение — ако искането за подкрепа идва от страна на армията. "В този случай, се казва в разпореждането от 21 март 1936 г. на временния Генерален секретар на движението, нашето поведение следва да бъде на пълна и лоялна помощ там, където ни предложат."¹⁶⁶

Окуражена от правотата на прогнозите си и от притока на нови членове, Фалангата като че ли вижда най-сетне близък момента за осъществяване на "националната революция". Поради това, поставяйки се на разположение на военните (единствената сила, която реално може да разчита на успех в опит за преврат), тя отново застава на позицията, избрана година по-рано, през лятото на 1935 — участие и помощ в еднократно действие за сваляне на правителството, но стриктно спазване на съответния "периметър" и предназначение армията да пази целостта на Испания, а ФЕ-ХОНС да организират "национал-синдикалистката държава". Военните естествено не са на същото мнение и доста време това е най-сериозната пречка за постигането на конкретно споразумение.

Втората причина за забавянето на преговорите е свързана с надеждата на Фалангата за бързото освобождаване от затвора на лидера ѝ. До 3 май 1936 г. тази надежда се свързва с повторните избори за депутатско място в Куенка (първите са обявени за нередовни). В знак не толкова на солидарност, колко-

то на протест срещу методите на правителството (първоначално Хосе Антонио е осъден на два месеца затвор за създаване на "нелегална организация"; Върховният съд отхвърля присъдата, но веднага следва нова — за незаконно притежаване на оръжие), десницата издига неговата кандидатура. Но под претекст, че не е фигурирал във февруарската листа, парламентарната комисия по избора не го утвърждава за депутат, макар че според историците флангисти Хосе Антонио излиза първи по броя на получените гласове.

Оттук нататък в продължение на близо два месеца ръководството на ФЕ-ХОНС и лично Хосе Антонио започват сложна игра, смисълът на която е най-вече в опита да повдигнат цената на движението в очите на военните, измествайки на заден план другите десни партии. Задачата никак не е лесна, още повече, че Фалангата трябва да се пребори със силна конкуренция. Калво Сотело, лидерът на много по-мощния Национален блок, издига идентична програма за действие: военен преврат и "национална революция" срещу "комунистическата опасност". В речта си в Кортесите на 16 юни 1936 г. той отива още по-далеч, противопоставяйки на републиката "интегриращата държава, която да управлява икономическата справедливост... Мнозина наричат такава държава фашистка; но ако това е фашистката държава, аз, който споделям идеята за такава държава, вярвам в нея, се обявявам за фашист"¹⁶⁷.

Липсата на документация все още не позволява да се възстановят подробности на преговорите между Фалангата и военните. На тази основа се раждат различни версии за отношението ѝ към режима, възникнал в резултат на метежа от 18 юли 1936 г. При това най-често те взимат като отправна точка един и същи документ — циркулярът, който Хосе Антонио, преместен вече в затвора в Аликанте, изпраща на 24 юни до всички териториални и провинциални ръководства на движението.

След като информира, че е уведомен за "машиниците" на някои от провинциалните ръководители на ФЕ-ХОНС "в подкрепа на повече или по-малко неясни подривни движения", особено в случаите, когато предложенията идват от страна на военни, Хосе Антонио предупреждава: "Възхищението и дълбокото уважение към армията като основен институт на Отечеството не означава съгласие с всеки замисъл, дума или проект, които един или друг военен може да предлага, предпочита или възхвалява...

Участието на Фалангата в някои от тези незрели и наивни проекти би означавало сериозна грешка и би довело до пълното ѝ обезличаване, дори и в случай на успех. Причината е, че почти всички, които разчитат на Фалангата за подобен род дейност, я считат не за доктринална цялост, нито за силата, готвеща се да поеме изцяло ръководството на държавата, а само като помощен ударен елемент... Нека всички другари осъзнаят колко обидно е за Фалангата да ѝ се предлага да участва в движение, което не води към установяването на национал-синдикалистката държава." Поради това Хосе Антонио забранява каквито и да било преговори за съвместни действия за сваляне на правителството без изричното разпореждане на централното ръководство¹⁶⁸.

Оттук именно тръгват версиите, че Хосе Антонио и Фалангата като цяло не подкрепят напълно заговора срещу народнофронтовското правителство¹⁶⁹. Привеждайки обаче в книгата си текста на циркуляра Браво Мартинес пояснява: "В този ден, толкова скоро преди въстанието, Фалангата все още

не беше договорила участието си в борбата срещу червените."¹⁷⁰ И още нещо — в самия циркуляр има една фраза, поставяща под съмнение подобни версии. "Политическите проекти на военните (естествено, с изключение на онези, които се създават от едно много подготвено малцинство) обикновено не са надарени с точност."¹⁷¹

С това именно "много подготвено малцинство", и още по-конкретно с ген. Емилио Мола, "мозъчният център" на заговора в континентална Испания, преговаря ръководството на ФЕ-ХОНС и поради тази причина забранява каквато и да е самодейност от страна на местните организации. И най-вероятно това става в дните между 24 и 29 юни, след като на 29 юни в нов циркуляр, допълващ предходния, Хосе Антонио съобщава условията, при които териториалните и провинциалните шефове могат "да сключат споразумения за възможен предстоящ метеж срещу сегашното правителство:

1. Всеки териториален или провинциален шеф ще се договаря изключително само с върховния ръководител на военното движение на областта или провинцията и с никое друго лице...

2. Фалангата ще участва в движението, създавайки собствени единици, със свое ръководство и свои отличителни знаци (ризи, емблеми, знамена).

.....

5. Военните ръководители трябва да обещаят на Фалангата в областта или провинцията, че гражданската власт в областта или провинцията няма да бъде предавана на никое лице в продължение най-малко на три дни след успеха на движението..."¹⁷²

Този циркуляр дава сравнително точна представа за клаузите на споразумението между ФЕ-ХОНС и военните. Очевидно е, че амбицията на Хосе Антонио да получи пълната "гражданска" власт в държавата остава нереализирана и той отново е принуден да "забрави" последната, 27-а от "Програмните точки" — за "споразумение само в решителния шурм" и при запазване на "водещата роля" на движението. Обратно, Фалангата е поставена именно в положението, което на 24 юни националният ѝ шеф характеризира като "обидно" — на спомагателна сила. По всичко личи при това, че тази роля ѝ е наложена. Доказателството може да се намери например в манифеста на Хосе Антонио от 17 юли, два дни преди началото на метежа, където липсва каквото и да е упоменаване на "национал-синдикалистката държава" или на "националната революция", заменени с далеч по-неутралното "да създадем едно голямо, единно, свободно, уважавано и процъфтяващо Отечество"¹⁷³.

И тъй, макар и да изглежда може би парадоксално, онова, което Испанската фаланга на Хунтите за национал-синдикалистко настъпление пропагандира, за което мечтае и се бори — "националната революция", вместо да я изведе в деня на заговора начело в политическия живот на Испания, наистина поставя началото на "пълното ѝ обезличаване", предвидено от Хосе Антонио на 24 юни. Когато на 19 юли 1936 г. метежът се пренася и на континента, цялото ръководство се поема от военните. Очакванията за бърз успех пропадат, а заедно с тях и прогнозираното от Хосе Антонио създаване на "гражданско управление", в което ФЕ-ХОНС да се опита да играе първостепенна роля. Така за дълго време тя е принудена да се задоволи с второстепенната — на помощни "милиционерски" съединения към редовната армия.

Спомагат, разбира се, и обективни фактори. В интервю на Хосе Антонио от 16 юни той например твърди, че ФЕ-ХОНС наброява около 150 000 членове. Но през октомври 1936 г. във фалангистката "милиция" участват едва 35 549 души, или 54 % от всички доброволци и 19 % от всички, участващи във военните действия¹⁷⁴, което до голяма степен обяснява и отказа на метежниците да удовлетворят претенциите за "изключителност" на Фалангата. В първите пет месеца на гражданската война ФЕ-ХОНС губи и почти всичките си най-видни ръководители: Руис де Алда и братът на Хосе Антонио — Фернандо Примо де Ривера, един от "пълномощниците" на Фалангата в преговорите с военните, са убити през август 1936 г. при нападение на "неконтролирани леви сили" над мадридския затвор; Онесимо Редондо е разстрелян от войници от републиканската армия през септември; също в мадридския затвор през октомври е убит и Ледесма Рамос; Мануел Матео, бивш член на ИСКП, е разстрелян от комунистите и т. н. На 20 ноември 1936 г. е екзекутиран и самият Хосе Антонио Примо де Ривера, осъден на смърт от Народния съд в Аликанте. Оцелелите от ръководството на ФЕ-ХОНС до голяма степен дължат живота си и на факта, че все пак са политически личности "от втора ръка". И ако някои от тях: Серано Сунер, Фернандес Куеста, Луис де Аресе и други — играят в по-сетнешната история на Испания първостепенна роля, не следва да се забравя, че това е не в хосеантонииевската Фаланга, а във формалния ѝ наследник — Националното движение на Франсиско Франко.

Едва ли е случайно например, че в един от последните си политически документи — проекта за манифест и за създаване на "временно правителство", писан в края на юли и началото на август 1936 г., Хосе Антонио е песимист за развитието на Испания в случай на победа на метежниците. "Група генерали с почтени намерения, но с разочароваща политическа посредственост. Елементарни общи приказки (ред, умиротворяване на духовете...).

Зад тях:

- 1) Старият, недоद्याлан, неотстъпчив и антипатичен карлизъм.
- 2) Консервативните класи, алчни, късогледи, мудни.
- 3) Аграрният и финансовият капитализъм, или — след няколко години край на всякаква възможност за изграждане на съвременна Испания. Липса на елементарно перспективно национално чувство.

И след няколко години, като реакция — ново отрицателно решение.

Единствен изход: Прекратяване на враждебните действия и начало на епоха на политическо и икономическо национално възраждане, без преследвания, без жажда за репресии¹⁷⁵.

Вместо този "единствен изход", въоръжената схватка между левията и десницата, започнала на 19 юли 1936 г., прераства в тригодишна кръвопролитна гражданска война. Фактически обезглавена, изместена на втори план от развитието на събитията, Фалангата постепенно губи оригиналността си на движение, съумяло да съчетае в себе си основните елементи на феномена фашизъм с чисто национални, испански черти и насоки. На 17 април 1937 г. по едноличното решение на Франсиско Франко ФЕ-ХОНС се слива с карлистите-традиционалисти. Новото обединение се нарича Испанска традиционна фаланга на Хунтите за национал-синдикалистко настъпление (ФЕТ-ХОНС), но от доктрината на старата Фаланга в него остава доста малко.

"Историята, пише Гарсия Ескудеро, не даде на фашизмите време да еволюират, а на някои, като на испанския — дори и да израснат."¹⁷⁶ Появата на испанския фашизъм е достатъчно закъсняла за обикновено подражателство на "класическите" фашистки движения, които идват с обещания да измият позора от националната катастрофа, реална в Германия, или преувеличена в Италия. Той е лишен от онзи огромен социален резервоар, от който Мусолини или Хитлер черпят в условията на следвоенната криза привърженици и съмишленици сред обърканите средни слоеве и маргинализираните ветерани, спекулирайки с националистически и псевдосоциалистически лозунги. И трето, местата в опозицията отчасти срещу републиканския строй са заети от далеч по-солоидни представители и още с появата си фашизмът трябва да се бори и за правото си на жизнено пространство. Всичко това слага силен родилен печат върху годините на прощъпулника му: той тръгва по-скоро като кръг на идейни съмишленици, като "салонно", а не като масово движение.

Реално испанският фашизъм, във версията на Хосе Антонио Примо де Ривера, съществува до началото на гражданската война от 1936—1939 г. Вярно е, че в последните близо 40 години, до смъртта на Франко Хосе Антонио е превърнат в един от основните идеологически митове на франкизма. Вярно е също така, че Испания на Франко възприема някои от базисните постановки на фалангистката доктрина, организация и символика — "органичните Кортеси", "вертикалните синдикати", структурата на ФЕТ-ХОНС, униформата, емблемата и т. н. Но в почти всички случаи става въпрос по-скоро за имитация. Преди 1936 г. Франко малко се интересува от конкретната политика, от детайлите и "тънкостите" на създаването и структурирането на една партия, от ежедневната политическа дейност, която тя трябва да върши. От тази гледна точка за него е много по-лесно и по-удобно да вземе нещо, което вече съществува (и, естествено, му е близко идеологически), да го пригоди към собствените си нужди, съобразявайки се едновременно с вкусовете на онези, които му помагат по време на гражданската война — Хитлер и Мусолини.

След нейния край и особено след 1943 г., когато се очертава перспективата за победата на Антихитлеристката коалиция във Втората световна война, фалангистите постепенно са изместени от командните постове в държавата. Ако в отделни отрязъци от време през периода 1938—1945 г. например те държат министерствата на външните работи, въздухоплаването, вътрешните работи, земеделието, труда и генералния секретариат на Националното движение (название, което постепенно измества първоначалното ФЕТ-ХОНС), след 1945 г. за "сините ризи" остават само портфейлите на правосъдието и труда¹⁷⁷. А на 26 декември 1956 г. Луис де Аресе чете в Кортесите следния "длъжностен списък" на "старата фалангистка гвардия": "2 от 16 министри; 1 от 17 подсекретари (на министерства — б. м., Д. Д.); 8 от 102 генерални директори; 18 от 50 граждански губернатори; 65 от 151 национални съветници на ФЕТ-ХОНС; 137 от 575 депутати в Кортесите; 133 от 738 провинциални депутати; 766 от 9155 кметове; 3226 от 55 960 общински съветници.

С други думи, заключава Луис де Аресе, истинската Фаланга заема приблизително пет на сто от ръководните длъжности в Испания"¹⁷⁸.

Месец преди това, в деня на 20-годишнината от смъртта на Хосе Антонио Primo de Rivera, отново Луис де Аресе, по онова време генерален секретар на Националното движение, заявява по радиото: "Хосе Антонио, доволен ли си от нас? Струва ми се, че не. И ми се струва, че не, защото ти се разбутува срещу материалното и егоизма, а днес хората забравиха възвишеността на думите ти, за да тичат като гладни вълци по пътя на егоизма и материалното. Защото ти бленуваше за Родина на поети и мечтатели, търсещи труднопостижима слава, а хората търсят само една бакалска и чревоугодническа страна, пълна с мръсотии, но без красота и мъжество... Защото хората смесват завета ти да са добри с това — да са добре"¹⁷⁹.

Отсявайки всичко, от предвзетостта до идеализирането, в същината си речта на Луис де Аресе тръгва от безспорната истина, че франкизмът вулгаризира и ревизира, без в тези понятия да се приемат в обидния им смисъл, доктрината на испанския фашизъм. Не случайно, като се започне от края на гражданската война и се стигне до 70-те години, от Националното движение се отделят редица бивши видни фалангисти, между които и Дионисио Ридруехо, директорът на държавното радиоразпръскване през 1938—1941 г., известен като "испанският Гьобелс", и дори цели групи, най-трайната от които създава и собствена партия под многозначителното название "Автентична Фаланга".

И тъй, след 1936 г. испанският фашизъм е погълнат и претопен от военните ръководители на метежа срещу законното правителство на Втората република. В "новата държава" той заема съвсем скромно място, отстъпвайки пред по-силните и по-динамични политически групи на испанското общество. Така Испания остава една от малкото тоталитарни държави в Европа, на която трудно може да бъде прикачен етикетът "фашистка".

Б Е Л Е Ж К И

¹ Гарсия, Х. Испания XX века. М., 1967, с. 6.

² Рамон Тамамес обособява три етапа в развитието на индустриалното производство за периода 1906—1936 г. в Испания: 1906—1923 г. — на "бавно нарастване", 1923—1930 г. — на "много бурен ръст" и 1931—1936 г., в който максимумът е достигнат още в първата година, след което последствията от световната икономическа криза се стоварват и върху испанската икономика. През 1934 г. се появяват първите признаци на съвземането ѝ, но този процес е прекъснат от гражданската война. (Тамамес, R. Introduccion a la economia española. Madrid 1974, 187—188). Що се отнася до селскостопанското производство, статистическите данни показват тенденция към постоянното му нарастване от 1901 до 1935 (Вж. напр. Estadísticas básicas de España 1900—1970. Madrid, 1975, p. 148 sq.)

³ За 30 години — от 1900 до 1930, количеството на активното население, заето в промишлеността и услугите, нараства над 2 пъти — от 2,1 на 4,4 млн. души, а на заетото в селското стопанство и риболова намалява от 4,6 на 4 млн. души от общо около 9,5 млн. души активно население. Основен източник на работна ръка за промишлеността са аграрните провинции, докато оформящите се индустриални центрове като Барселона, Билбао, Валенсия се разрастват значително в периода 1900—1930 година. Вж. Милъ, А. де. 40 милиона испанци 40 лет спустя. М., 1985, с. 54; Солетур, J. Introduccion al regimen político español. Barcelona 1972, p. 100. По-особен е случаят с Мадрид — за същия период той нараства с близо половин ми-

лион жители, но за сметка на притока не само на работна ръка, но и на административен персонал. (Вж. Estadísticas básicas..., p. 134.)

⁴ Preston, P. Las derechas españolas en el siglo XX: autoritarismo, fascismo y golpismo. Madrid, 1986, 24–25.

⁵ Вж. по-подробно напр. Испания 1918–1972. М., 1975, 28–56.

⁶ Пак там 49–50.

⁷ Според Мигел Артола цифрите, които са най-близо до истината, са 40 168 републикански и 40 324 монархически съветници в 9259 общини. (Вж. Artola, M. Partidos y programas políticos 1806–1936. т. 1. Madrid, 1977, p. 597).

⁸ Пак там, с. 598.

⁹ Вж. по-подробно Испания 1918–1972, с. 74.

¹⁰ Вж. пак там, 89–94.

¹¹ Carr, R. Spain 1808–1939. Oxford, 1970, p. 605

¹² Вж. по-подробно Испания 1918–1972, 114–146.

¹³ Вж. Linz, J. Dalle grandi speranze alla guerra civile: il crollo della democrazia in Spagna. — In: La caduta dei regimi democratici. Roma, 1981, p. 332. Линц привежда и интересни данни от Curr, T. R. and M. McClelland. Political performance: A Twelve-Nation Study. Beverly Hills, 1971, p. 72 за "коефициента на политическа ефективност" на Втората република в сравнение със сходни режими в Европа: –7,80 за периода 1931–1936 г. срещу –6,01 за Германия в годините 1923–1932; –3,95 за Югославия през 1921–1929 г. и –2,57 за Франция през 1879–1940 г. (Вж. La caduta..., p. 414, nota 1.)

¹⁴ Artola, M. Цит. съч. Т. 1, с. 605.

¹⁵ Вж. например История фашизма в Западной Европе. М., 1978, с. 287 сл.; Dela Cierva, R. Historia del franquismo. Т. 1–2. Barcelona, 1975.

¹⁶ Гарсия, Х. Цит. съч., с. 462; 185 сл.; История фашизма..., с. 302 сл.

¹⁷ Beneyto, J. La identidad del franquismo. Madrid, 1979, 137–137.

¹⁸ Вж. напр. García Venero, M. Historia de la unificación. Falange y Requete en 1937. Madrid, 1970; García Escudero, J. M. Historia política de las dos Españas. Т. 4. Madrid, 1976, p. 1223 e seg.

¹⁹ Jimenez Campro, J. El fascismo en la crisis de la II Republica. Madrid, 1979.

²⁰ Jose Antonio y la revolucion nacional. Textos seleccionados por Agustin del Rio Cisneros. Madrid, 1974; Ledesma Ramos, R. Fascismo en España? Discurso a las juventudes de España. Barcelona, 1968; Breviarios del pensamiento español. Ramiro Ledesma Ramos. Barcelona, 1940; Redondo, O. Textos políticos. Madrid, 1975.

²¹ Между тях заслужават да бъдат споменати напр. García Venero, M. Цит. съч.; Jimenez Campro, J. Цит. съч.; Sainz Rodriguez, P. Testimonio y recuerdos. Barcelona, 1978; Gibello, A. Jose Antonio, ese desconocido. Madrid, 1985.

²² Payne, S. Falange. Historia del fascismo español. Paris, 1965.

²³ Ellwood, S. Prietas las filas. Historia de la Falange española. Barcelona, 1984.

²⁴ Вж. напр. Payne, S. Цит. съч., с. 10.

²⁵ Вж. по-подр. Ellwood, S. Цит. съч., с. 27. Изглежда, че Ортега и Гасет високо е ценял философските познания на Ледесма Рамос, след като през 1936 г., когато научава за смъртта му, коментира: "Убиха един мозък". (Cit. in García Escudero, J. M. Цит. съч., с. 1024.)

²⁶ Cit. in Breviarios..., p. 33.

²⁷ Пак там, 33–34.

²⁸ Пак там, 34–37.

²⁹ Cit in Velarde Fuertes, J. El nacionalsindicalismo cuarenta a Nos despues. Madrid, 1972, p. 41.

³⁰ Cit. in Payne, S. Цит. съч., с. 11. Обикновено, коментира Пейн — реториката (на Ледесма Рамос) се свеждаше до "да живее новото и долу старото".

³¹ Ledesma Ramos, R. Цит. съч., 77–78.

³² Breviarios..., p. 34.

³³ Redondo, O. Цит. съч., с. 18.

- ³⁴ Jimenez Campro, J. Цит. съч., с. 124, 129.
- ³⁵ Ellwood, S. Цит. съч., с. 31.
- ³⁶ Пак там, 31–32; Garcia Escudero, J. M. Цит. съч., с. 1213; Jimenez Campro, J. Цит. съч., с. 131; Garcia Venero, M. Цит. съч., с. 12; Southworth, H. R. Antifalange. Estudio critico de Falange en la guerra de España de M. Garcia Venero. Paris, 1967, p. 34; Martinez Val, J. M. Por que no fue posible la Falange? Barcelona, 1976, p. 25. Нито един от авторите обаче не прави пълен анализ на основните различия между "Завоюването на държавата" и КХИД, ограничавайки се да изтъкне едно или друго от тях.
- ³⁷ Breviarios... 51–54.
- ³⁸ Пак там, 54–60.
- ³⁹ Пак там, 60–61.
- ⁴⁰ Вж. пълния текст на програмата напр. в Ledesma Ramos, R. Цит. съч., с. 98.
- ⁴¹ Пак там.
- ⁴² Garcia Escudero, G. M. Цит. съч., с. 1217.
- ⁴³ Ledesma Ramos, R. Цит. съч., с. 78.
- ⁴⁴ Garcia Venero, M. Цит. съч., с. 14.
- ⁴⁵ Velardes Fuertes, J. Цит. съч., с. 57.
- ⁴⁶ Вж. Пак там, с. 59; Payne, S. Цит. съч., с. 15; Jimenez Campro, J. Цит. съч., с. 182, nota 36.
- ⁴⁷ Cit. in Redondo, O. Цит. съч., с. 207.
- ⁴⁸ Payne, S. Цит. съч., с. 16.
- ⁴⁹ Cit in Payne, S. La revolucion española, Barcelona, 1977, p. 120.
- ⁵⁰ Ledesma Ramos, R. Цит. съч., с. 128–130; Payne, S. Falange..., p. 38.
- ⁵¹ Cit. in Gibello, A. Цит. съч., 113–114.
- ⁵² Cit. in JONS. Organo teorico de las JONS. Antologia. Alcala de Henares 1943, p. 3, 8, 32–36. За разговорите между Хосе Антонио и Ледесма Рамос вж. напр. Venero, M. Цит. съч., с. 19.
- ⁵³ Ledesma Ramos, R. Цит. съч., с. 91.
- ⁵⁴ Cit. in JONS, 112–113.
- ⁵⁵ За първите 30 г. от живота на Хосе Антонио Примо де Ривера вж. по-подробно напр. Gibello, A. Цит. съч., 29–65.
- ⁵⁶ Вж. напр. Payne, S. Falange..., p. 22; Garcia Venero, M. Цит. съч., с. 15.
- ⁵⁷ Cit. in Gibello, A. Цит. съч., с. 69.
- ⁵⁸ Пак там, с. 67.
- ⁵⁹ Пълния текст вж. напр. в L o i P u d d u, G. Contributo per un'antologia del pensiero politico di Jose Antonio Primo de Rivera. Milano, 1983, 13–15.
- ⁶⁰ Garcia Venero, M. Цит. съч., с. 15.
- ⁶¹ Cit. in Gibello, A. Цит. съч., с. 101.
- ⁶² Cit. in Mayor Martinez, L. Ideologias dominantes en el sindicalismo vertical. Madrid, 1972, 27–28, nota 41.
- ⁶³ Cit in Gibello, A. Цит. съч., с. 114.
- ⁶⁴ Cit in Velarde Fuertes, J. Цит. съч., с. 63.
- ⁶⁵ Версиите за срещата се различават значително, дори и между двамата от участниците в нея. Според Ледесма Рамос преди срещата "хонсистите не явяваха в сериозността на начина- нието (на Хосе Антонио и Гарсия Валдекасас – б. м., Д. Д.), нито им отдаваха голямо значе- ние".
- "При тази среща в Сан Себастиан Ледесма можа да се убеди, че продължаваха да мислят да организират нещо и че желаеха да разчитат на хонсистите. Но се убеди също така, че из- питваха големи колебания, че плановете им бяха прекалено пресметливи и най-вече, че не ис- каха да обявяват публично намеренията си до падането на Асая." (Cit in L e d e s m a R a m o s, R. Цит. съч., с. 110–111.)

И версията на Хосе Мария де Арейлса: "Още от началото на срещата имаше взаимно не-

доверие и значителна резервираност спрямо някои крайности на Рамиро, който очевидно опипваше почвата у събеседниците си... Неотстъпчивостта в повечето случаи я проявяваше Рамиро." (Cit. in Gibello, A. Цит. съч., с. 118.)

⁶⁶ Вж. напр. G a r r, R. Цит. съч., с. 697. За възникването на групировките сред монархистите вж. Пак там, 150—151; 353—354.

⁶⁷ A r t o l a, M. Цит. съч. Т. 1, p. 616.

⁶⁸ Пак там, 617—618.

⁶⁹ La caduta..., 327—328. Привеждайки тези изчисления Хуан Линц прави уговорката, че съществуващата официална документация (Anuario estadístico de España del 1931 и Boletín de información bibliográfica y parlamentaria de España y el extranjero, 1, no. 6) не е прецизна и създава трудности при определянето както на точния брой на депутатите, така и на партийната им принадлежност. (Пак там., с. 329.)

⁷⁰ Както обикновено, за авторството на идеята спорят мнозина. Вж. напр. G a r c i a V e n e r o, A. Цит. съч., 119—121.

⁷¹ Вж. пълния текст на речта — пак там, 331—335.

⁷² J i m e n e z C a m p o, J. Цит. съч., 136—137.

⁷³ Gibello, A. Цит. съч., с. 335.

⁷⁴ Пак там, с. 129, 133—134.

⁷⁵ E l l w o o d, S. Цит. съч., с. 41.

⁷⁶ P a u n e, S. Falange..., p. 38, nota 1.

⁷⁷ Cit. in G a r c i a E s c u d e r o, J. M. Цит. съч., с. 1208.

⁷⁸ L e d e s m a R a m o s, R. Цит. съч., с. 142—143. Колкото до твърденето на Хосе Антонио Примо де Ривера, то се разминава значително с призива, публикуван именно в първия брой на "Испанска фаланга":

"Собственици:

Вашите имоти няма да се спасят, ако не се съюзите с онези, които ви помагат да ги запазите и увеличите... Това е, което защитава ФЕ. Помогнете ни да наложим тоталитарен и справедлив режим." (Cit in J i m e n e z C a m p o, J. Цит. съч., с. 200.)

⁷⁹ Вж. пълния текст на "Изходящите точки на Испанската фаланга" напр. в L o i P u d d u. Цит. съч., 43—52.

⁸⁰ P a u n e, S. Falange..., p. 43.

⁸¹ Пак там, 43—44. Вж. по-подробно и Falange y literatura. Antología. Barcelona, 1971, 30—31.

⁸² Вж. по-подробно напр. М а й с к и, И. Спомени на съветския посланик. Т. 2. С. 1965, 222—224.

⁸³ L e d e s m a R a m o s, R. Цит. съч., 135—136. "Доста бързо Фалангата можеше да разчита на няколко хиляди членове", добавя и Ст. Пейн. P a u n e, S. Falange..., p. 36.

⁸⁴ A r t o l a, M. Цит. съч. Т. 1, с. 607.

⁸⁵ Данните са обобщени по L e d e s m a R a m o s, R. Цит. съч., 139—140; P a u n e, S. Falange..., 45—46; G a r c i a V e n e r o, M. Цит. съч., с. 24, nota 26.

⁸⁶ Cit. in Gibello, A. Цит. съч., с. 145.

⁸⁷ Вж. напр. L e d e s m a R a m o s, R. Цит. съч., с. 141; P a u n e, S. Falange..., p. 47.

⁸⁸ Пълния текст на втората редакция на програмата на ХОНС вж. напр. в JONS. Organó teorico..., 3—4.

⁸⁹ Пак там, с. 5.

⁹⁰ L e d e s m a R a m o s, R. Цит. съч., с. 149.

⁹¹ Пак там, с. 88.

⁹² Cit in P r e s t o n, P. Цит. съч., с. 84.

⁹³ Пак там, с. 88.

⁹⁴ E l l w o o d, S. Цит. съч., с. 48.

⁹⁵ G a r c i a V e n e r o, M. Цит. съч., с. 25.

⁹⁶ L e d e s m a R a m o s, R. Цит. съч., 137—145.

- ⁹⁷ JONS. *Organo teorico...*, 125–128.
- ⁹⁸ Вж. факсимилния текст на споразумението в *Ledesma Ramos*, R. Цит. съч., с. 151.
- ⁹⁹ JONS. *Organo teorico...*, р. 133. В съобщението за учредяването на ръководните органи на ФЕ-ХОНС се казва, че Командната хунта ще бъде съставена от седем души. Вероятно седмото място е запазено за Гарсия Валдекасас, който скоро след създаването на Фалангата тръгва на продължително сватбено пътешествие и се появява в политическия живот на Испания едва през 1936 г.
- ¹⁰⁰ Cit. in *Bravo Martinez*, F. *Historia de FE de las JONS*. Madrid, 1940, р. 20.
- ¹⁰¹ Cit. in *Ledesma Ramos*, R. Цит. съч., 152–153.
- ¹⁰² JONS *Organo teorico...*, 131–134.
- ¹⁰³ Пълния текст на речта вж. в *Gibello*, A. Цит. съч., 337–341.
- ¹⁰⁴ *Bravo Martinez*, F. Цит. съч., с. 28.
- ¹⁰⁵ *Ledesma Ramos*, R. Цит. съч., с. 159.
- ¹⁰⁶ *Bravo Martinez*, F. Цит. съч., с. 45. "Когато се раздаваха членските карти на основателите на движението, добавя Браво Мартинес, Хосе Антонио показва още веднъж шедростта и чувството си за справедливост: запази номер 1 за Рамиро Ледесма Рамос, а неговата беше номер 2". (Пак там).
- ¹⁰⁷ *Ellwood*, S. Цит. съч., 46–47. *Garcia Venero*, M. Цит. съч., с. 29.
- ¹⁰⁸ Вж. по-подробно напр. *Preston*, P. Цит. съч., с. 94
- ¹⁰⁹ *Raune*, S. *Falange...*, р. 49. Отговора на Хосе Антонио вж. напр. в *Gibello*, A. Цит. съч., с. 164.
- ¹¹⁰ Твърдението е на *Gibello*, A. Цит. съч., 168–169, който изразява несъгласието си с Пейн, според когото Прието "оценявал високо младия лидер на ФЕ-ХОНС". (*Raune*, S. *Falange...* р. 51.)
- ¹¹¹ *Garcia Venero*, M. Цит. съч., с. 32.
- ¹¹² *Ledesma Ramos*, R. Цит. съч., с. 181.
- ¹¹³ *Jimenez Campro*, J. Цит. съч., с. 218.
- ¹¹⁴ Вж. текста на споразумението, както и подробности около него, в *Saiz Rodriguez*, P. Цит. съч., 375–376; 221–222.
- ¹¹⁵ Вж. по-подробно напр. *Mayor Martinez*, L. Цит. съч., 32–34.
- ¹¹⁶ Cit. in *Gibello*, A. Цит. съч., с. 174.
- ¹¹⁷ Cit. in *Bravo Martinez*, F. Цит. съч., 58–59.
- ¹¹⁸ *Gibello*, A. Цит. съч., с. 181.
- ¹¹⁹ За еволюцията на СЕДА вж. по-подробно напр. *Preston*, P. Цит. съч., с. 119, е *seg.*
- ¹²⁰ Вж. пълния текст на писмото напр. в *Ellwood*, S. Цит. съч., 54–56.
- ¹²¹ И двата документа вж. напр. в *Gibello*, A. Цит. съч., 183–184.
- ¹²² Пак там, с. 186.
- ¹²³ Вж. *Ledesma Ramos*, R. Цит. съч., с. 213; *Garcia Venero*, M. Цит. съч., с. 36; *Ellwood*, S. Цит. съч., 59–60.
- ¹²⁴ Вж. пълния текст напр. в *Garcia Venero*, M. Цит. съч., 249–253.
- ¹²⁵ Пълния текст на устава вж. напр. в *Jimenez Campro*, J. Цит. съч., 327–336.
- ¹²⁶ *Garcia Venero*, M. Цит. съч., с. 39.
- ¹²⁷ Най-категоричен в това отношение е *Southworth*, H. R. Цит. съч., с. 15.
- ¹²⁸ *Saiz*, R. Цит. съч., с. 571, проследява корпоративните концепции още от времето на Франсиско Пи и Маргал (1824–1901), известен каталонски политик, през синдикалистите – католици до Института за социални реформи от началото на века.
- ¹²⁹ Твърдението е на *Raune*, S. *Falange...*, р. 61. Той не посочва източника си, но почти всички изследователи приемат тази цифра, позовавайки се именно на него.
- ¹³⁰ *Garcia Venero*, M. Цит. съч., с. 42; *Gibello*, A. Цит. съч., с. 197; *Bravo Martinez*, F. Цит. съч., с. 84.
- ¹³¹ *Ellwood*, S. Цит. съч., с. 61.

- ¹³² Cit. in Jimenez Campro, J. Цит. съч., с. 232. Първоначално намеренията на Ледесма Рамос се подкрепят и от Онесимо Редондо, Мачуел Матео, бивш комунист и един от основателите на КОНС и други известни хонсисти, но Хосе Антонио успява да ги разубеди.
- ¹³³ Пълния текст на програмната декларация на БН вж. напр. в Sainz Rodriguez, P. Цит. съч., 369–371.
- ¹³⁴ Jimenez Campro, J. Цит. съч., с. 268.
- ¹³⁵ Payne, S. Falange..., p. 61.
- ¹³⁶ Cit in Gibello, A. Цит. съч., с. 204.
- ¹³⁷ Cit. in Jose Antonio y la revolucion nacional..., p. 164.
- ¹³⁸ Пак там, с. 171.
- ¹³⁹ Вж. Jimenez Campro, J. Цит. съч., с. 289–290. Той привежда и второто мнение — на B. Diaz Nosty. La comuna asturiana. Revolucion de octubre de 1934. Bilbao, 1975, p. 380.
- ¹⁴⁰ Jose Antonio y la revolucion nacional... p. 382.
- ¹⁴¹ Пак там, с. 162.
- ¹⁴² Пак там, с. 275.
- ¹⁴³ Пак там, с. 279.
- ¹⁴⁴ Пак там, 244–247.
- ¹⁴⁵ Payne, S. Falange..., p. 65.
- ¹⁴⁶ Cit. in Jose Antonio y la revolucion nacional..., p. 134.
- ¹⁴⁷ Ellwood, S. Цит. съч., 63–67.
- ¹⁴⁸ Garcia Venero, M. Цит. съч., с. 34.
- ¹⁴⁹ Вж. листата в Gibello, A. Цит. съч., с. 355.
- ¹⁵⁰ Payne, S. Falange..., 72–73.
- ¹⁵¹ Пълния текст на речта вж. напр. в Gibello, A. Цит. съч., 357–366.
- ¹⁵² Вж. напр. Гарсия, X. Цит. съч., с. 200.
- ¹⁵³ Cit in Bravo Martinez, F. Цит. съч., 123–124.
- ¹⁵⁴ Пак там, с. 126.
- ¹⁵⁵ Пак там, 128–129.
- ¹⁵⁶ Payne, S. Falange..., 68–69, 225–226.
- ¹⁵⁷ По-подробно вж. напр. Jimenez Campro, J. Цит. съч., 308–309.
- ¹⁵⁸ Cit. in Bravo Martinez, F. Цит. съч., 122–123.
- ¹⁵⁹ Вж. по-подробно напр. Пожарская, С. Социалистическая рабочая партия Испании 1931–1939 гг. М., 1966, с. 127 сл.
- ¹⁶⁰ За първите месеци след победата на Народния фронт вж. напр. Испания 1918–1972..., с. 204 сл. Данните за политическите безредици са от Archivo historico nacional. Seccion "Guerra civil" (По-нататък AHN. SGC.) Salamanca. Seccion Politico-social de Madrid. Carpeta 1536.
- ¹⁶¹ Payne, S. Falange..., p. 87; AHN. SGC, cit; Bravo Martinez, F. Цит. съч., 157–158.
- ¹⁶² Garcia Venero, M. Цит. съч., с. 62.
- ¹⁶³ Cit. in Bravo Martinez, F. Цит. съч., с. 156.
- ¹⁶⁴ Пак там, 163–164.
- ¹⁶⁵ Cit. in Gibello, A. Цит. съч., 255–256.
- ¹⁶⁶ Cit in Bravo Martinez, F. Цит. съч., с. 166.
- ¹⁶⁷ Cit. in Preston, P. Цит. съч., с. 102.
- ¹⁶⁸ Cit in Bravo Martinez, F. Цит. съч., 202–205.
- ¹⁶⁹ Вж. напр. Payne, S. Falange..., 93–95. От своя страна Gibello, A. Цит. съч., с. 280, привежда твърденията на брата на Хосе Антонио, Мигел Примо де Ривера, че в условията на народофронтното управление "за два или три месеца" Фалангата би нараснала значително, тъй като "цялата здрава част на Испания, в която влизаше и най-доброто от армията щеше да дойде в нашите редици".
- ¹⁷⁰ Bravo Martinez, F. Цит. съч., с. 205.

- ¹⁷¹ Пак там, с. 204.
- ¹⁷² Пак там, 206–207.
- ¹⁷³ Пълния текст вж. в Jose Antonio y la revolucion nacional..., 69–70.
- ¹⁷⁴ Gibello, A. Цит. съч., с. 274; Ellwood, S. Цит. съч., с. 79.
- ¹⁷⁵ Cit. in Gibello, A. Цит. съч., 375–377.
- ¹⁷⁶ Garcia Escudero, J. M. Цит. съч., с. 1206.
- ¹⁷⁷ Miguel, A. de. Sociologia del franquismo. Barcelona, 1978, p. 29.
- ¹⁷⁸ Cit. in Payne, S. Falange..., p. 211.
- ¹⁷⁹ Пак там, с. 210.

РОЛЯТА НА "ЧЕРНИЯ ИСЛЯМ" В ПОЛИТИЧЕСКОТО, ИКОНОМИЧЕСКОТО И СОЦИАЛНОТО РАЗВИТИЕ НА ЗАПАДНА АФРИКА

ДАРИЯ КРАЧУНОВА

Дария Крачунова. РОЛЯ "ЧЕРНОГО ИСЛАМА" В ПОЛИТИЧЕСКОМ, ЭКОНОМИЧЕСКОМ И СОЦИАЛЬНОМ РАЗВИТИИ ЗАПАДНОЙ АФРИКИ.

В статье рассматривается влияние ислама на политическую, экономическую и социальную жизнь ряда стран западно — африканского региона, особенности этой религии в Тропической Африке и ее развитие до своеобразного синкретизма, позволяющего многим исследователям использовать определение "черный ислам". Ясно проявляется переплетение ислама с социалистической терминологией в странах как наз. "социалистической ориентации" и его превращение в специфическую идеологию, влияющую на внутриполитическую ситуацию в этих странах.

Daria Krachunova. THE ROLE OF "BLACK ISLAM" IN THE POLITICAL, ECONOMICAL AND SOCIAL DEVELOPMENT OF WEST AFRICA

In the study is examined the influence of Islam on the political, economical and social life in some countries from the Western — African region, the peculiarities of this religion in Tropical Africa and its development to a certain kind of sincretism, allowing many researchers to use the term "Black Islam". Clearly expressed is the interweaving of Islam with socialist terminology in the so called countries with a "socialist orientation" and its turning into a specific ideology, having an impact on the domestic political situation in these countries.

Годините на политическа независимост поставиха пред младите африкански държави остри проблеми, разрешаването на които е необходимо условие за по-нататъшното развитие на страните от Черния континент. Един от особено важните въпроси е отстраняването на възникналия вакуум между действащата политическа власт и африканското общество. Този вакуум, разкриващ се в ярко изразеното несъответствие между база и надстройка, поражда хронически кризи на политическите структури, позволява нахлуването на исляма в политическия живот на страните от Тропическа Африка, води до де-

формации в политическите им системи. Причините за изграждането на политическа надстройка, несъответстваща на социално-икономическата база могат да бъдат открити в установяването на форми на държавна власт, несъобразени със степента на развитие на обществото, на неговата икономическа база, социална структура и политическа култура, в изключителната сложност и специфичност на самото африканско общество, в което широко разпространени са добуржозните структури и свързаните с тях социални слоеве, в незавършеността на процесите на класообразуване и национално самоопределяне. Политическите системи в Африка съдържат много елементи, характерни за европейските модели, пренесени от капиталистически или социалистически държави, които не отговарят на равнището на развитие и потребности на обществото. Това обяснява както вътрешнополитическата нестабилност, характерна за повечето страни от африканския континент, така и стремежа на някои политически лидери да намерят собствен, съобразен с реалността път на развитие.

Африканското общество е твърде разнородно по своята структура, съдържа много особености, присъщи на доколониалния период и родово-племенните отношения, които затрудняват възприемането на готови модели на политическо устройство. Несъответствието между държавно-политическата власт и обществото принуждава много от африканските ръководители да действат за възраждането и "приспособяването" към съвременните политически условия на традиционните структури, да превърнат религията и особено исляма във важен елемент на политическата система. Целта на подобни действия е разширяването на социалната база на съответната държавно-политическа власт, преодоляване на разрыва между управляващия елит и масите и осигуряване на необходимата обществена подкрепа. В някои западноафрикански страни ислямът се превръща в своеобразна идеология и заема важно място в общественopolитическия живот, където той се проявява и като средство за широка комуникация между лидерите и масите, позволява мобилизирането на африканското общество за разрешаването на някои от възникналите проблеми. "Една от най-важните прояви на растящата симбиоза на "съвременност" и "традиция" в страните от Тропическа Африка е укрепването на социалнополитическите, идеологическите и културните позиции на исляма, повишаването на неговото влияние върху вътрешната политика и международните връзки в много от тези страни. В спектъра на традиционните течения (противопоставящи се на внесените отвън отношения и на идеите на буржоазното и социалистическото общество) ислямът е най-мощната, активната и разширяващата своето влияние политическа сила."¹ Цитираното мнение на съветските автори Ю. Кобищанов, А. Малашенко, И. Следзевский и В. Шаталов във въведението на колективната монография "Ислямът в Западна Африка", разкрива както сложността на проблемите, свързани с ролята на исляма в политическия и социално-икономическия живот в страните от Тропическа Африка, така и активизирането на процеса на ислямизация в този регион, който не може да бъде обяснен само като възстановяване и възприемане на традиционните ислямски ценности — процес твърде илюзорен, а по-скоро да бъде свързан с ярко изразен стремеж за осъвременяване и "модернизирание" на исляма.

Засилването на влиянието на исляма и неговото тясно вплитане в държавно-партийните структури води до възникването на явления като "хомейнизъм" и "кадафизъм", които имат определено регресивна роля в сравнение с постиженията на съвременната цивилизация. Те съдържат в себе си стремеж към реорганизация на цялото общество, отдолу до горе, а също и на личния живот на всеки член на това общество в пълно съответствие с мюсюлманските принципи и това се посочва като конкретен и най-кратък път за обществено благополучие и човешко щастие. Тези явления, при които е характерна не толкова политизацията на исляма, а по-скоро ислямизация на политиката, водят до политически деформации както във вътрешнополитически план, така и в международните отношения.

Цялостното изследване на структурите и организацията на властта в африканските страни показва явното преобладаване на авторитаризма над другите форми на държавно управление. Необичайното разрастване на авторитаризма в неговите разнообразни очертания, съчетано с превръщането на исляма в своеобразна държавна идеология и интегрирането на мюсюлманското духовенство в структурите на партийно-политическите институти води до възникването на парадоксални тези и абсурдна политика. Например бившият малийски ръководител Модибо Кейта казва, че "няма религия, която по своя дух да е по-близка до социалистическите идеи от исляма", а президентът на Гвинея до 1984 г. Секу Туре заявява, че с "ежедневната си молитва мюсюлманинът провъзгласява класовата борба"². Подобни изказвания разкриват влиянието на исляма в някои африкански общества и опасностите, които се крият в неговата политизация и в превръщането му в специфична държавна идеология.

Ислямът е една от трите световни религии и неговото проникване и разпространение в Западна Африка започва много преди да се появят тук европейците, преминава през различни етапи на еволюция и възприемане от местното население. Сблъскването му с традиционните религии налага своя отпечатък и спомага за превръщането му в една сложна и нееднородна религия, която много съвременни изследователи точно определят като "черен ислям". Този израз разкрива синкретичния характер на разпространяващия се и в Западна Африка ислям.

В годините след получаване на политическа независимост и особено през 70-те и 80-те години се наблюдава рязко увеличаване на броя на последователите на тази религия. Обяснението на този феномен се съдържа в особеностите на "черния ислям", превърнал се вече условно казано в традиционна религия на народите от Западна Африка, в която африканците, разочаровани от западноевропейските ценности — явление свойствено на всички бивши колонии и зависими държави, търсят опора за разрешаване на проблемите, възникнали след получаването на политическата независимост. Утопичната идеализация на традицията и обръщането към исляма са духовно деформирани реакции на стихийен антиколониален, а по-късно и антикапиталистически протест. Роля в тази насока изиграва и засилващата се в последно време политизация на исляма, увеличаването на неговата значимост в дейността на определени политически структури. Управляващите кръгове в младите африкански държави се обръщат към исляма като към средство за легитими-

ране на своята власт, за идейно-политическо сплотяване на народа и за манипулиране на традиционното съзнание³.

"Черният ислям" играе важна роля в съвременните процеси на икономическо, политическо, социално и културно развитие в редица страни от Тропическа Африка и определянето на неговата същност е необходимо условие за разкриването на специфични исторически явления, характерни за този регион.

Целта на настоящата студия е като се очертаят етапите, през които минава процесът на ислямизация в Западна Африка, да се изследва взаимодействието между ислямските институти и политическата власт и влиянието на исляма върху икономическото и социалното развитие на Сенегал, Гвинея, Мали, Нигер и др. Оценките, които се дават не трябва да се тълкуват строго прагматически и нямат за цел категоричното определяне на ролята на исляма като позитивна или негативна, а по-скоро да спомогнат да се разкрие характера на разпространяващия се в Западна Африка ислям и неговото значение за политическото и социално-икономическо развитие на много африкански държави.

Много автори се занимават с проблемите, свързани с "черния ислям" и общото за всички е, че отбелязват интензивността на процеса на ислямизация — факт, който определя нарастващия интерес на изследователите към това явление. Ислямът бързо се разпространява в райони, където доскоро мюсюлманите са били малцинството от населението (напр. Буркина Фасо, Кот д'Ивоар). Сега мюсюлманите в Тропическа Африка са 1/8 от световните мюсюлмански общини и наброяват около 100 млн. души. На всеки един африканец⁴ приемащ християнството, се падат девет-десет обръщащи се към исляма

В немарксистката историография преобладават оценки, направени на базата на социологията и политологията. Това в известна степен ограничава широтата на изследваните проблеми и позволява много въпроси и исторически явления да останат извън обсега на анализите — напр. сектантството в африканския ислям, което оказва голямо въздействие върху политическите братства се превръща в конкуренция между политическите партии или новите реформаторски елементи на уахабизма в Мали.

Сред най-известните автори, проучващи ролята, значението, същността на "черния ислям", са Венсан Монтей, Жан Клод Фрьолиш и Дж. Тримингам. Монтей дълги години живее и работи в Африка, в средата на 60-те години ръководи един от големите научноизследователски центрове — Института за Черна Африка в Дакар. Едно от най-добрите негови изследвания е книгата му "Черният ислям"⁵, която нееднократно се преиздава. В нея той отделя голямо внимание на марабутите* и марабутизма, търси корените на това явление в Северна Африка, определя много от политическите и социалните функции на марабутите. Едновременно с това обаче незадоволително определя съществуването на "местен ислямски екстремизъм" предимно с фа-

*Марабут — френска адаптация на арабския термин за мюсюлмански духовник и учител.

натичната преданост на селяните мюсюлмани към своя марабут. Монтей е не само талантлив изследовател на "черния ислям", но и допринася много за изграждането на Университета в Дакар като важен архивно-документален център на африканските ислямски проучвания. Но за него, както и за много други, е характерно разглеждането на исляма в Тропическа Африка изолирано, без задълбоченото анализиране на различните явления, които изпитва тази религия и които играят важна роля при определянето на нейните социалнополитически функции, не отделя необходимото внимание на значението на исляма като идеология при някои авторитарни режими в Черна Африка.

Книгата на Ж. Фрьолиш "Мюсюлманите от Черна Африка"⁶ разглежда разпространението на исляма в Тропическа Африка, проблемите, свързани с реформаторството в тази религия. Но неговата класификация на мюсюлманските течения, според която той разграничава съществуването на класически, "просветителски" ислям и "тъмен", народен мистицизъм, е съвсем недостатъчна да обясни механизмите на формиране на религиозните възгледи на отделните племена и социални групи, да спомогне за анализирането на въпроса към принадлежността към исляма влияе върху политическите позиции на населението, как сливането на държавни с религиозни институти може да доведе до политически деформации. Всички тези "бели петна" в работата му се дължат и на обективни причини — неговата книга е написана в самото начало на 60-те години и той е имал практическа възможност да види и да оцени много явления, свързани с "черния ислям" и неговата роля в политическия, икономическия и социалния живот в страните от Западна Африка.

В книгата си "Влиянието на исляма върху Африка"⁷ английският изследовател Дж. Тримингам подробно разглежда проникването и разпространението на исляма в Черна Африка. Той разкрива една парадоксална ситуация — в колониалната епоха ислямът има много по-благоприятни условия за развитие, откогато и да е преди това. Но Дж. Тримингам е твърде негативно оценен от Дж. Уилис (Великобритания), който смята, че в своите работи първият е използвал мноместни, арабски, френски и английски извори, за да манифестира своята антипатия към ислямското завладяване⁸. Дж. Уилис вероятно прави своите заключения на базата на друга книга на Дж. Тримингам "История на исляма в Западна Африка" издадена през 1962 г., макар че и в по-късните си изследвания Тримингам определя исляма като "безлична и абстрактна система"⁹, но това е значителна степен е негово субективно мнение.

Съветската историография в последните години започва да обръща сериозно внимание на проблемите, свързани с ролята и значението на исляма в Тропическа Африка: с работата на Д. Малишева "Религия и общественоразвитие на арабските и африканските страни в 70-те — 80-те години"¹⁰, с колективната монография "Ислямът в Западна Африка"¹¹ под редакцията на А. Васильов.

Книгата на Д. Малишева притежава много качества, главно с познавателен характер, защото целта, която си поставя авторката, изразена и в заглавието, е твърде голяма по териториален обхват, на някои страни е обърнато особено внимание, други са пренебрегнати. Поставените проблеми са сложни, противоречиви, с много специфични особености и изискват подробно и задълбочено анализиране — нещо, което трудно се открива в посочената работа.

мѣнната африканистика. В нея се изследват традиционните синкретични форми на исляма в страните от Западна Африка, неговите организационни структури (духовните братства) и реформаторските движения. Особено голямо внимание се отделя на разглеждането на ролята на исляма в общественopolитическото развитие на страните от този регион. Книгата изобилства с фактологически материал и много нови оценки, свързани главно със социалната структура на африканското общество. Откриват се и пропуски и повърхностни анализи. Западноафриканските държави, в които се проследява влиянието на исляма са разделени по регионален признак (държави в Централен Судан, в Западен Судан, в южната периферия на Западен Судан) — факт, отразяващ се върху задълбочеността на направените оценки. Не се свързват съществуващите политически системи с мюсюлманската религия и конкретно липсват анализи, отнасящи се за авторитарните режими и исляма, както и за ролята и значението на тази религия в страните с т. нар. социалистическа ориентация. Някои части от монографията са претоварени с данни и имат по-скоро справочен характер. Едновременно с това в нея липсват обобщаващи оценки, които биха спомогнали за преодоляване на съществуващата тенденция, характерна и за немарксистката африканистика, за разглеждането на "черния ислям" изолирано, което от своя страна води до невъзможността за даване на някаква обоснована историческа перспектива на този феномен с твърде широки мащаби. Въпреки посочените слабости "Ислямът в Западна Африка" е между най-добрите научни изследвания върху ролята и влиянието на исляма в политическия и социално-икономическия живот в Западна Африка.

* * *

Ислямът се заражда на Арабския полуостров през VII век, в период на разпадане на родово-племенните отношения при арабските племена и формиране на класовите. Той се оформя като монотеистично вярване и при неговото изграждане като цялостна религиозна система влияние оказват предшествашите го юдейство и християнство. Обредно-моралният комплекс се състои от няколко задължителни за мюсюлманите елементи: молитвата (тя представлява акт на пречистване от греховете и се извършва в посока към Мека), благотворителността (въведена от Пророка и се отнася за всички пълнолетни, които трябва да отделят 1/40 от своята домашна собственост и годишен доход), постът (задължение, което Коренът посочва, че е наследено от предишните религии), поклонничество (напр. хадж, според който правоверният поне веднъж в живота си трябва да извърши поклонничество на светите за исляма места) и борба за вярата наречена джихад или "свещена война"¹².

Ислямът е нееднородна религия и се разделя на три основни направления: сунитско, шиитско и харижитско, които водят началото си от трите главни групировки в ранната умма¹³.

* Уммата е универсалната общност на правоверните и символ на тяхното единство, независимо от местопребиваването, езика, расовата или етническата принадлежност¹⁴.

Сунизмът е ортодоксално направление в исляма и за него е характерно почитането на суната — т. е. преданията, разказите за деянията на Мохамед като източник на право наред с Корана. Той е представен от четири религиозно-правови школи (мазхаби): маликитска, шафийтска, ханифитска и ханбалистка. Маликитският мазхаб е най-разпространен в страните от Западна Африка, където са съсредоточени около 47 % от общия брой на неговите последователи¹⁵.

Шиитите също признават суната, но те я базират само на авторитета на семейството на Мохамед, докато сунитите — и на свидетелствата на сподвижника на Пророка. Освен това шиитите имат и свое особено "свещено предание"¹⁶ — ахбар и при тях широко е разпространен култът към светите мъченици.

Основна черта на разбиранията и вярванията на харижитите е демократизмът. Те проповядват пълно равенство между правоверните, независимо от имотното им състояние, етнически произход или раса, но за тях е характерен също войнстващият фанатизъм и неприязнь¹⁷.

Широко разпространение получава възникналото през VIII-IX век мистично-аскетично направление в исляма, наречено суфизъм. То е продукт на елитарното съзнание и в същото време е "народна" религия. Суфизмът противопоставя на рационалното мислене ирационализма и заедно с това се превръща в една от разновидностите на религиозното свободомислие¹⁸. Суфистката доктрина предвижда няколко степени на постепенно приближаване към бога. Този път към бога, получил названието "тарикат", се реализирал в обители, където протичало обучението на послушниците под ръководството на наставника и се свеждало до пълно отказване от собственото "аз"¹⁹. В суфизма се изработват и организационни форми, които окончателно се изграждат през XII век. Това са така наречените братства или ордени. Най-влиятелни и разпространени в Тропическа Африка са следните ордени:

Кадирия, основател на който е Абд ал-Кадир Джилани. Този орден е с голямо влияние в Западна Африка и от своя страна се дели на самостоятелни разклонения (напр. братството Муридия е разклонение на ордена Кадирия). Орденът Кадирия е разпространен в тези мюсюлмански региони на Африка, където въздействие има маликитският мазхаб²⁰.

Тиджания е втори по влияние суфистки орден, възникнал в началото на XIX век и получил широко разпространение в Западна Африка. Негово разклонение е Хамалия, който в 20-те години на XX век се превръща в самостоятелен орден, за основател на който се счита шейх Хамаллах²¹. Този орден има последователи в Мали, Буркина Фасо, Бенин, отчасти в Сенегал и др.

В началото на века централната служба на дервишките ордени в Истанбул посочва имената на 161 братства. Приблизително толкова са най-известните и познати и в наши дни, като всяко от тях има разклонения, носещи собствени наименования²².

* * *

През VII век с арабските завоевания ислямът прониква в Северна Африка. В Тропическа Африка тази религия се разпространява по три различни пътища:

— от север към юг (към Западна Африка), чрез установяването на тър-

говски, стопански и културни контакти, като главна посредническа роля играят берберите и отчасти арабските търговци;

— от западната част на Африканския континент към Централна Африка, като мюсюлмански проповедници са самите негро-африканци, приели ислямската религия;

— установените търговски връзки на Източноафриканското крайбрежие с народите от Южна Арабия, Египет, а също с Иран и Индия съдействат за появата тук още през VII—VIII век на мюсюлмански общини. Оттук мюсюлманските търговци се отправят към вътрешността на африканския континент. През XIX век при ез. Чад се срещат две течения на исляма, оказали силно влияние върху общественото-политическото развитие на страните от Тропическа Африка: от една страна, арабският ислям — проникнал и завладял Източен Судан, а от друга — ислямът от Западна Африка, представляващ берберски ислям, подплатен със суфизъм и допълнен с елементи от негро-африканската традиция, наречен по-късно от изследователите му "черен ислям".

До средата на XIX век могат да бъдат ясно очертани два основни периода в процеса на ислямизирането на Западна Африка. За първия период, обхващащ IX—XIV век е характерно, че ислямът е предимно религия на висшата аристокрация и търговците, разпространява се главно в градовете, които са и основни търговски центрове. Особено важна роля играят арабските и берберските търговци, които са и първите мюсюлмански проповедници в Черна Африка. "Свещените войни" се водят с цел разширяване на териториите и набавяне на роби, което ги различава от съдържанието, вложено в "джихад". Основната част от населението продължава да се придържа към местните традиционни вярвания и култове, дори се наблюдава смесването им с исляма, което слага началото на формирането на специфични черти на мюсюлманската религия в Тропическа Африка.

Вторият период започва след падането на империята Сонгай през XIV век и продължава до средата на XIX век — началото на трайното и устойчиво настаняване на европейците на Африканския континент. През този етап на ислямизация на Черна Африка се появяват нови елементи. Преди всичко "джихад" променя своето съдържание. "Свещени войни" се водят за налагането на исляма или за възвръщането към истинския ислям или суна. Много от въстанията, които избухват, са в името на исляма, но мюсюлманската религия се използва по-скоро като идейно средство. Разширява се влиянието на исляма и все по-отчетливо се оформят специфичните черти на т. нар. черен ислям. През този период се създават силни теократични държави, в които се въвеждат мюсюлмански форми на данъчно облагане и администриране. Основни проповедници на исляма са самите черни африканци, които разпространяват тази религия и във вътрешността на континента. Ислямът от религия на висшата аристокрация и търговците се превръща вече и в религия на селяните, макар и примесена с елементи от местните традиционни вярвания и култове. През този втори етап от ислямизацията става и "сблъсъкът" на двете световни религии в Тропическа Африка — мюсюлманството и християнството.

Третият етап в процеса на проникването на исляма в Западна Африка обхваща периода от средата на XIX до средата на XX век. В началото на този

етап мюсюлманската религия се превръща в елемент на борбата на африканците против европейските колонизатори. Показателен пример в това отношение е съпротивата на легендарния ал-Хадж Омар, който след първите си въоръжени конфликти с френските войски се обръща с възвание към мюсюлманските търговци, главно от Сен-Луи, с призив да прекратят търговията с европейците²³.

Характерна черта на третия етап е възприемането на исляма от една голяма част от селските маси, причина за което е самата колониална експанзия на европейските държави. Негро-африканците отъждествяват католическите мисионери, активизирали своята дейност в края на XIX и началото на XX век с белите колонизатори и оказват силна съпротива на разпространението на християнството в Западна Африка.

Последният, четвърти етап в процеса на ислямизация на Западна Африка, започва след получаването на политическа независимост и продължава до днес. Този процес се активизира през 70—80-те години, през които ислямът разширява своето влияние сред местното африканско население, използва се от управляващите кръгове за разширяването на социалната база на установената политическа власт, стимулира развитието на икономическите и политическите държави. Характерна за този период е и откритата ярко изразена конфронтация между различните мюсюлмански ордени и братства.

Ислямът в западноафриканските страни е феномен със силно въздействие върху политическото развитие на държавата от този регион. Това не означава, че се изключва влиянието му в икономическата и социалната сфера, но силата на въздействие на исляма в политическата област до голяма степен определя ролята му в икономиката и обществото. Функциите на мюсюлманската религия в политическото и социално-икономическото развитие на африканските страни зависят не само от вътрешни, но и от външни фактори. Засилването на икономическите и търговските контакти с арабските страни спомага за активизирането на исляма, оказва влияние и върху международните отношения. През 70-те години на двадесети век може да се говори за "ислямски бум" както в световен мащаб, така и конкретно за Западна Африка. Причините за този бум са много и една част от тях могат да се открият в несъответствието между съществуващата политическа власт и потребностите на неразвитото африканско общество след ликвидирането на колониализма. Това несъответствие се дължи до голяма степен на ненормалното развитие на Тропическа Африка през колониалния период, когато капитализмът е внесен и внедрен в едно общество, неподготвено за подобна трансплантация. Гвърде силните дофеодални и феодални отношения, както и влиянието на етническият фактор и традиционните институти, не позволяват постигането на дълбоки качествени и структурни изменения от страна на внесения отвън капитализъм. Създава се деформирана политическа и социално-икономическа структура, в която съществуват едновременно елементи, характерни за различни обществено-икономически формации. Естествено е след получаването на политическа независимост тези елементи да продължат своето съществуване, тъй като те са здраво вкоренени в африканското общество и да оказват влияние върху изграждането на новите политически системи и програмите за социално-икономическо развитие.

В следколониалния период ръководителите на младите независими африкански страни използват готови модели при изграждането на политическата власт, които не отговарят на степента на развитие на обществото и на неговата политическа култура. Спецификата на еволюцията на социално-икономическите структури в следколониалните общества обуславя явното преобладаване на авторитаризма в различни негови форми, твърде често смесен с религиозни и конкретно с ислямски елементи. Икономически преобладаващата класа е раздробена, разпокъсана и не е в състояние да ускори социално-икономическата еволюция в периода на независимото развитие. Тези функции взема върху себе си авторитарната държава, която се стреми да запълни "недостигащите" звена, за да се реализира "нормално" взаимодействие между базата и надстройката. В страните от Тропическа Африка мюсюлманската религия се проявява не само като интегрираща духовна сила, но и като важен лост за политическа мобилизация на масите, използвана твърде много в авторитарните политически системи за запълване на споменатите "недостигащи" звена. Политизацията на масовото съзнание в религиозна форма нараства, но и се изменя, защото превръщането на традиционните ценности (исляма като традиция) в активен елемент на съвременния политически живот произтича от комплекса на съществуващите социално-икономически противоречия в следколониалните слаборазвити общества.

Значението на мюсюлманската религия в политическия и социално-икономическия живот и на западноафриканските държави се определя и от нарастването на броя на нейните последователи в тези страни. Практиката показва, че в религиозните движения се включват икономически най-несъстоятелните, политически най-непълноправните категории население, които заемат най-ниските стъпала в социалната йерархия на обществото. В страните от Тропическа Африка преобладаващата част от населението спада към споменатите категории, което обяснява както стремежа на политическите лидери за използването на исляма като елемент на политическата практика, така и увеличаването на последователите на тази религия в държавите южно от Сахара и особено в Западна Африка. Мюсюлманите преобладават в Нигер — 87 % от населението, в Сенегал — 83—90 %, в Гвинея 80 % и в Мали 65 %. В студията не се изследва Ислямска Република Мавритания, където ислямът е обявен за официална религия. В тази западноафриканска държава мюсюлманската религия запазва своите религиозни функции, но едновременно с това се превръща и в органическа част от държавно-институционния механизъм. В Мавритания съществува светско законодателство, но се признава и шариата, съществува специален съд, в основата на който лежат нормите на мюсюлманското право. В цялостната държавно-политическа структура на Мавритания, като се започне от названието на страната и се стигне до съдържанието на президентската клетва, зафиксирано в приетата през 1961 г. конституция и съществуващата правова система, са заложили елементи от ислямската религия. Всичко това налага отделянето на Мавритания при изследване на ролята и влиянието на "черния ислям" в Западна Африка.

Влиянието на исляма в политическия и социално-икономическия живот в изброените западноафрикански държави, с преобладаващо мюсюлманско население е различно и до голяма степен се определя и зависи от установена-

та форма на политическа власт. До най-големи крайности и политически деформации се достига в Мали и Гвинея, които в определен период от своето независимо развитие са класифицирани в групата на страните с така наречената социалистическа ориентация. Високата степен на деформациите се определя както от налагането на един външен авторитарен модел на управление, използващ предимно социалистическата терминология и организационна структура, така и от превръщането на исляма в своеобразна масова идеология. Всичко това позволява разцъфтяването на специфичен ислямски екстремизъм, който по думите на Л. Биндер е "неизбежен там, където няма друга партия или организация, която да може да бъде използвана от опозицията"²⁴. Характерна за страните със социалистическа ориентация е едипартийната форма на управление и тази партия е наричана в марксистката литература революционно-демократична, авангардна и задължително-масова. Самото съществуване само на една партия е показателен факт за липсата на елементарни форми на политическа демокрация, макар че броят на партиите не е определящ елемент за демокрация. При едипартийното управление, поради това че тези партии съвсем не са масови, се налага търсенето на идеология, която би могла да обедини по-голямата част от населението. В Гвинея и Мали в периода на тяхната социалистическа ориентация ролята на подобна идеология изпълнява ислямът, съчетан с отделни елементи от научния социализъм.

През периода на самостоятелното развитие на Гвинея и управлението на Гвинейската демократическа партия (1958 — 1984 г.) се разкрива неспособността на тази партия да изгради правилна политика спрямо исляма. В отношението ѝ към тази религия се очертават два основни етапа, коренно противоположни един на друг.

Първият започва в края на 50-те години и продължава и през 60-те години и се характеризира с остри конфликтни ситуации между правителството и ислямските институции. Причината за изострянето на отношенията се крие в настъпателната тактика, възприета от управляващата партия. Още през 1959 г. се забранява дейността на местното подразделение на Мюсюлманския културен съюз, публикува се специален Циркуляр № 81, в съответствие с който започва масова кампания за разобличаване на традиционните религиозни култове и прочистване на местния ислям от "шарлатанстващите" марабути, а през 1961 г. се закриват и мюсюлманските училища²⁵. Тази брутална политика е проява на политическа недалновидност, защото не отчита реалното влияние на марабутите, които в периода на борбата за политическа независимост поддържат Гвинейската демократическа партия. Благодарение на тези ислямски ръководители в Правителствения съвет в колониална Гвинея през 1957 г., партията получава 56 от общо 60 места, а малко по-късно, в хода на референдума по проекта за новата френска конституция 95,4 % от населението гласуват за даването на независимост на Гвинея и се обявяват против включването ѝ във Френската общност²⁶. Подобен успех не би бил възможен без влиянието и активната намеса на марабутите.

Съпротивата на мюсюлманските водачи, неуспехът на провежданата политическа линия спрямо исляма, нарастването на броя на последователите на тази религия, водят до промяна на отношението на управляващата партия.

През 70-те години започна не само включване на исляма в официалната идеология, но и интегриране на мюсюлманското духовенство в структурата на партийнополитическите инструменти. З 1976 г. е създаден Национален ислямски съвет — висш религиозно-политически орган, който да осъществява партийно-държавното ръководство на религиозния живот в страната и осигурява единството на държавната и ислямската идеология. Аналогични религиозно-политически органи се създават на всички равнища на партийно-държавната йерархия²⁷. На исляма гвинейските ръководители започват да гледат като на "съвършенна идеология" и поради това не допускат съществуването на други идейни позиции. Тези действия от страна на държавната власт позволяват превръщането на ислямската религия във фактор, въздействащ негативно върху икономическото, социалното и политическото развитие на страната.

Политизацията на исляма намира място и в речника на гвинейските политически лидери и официални документи. Например империализмът е наричан "шейтан в световен мащаб", а колониализмът — "шейтан по отношение на зависимите страни"²⁸. Като се вземат под внимание посочените факти, съвсем неубедително звучи мнението на Ю. Кобищанов (също и на други съветски автори), който твърди че политическата линия на Гвинейската демократическа партия по отношение на исляма е да го използва за свои цели, като създава условия за разкриването на неговите достойнства²⁹. Обяснението за такива заключения се намира в съществуващата доскоро, а отчасти и днес, тенденция в съветската африканистика да оправдава и украсява всеки акт на управляващата политическа партия или ръководител на държавите с т. нар. социалистическа ориентация. Когато се говори за проблемите на социалистическата ориентация трябва да се взима под внимание какъв модел на социализъм се препоръчваше на развиващите се страни и този модел да не се разглежда изолирано от строителството на социализма в другите страни. Твърде висока е цената на построяването на социализма, когато една страна, относително богата като Гвинея е разорена, стопанството ѝ се характеризира с бюрократична централизация, пораждаща дефицит в икономиката, а населението ѝ страда от хронично недояждане, социална апатия и безразличие. Наложено е мнение по времето на "студената война", че степента на успеха на борбата между Изтока и Запада зависи от количеството страни, възприели социалистическия или капиталистическия модел на социално развитие, попаднали в сферата на тяхното идейно-политическо, военно и икономическо влияние, доведе до пренасянето на конфронтацията между капитализма и социализма на арената на развиващите се страни, предизвика, от една страна, безпрецедентно засилване на тяхната изостаналост, а, от друга, доведе до повсеместно прилагане на сила за разрешаване на вътрешни и външни проблеми³⁰. Необходимо е изработването на ново отношение към страните с т. нар. социалистическа ориентация, за да не се превърне "вчерашната трагедия на социалистическите страни в утрешна трагедия на страните със социалистическа ориентация"³¹.

Стремехът на много ръководители е изграждането на политическа система, съобразена с ислямските концепции за държавата, макар че Коранът не предписва определена форма на мюсюлманската държава. Според него до-

пустима е "всяка държавна форма, която е съвместима с принципите на Корана и се съобразява с традициите"³². Тази широка формулировка, както и използването на социалистическа терминология, традиционни структури и буржоазно-парламентарни елементи при изграждането на политическата власт в отделните страни, дава основание на някои изследователи да стигнат до извода, че идеалът за ислямската държава и на съвременния етап не отговаря нито на западните схващания за либерализъм, нито на "европейския или източен тоталитаризъм", където целостта на индивида е пожертвана в името на колективната власт³³.

Противоречиво и достигащо до крайности е и отношението на управляващите кръгове в Мали към исляма през периода на президентството на Модибо Кейта. В началото на 60-те години в правителствения вестник "Есор" започват да се появяват статии, в които се изказват мнения, отъждествяващи исляма със социализма. Ислямът дори се разглежда като фактор, облекчаващ строителството на основите на социалистическото общество³⁴.

Модибо Кейта в изказването си през 1962 г. категорично отхвърля необходимостта от каквато и да е борба против религията и търсейки причината за близостта на исляма със социалистическите идеи, заявява, че първият "проповядва следните принципи: богатите трябва да дадат своето богатство на бедните, да го поделят с тях, да облекчат страданията на другите... По този начин, когато ние в Република Мали говорим за социалистическа, планирана икономика, става дума не за плагиатство или за някакво мошенничество. В нашите думи ние влагаме реално съдържание"³⁵. Това изказване на бившия малийски ръководител разкрива примитивизма на политическата култура както на масите, така и на управляващия елит, а също и явната тенденция за преплитането на исляма със социализъм.

Политиката на партийните и държавните ръководители на Мали се променя през втората половина на 60-те години и някои от тях дори започват да обвиняват исляма за несполуките в икономическото развитие на страната, да го представят като пречка за строителството на социалистическото общество и дори да призовават за разрушаване на джамиите. Подобни мнения показват непоследователността на политиката спрямо ислямската религия в страната, където мюсюлманското население е преобладаващо, нереалната преценка за възможностите и тенденциите в малийското общество, както и абсолютизирането на регресивната роля на исляма в икономическата сфера, в която причините за неуспехите трябва да бъдат потърсени по-скоро в политическия и стопанския модел, съществуващ през този период, в неговите принципи и организационни структури.

Но този обрат в политическата линия на ръководителите на Мали има свое обяснение и в засилването на влиянието и значимостта на реформаторството в исляма и неговата социална основа в политическия и социално-икономическия живот на страната.

През 1946 — 1947 г. в Бамако е основана мюсюлманската асоциация "Суббану ал-муслимин", с която са свързани много дейци на Суданския съюз. Позициите на реформаторите се засилват (в сравнение с тези на традиционалистите), след като Суданският съюз има серия от победи на избори на различни равнища. След създаването на Мюсюлманския културен съюз (МКС) през

1957 г. тази асоциация е заменена със секция на МКС. Двама от членовете на МКС — Алиу Диало и Абдулахи Соу дори провеждат активна пропаганда на марксизма сред вярващите мюсюлмани³⁶.

За успеха на реформаторското направление в исляма в Мали значение имат два основни фактора:

1. Социална основа на уаххабизма (реформаторско течение в исляма, получило най-широко разпространение в Мали) са търговците, които имат важен дял в икономическото развитие на страната и представляват един много подвижен социален елемент.

2. Уаххабизмът е доктрина на антима рабутизма и антисуфизма, т. е. доктрина, която претендира, че е съобразена с изискванията на времето. Реформаторите отхвърлят пративоречията между кастите, както и между отделните социални групи и според тях всички мюсюлмани са равни. Освен това в периода преди постигането на политическа независимост уаххабитите са обект на преследвания от страна на колониалната администрация. Естествено е това направление да привлича и да увеличава броя на своите последователи.

Френският изследовател Ж.- Л. Амсел дава интересна трактовка на събитията в Мали от 1968 г., в резултат на които на власт идват военните. Той смята, че търговската буржоазия, запазила своите икономически позиции и разпространила своето религиозно влияние благодарение на уаххабизма, извършва държавен преврат, следствие на който се установява военен режим начело с Мусса Траоре, благосклонен към търговското съсловие³⁷.

Политиката на малийското правителство, толерираща реформаторското направление в исляма и търговското съсловие, става причина за сблъсъци между реформатори и марабути, за погроми над уаххабити и дори за опити за убийство на президента на републиката.

Посочените два примера с Гвинея и Мали показват, че директната намеса на исляма в управлението на страната, сливането на държавно-партийни органи с мюсюлмански институции и съчетаването им със социалистически лозунги води до вулгаризиране на политиката и до издигането на призови от рода на "Който не работи няма право да се нарича мюсюлманин"³⁸. Страните, в които съществува еднопартийна форма на управление и преобладава мюсюлманското население, са най-застрашените от подобни крайности, защото в тях липсва опозицията като сила, способна да обедини недоволните социални слоеве и да се противопостави на една неадекватна политика, провеждана от управляващите кръгове. Това дава възможност недоволството да се използва от ислямските водачи.

Сенегал е най-яръкият пример от страните в Западна Африка, където ислямът е с много силни икономически и стопански позиции, с голяма роля в политическия живот, но без да съществува сливане на мюсюлманските с партийно-държавните структури. Най-силно влияние в тази страна имат три ордена: Тиджания, Кадирия и Муридия. Още в началото на века на изборите за Френската камара на депутатите муридите подкрепят и предоставят значителни парични суми на католика Блез Диан, който е първият африкански представител във Френския парламент. През 1930 г. за депутат е избран Галанду Диуф с помощта на мюсюлманите от Тиджания, а в 1941 г. муридите спома-

гат за появата във Френската камара на депутатите на кандидата от СФИО, сенегалеца Ламин Гей³⁹. Влиянието, което имат ислямските ордени в тази страна и особено братството Муридия, притежаващо много специфични черти и особености, които го превръщат в един основен фактор в стопанското развитие, определят търсенето на подкрепата им от страна на отделни политически лидери и партийни дейци. Марабутите се превръщат в посредници между колониалната администрация и политическите партии, от една страна, и огромните селски маси — от друга. Това налага при издигането на отделни политически програми да се обръща особено внимание на интересите на селяните, за да се осигури подкрепата на марабутите и евентуалният успех в изборите. Пример в това отношение е програмата на създадения през 1948 г. Сенегалски демократичен блок (СДБ), в която съществува идеята, че СДБ ще защитава селяните от "гнета на корумпираните и привилегировани градски жители, които са представяни от Ламин Гей и Социалистическата партия"⁴⁰. Такава програма разкрива влиянието на исляма и мюсюлманските водачи в политическия и социалния живот, а също и точната преценка от страна на Леопол Сенгор, лидер на СДБ, за разположението и влиянието на силите в сенегалското общество. През 1951 г. Л. Сенгор си осигурява победа в изборите за депутати в Националното събрание на Франция.

Контактите на марабутите с френската администрация позволяват на някои изследователи да определят ислямските водачи като защитници на интересите на метрополията. Подобно тълкуване е повърхностно, защото връзките на марабутите с колониалната администрация са преди всичко на икономическа основа. Освен това, не марабутите се съобразяват с френската администрация, а френската администрация отчита влиянието на марабутите и е принудена да се съобрази с него. Този факт ясно личи от изказването на колониалния чиновник Меро, който заявява, че "с тези училища (за изучаването на Корана — б. м., Д. К.) трябва да се съобразяваме като с морална сила, която трябва да заставим да работи за нас"⁴¹. В стремежа да бъде контролиран ислямският фактор, способен да регулира съзнанието и настроенията на местното население, някои чиновници дори предлагат да се отпускат ежегодни пенсии за "заслуги" на известни марабути.

В края на 50-те години се издига идеята за създаването на Сенегалска ислямска република, като проводник на тази линия става Висшият съвет на религиозните вождове, преобразуван по-късно в Ислямски организационен комитет. В тази обстановка Сенегалският прогресивен съюз (така от април 1958 г. се нарича СДБ) успява да предизвика разцепление сред религиозните водачи и да осигури гласуването на светска конституция. Възможност за създаването на ислямска държава съществува и през периода на независимото и самостоятелно политическо развитие, макар че тази възможност не достига до опасни размери. Причина за това е наличието на опозиционни партии, а също и прекалено силното влияние на ордена Муридия, което предизвиква противодействията на водачите на другите ислямски ордени. Например през януари 1981 г. халифи от Тиджания и Кадирия заявяват, че при сложното съотношение на силите, ислямска република в Сенегал може да възникне само под формата на държава на муридите⁴². Естествено е подобен факт да лежи в основата на противоречията между ислямските братства.

Поради съществуването на многопартийна система в Сенегал се води и борба между отделните партии за привличане на мюсюлманите и техните марабути в конкуренцията за политическата власт. Това се използва от водачите на ордени, които се стремят да контролират партийните настроения, главно чрез отпускането на големи суми в качеството на пожертвования за водене на пропаганда. Например през 60-те години такива суми са отпускани не само на буржоазните партии, но и на марксистката Африканска партия за независимостта на Сенегал (АПНС)⁴³.

Влиянието и ролята на исляма в политическия живот на Сенегал е огромно, но контролирано от централната власт, която не позволява все още достигането до ислямския екстремизъм. През 1979 г. марабутът А. Х. Нясс, последовател на идеите на Хомейни, създава партията "Хизбуллахи" (Партия на всевишния") и в Париж провъзгласява Сенегал за ислямска република⁴⁴. Опитите на тази партия за насаждането в Сенегал на "модела на Хомейни", нейното противопоставяне на политиката на европеизация и критиката на управляващата Сенегалска социалистическа партия, довеждат до забрана на дейността на "Хизбуллахи".

Сред страните от региона на Западен и Централен Судан Република Нигер заема първо място по степен на ислямизация на населението, като ислямът тук се проявява като общонационално явление, липсва ярко изразено сектантство и в тази западноафриканска страна може да се говори за интегриращи функции на мюсюлманската религия. В днешно време най-влиятелен в Нигер е орденът Тиджания и неговото разклонение Няссия, който заедно с Хамалия привличат предимно безправните социални слоеве на традиционно африканско общество. В Нигер, както и в други западноафрикански страни, членството в определен орден е задължителна форма, определяща принадлежността към исляма. Но за разлика от други държави степента на структурна организация, сплотеността на привържениците на един или друг тарикат е сравнително неголям в Нигер⁴⁵, което е и специфична особеност на религиозната ситуация в тази страна.

През 60-те години не се наблюдава ярко изразена намеса на исляма в общественополитическия живот в Нигер. Дори някои от управляващите лидери се обявяват против смесването на религиозната и политическата дейност — явление, което се наблюдава в арабските държави. През 70-те години и особено след военния преврат през 1974 г. бързо нараства ролята на исляма. Причини за това са както "ислямският бум" в световен мащаб, така и вътрешни обективни и субективни фактори. Един от вътрешните обективни фактори е стопанската криза, развила се в началото на 70-те години, вследствие на голямата суша, обхванала Сахелската област. Тази суша заставя управляващите нигерски ръководители да търсят помощ от нови външни партньори и те се ориентират към задълбочаване на връзките с ислямските държави.

Някои принципи и елементи на ислямската терминология се използват от държавните и политическите лидери. Бившият държавен глава на Нигер С. Кунче счита, че проповядвания от исляма егалитаризъм, прилагането от

ислямската религиозно-правова норма система за изглаждане на конфликтите напълно съответства на понятието социална справедливост⁴⁶.

През 1974 г. се създава и Ислямската асоциация в Нигер, в която взимат участие всички влиятелни в страната ордени с изключение на Няссия и уахабитите. Но в устава на тази организация изрично се посочва, че тя няма политически характер и ще развива религиозна, просветителска, социална и културна дейност.

Ислямът в Нигер оказва влияние в процеса на общественopolитическото развитие на страната, но не променя светския характер на държавата. "Ислямският фактор" по-скоро силно въздейства върху процеса на образованието, спомага за възраждането на традиционните културни ценности, но най-голяма е неговата интеграционна роля за обществото в Нигер.

Нигерия е страна, в която мюсюлманското население не е преобладаващо (мюсюлманите са 47 % от населението), но въпреки това тя може да служи като модел за влиянието на исляма в общественopolитическия живот сред западноафриканските държави. Тя се намира на пето място в света по численост на изповядващите ислямската религия — около 50 млн. души, но ислямът не е провъзгласен за официална религия.

Политическото развитие на Нигерия говори за наличието на борба между религиозните сили, защитаващи позициите и интересите на своите етноконфесионални групи и онази част от нигерийското общество, поддържаща идеята за национална консолидация. Тази борба приема особено остър характер по време на обсъжданията на проекта за конституция на "Втората република" през 1978 г. в Конституционната асамблея и при разглеждането на въпроса свързан с шариатските съдилища. И в двата случая Асамблеята приема компромисни решения. В текста на конституцията вместо обявяването на Нигерия за "светска демокрация фигурира терминът "многорелигиозна държава", а предложението за създаването на федерален апелационен съд за мюсюлмани и разширяването на юрисдикцията на шариатските съдилища е отхвърлено и се взима решение, в съответствие с което съдиите и заседателите във федералните апелационни съдилища трябва да бъдат добре осведомени за ислямските закони⁴⁷.

Поради наличието на две доминиращи религии в Нигерия — ислям и християнство, гражданското правителство полага усилия за намирането на пътища за тяхното използване с цел изграждането на единно нигерийско общество. Например президентът Ш. Шагари в своите изказвания призовава към "духовна революция" и по негова инициатива е създаден комитет по "морално-етически проблеми", който трябва да разработи предложения за възстановяване на морално-етическите ценности⁴⁸. Въпреки тези усилия ислямът все повече се вплита в сложното и противоречиво социалнополитическо развитие на съвременна Нигерия.

Влиянието на исляма в сферата на стопанското развитие на страните от Западна Африка най-ясно се очертава в дейността на ордена Муридия, което налага и подробното му разглеждане. Този орден възниква в Сенегал в края на миналия век и негов основател е марабута Амаду Бамба М'Баке, който успява в значителна степен да адаптира исляма на Кадирия към начина на

мислене и степента на развитие на традиционното африканско общество. Амаду Бамба печели голям брой привърженици в момент, когато колониалната администрация започва трайно да се настанява в Западна Африка, когато разрушава държавната система на волоф, реорганизирайки административните граници, чрез разделянето на големите етнически общности на по-малки⁴⁹.

Една от причините на бързото разпространение на муридизма е строгата кастова система при волоф. Тези, които заемат най-ниското стъпало в социалната йерархия, намират своето място в една нова структура и нова субординация при Амаду Бамба и неговите последователи. Едновременно с това те носят в себе си традиционното подчинение на един господар и готовността да работят за него, което се превръща и в основно правило на муридизма.

Изискването за пълно подчинение ясно се очертава още при церемонията при приемането на бъдещия послушник, когато се произнася следната формула: "Аз Ви се подчинявам тялом и духом. Ще направя всичко, което Ви искате от мен и ще се въздържа от всичко, което ми забранявате."⁵⁰ В задължението за пълно подчинение се съдържа и символичния "малък дар", който послушникът прави на своя марабут. Послушничеството не освобождава мурида от неговите обичайни мюсюлмански задължения: изпълнението на ежедневните пет молитви, стриктното спазване на постите и пр. Всичко това означава, че муридизма възприема ритуалните елементи от исляма, като едновременно с това въвежда и нови, в голяма степен изведени от африканското традиционно мислене и социална структура. Съвкупността от всички тези елементи съдейства за оформянето на марабутите като ново съсловие в африканското общество с много силни икономически позиции, определящи и голямото му политическо влияние.

Орденът Муридия играе твърде специфична роля в процеса на икономическото развитие в регионите, в които е разпространен и особено в Сенегал. Тази негова специфичност се определя от самата доктрина на муридите, която Ф. Кено формулира по следния начин: "...доктрината на муридите или по-скоро мистицизмът на муридите изцяло се отдалечава от морала, определен от Корана!"⁵¹ Един от халифите на ордена Муридия - ел Хадж Фалилу М'Баке обяснява оригиналността на муридизма по отношение на другите мюсюлмански сръкти със силното влияние на африканската традиционна религия и култура⁵². В подкрепа на това твърдение служи и фактът, че муридите отхвърлят изцяло арабската йерархия, създават своя, която до голяма степен се основава на традиционната африканска политическа култура. Това съвсем не означава, че муридизмът е нова религия, а по-скоро той е типичен пример за синкретична религия.

Особеностите на муридизма ярко се разкриват в неговите икономически принципи, произтичащи от основното правило, характерно за този орден: знание, молитва, труд, като на труда се отдава значението на "реалната" стълба към рай. Идеята на Амаду Бамба за труда като връзка с Бога се съдържа в две негови формули:

- 1) Да се трудиш е поведение на всеки раб божий.
- 2) Трудът е едно от предписанията, една от препоръките, едно от условията, необходими, за да следваш Бога⁵³. Разликата между двете формули е

трудна за откриване и това позволява дори на някои марабути да твърдят, че те изразяват една и съща идея. Въпреки това може да се приеме, че между тях съществуват различия.

Според първата формула човекът е роб на Бога — господар и създател. Ако приемаш това твърдение, ако си вярваш, трябва да изпълняваш определени задължения и трудът е едно основно задължение. Второто правило на Амаду Бамба в известна степен противоречи на първото, защото в него трудът се препоръчва на всеки вярващ, но не бива да се приема като задължително условие. Дори Фалилу М'Баке казва, че трудът трябва да бъде свободен и да доставя радост, защото това означава, че муридът е избрал да следва Бога⁵⁴. Следователно, докато в първата формула вярващият е представен като роб на Бога, във втората — той може да избира дали да следва Бога, ако, разбира се, спази определени предписания и съвети.

Самият Амаду Бамба изповядва абсолютното себеотрицание в полза на Бога и неговото почитане чрез работа. Той оформя идеята, че "работата е едната страна на религията"⁵⁵, но счита, че духовното издигане не би могло да се осъществи само чрез усилията на отделната личност. Това обяснява съществуването на муридските общности, съставени от отделни групи, обработващи определен парцел земя. Според основателя на ордена масите трябва да работят, за да изкупят греховете си, поставяйки своето спасение в ръцете на избраниците на Бога. Същността на тази догма се разкрива в изреча "Отдайте се на Бога и неговия Пророк, но ... работете", като едновременно с това се посочва, че земеделската работа е "единствената работа, която не е омърсена с прегрешение"⁵⁶. Това предписание на Амаду Бамба говори за присъствието на ярко изразен практически усет в оформеното от него религиозно учение.

Муридизмът окончателно е изграден в началото на XX век, когато вече наложената от Франция в нейните колонии стопанска структура е реално явление. На Сенегал, на чиято територия се заражда муридизма, се определя ролята на основен производител на фъстъци и орденът се включва в това производство. С това Муридия допринася за икономическата и социална еволюция в този регион, защото започва да произвежда фъстъци за износ, а не за задоволяване на вътрешни потребности. Реализирането на тази цел е нов, прогресивен елемент в сравнение със съществуващото затворено стопанство в доколониалния и ранноколониалния период. Този характер на производството води до изменения в самото традиционно африканско общество, като превръща марабутите в силен икономически и социален фактор.

Съществуването на единство между интересите на метрополията и на марабутите от Муридия дава основание на много автори да окачествят този факт само като негативен, без да видят в него позитивните му елементи, които съдействат за развитието на една нова икономическа и социална структура. Действително организацията на работа е остаряла и е на много ниско равнище, но производството с цел търговия е нов момент в развитието на африканското общество.

Работата на муридите за съответния марабут има различни форми. Някои предоставят безплатната си работна ръка и труда си изцяло на разполо-

жение на духовния водач. Други работят ежегодно по няколко дни в стопанството на своя марабут и изразяват преклонението си, като предлагат част от своята продукция или спечелени пари. Използването на безплатен труд в полза на марабута е елемент, който придава известна своеобразност и оригиналност на муридизма, спомага за увеличаването на икономическата сила и социалната значимост на марабутите.

Първостепенно значение има ръчният труд (презиран, както в Черна Африка, така и в Исляма) като еквивалент на молитвата и като такъв той е способен да осигури бъдещото щастие на съответния мурид⁵⁷. Тази догма също произтича от реалността и може да бъде обяснена с ниската степен на развитие на производителните сили в Африка. Но, от друга страна, жизнеността на муридизма се дължи на невежеството и необразоваността на огромната маса от африканското население, приело фанатично да се подчинява на марабутите, издигнали идеята за "пречистване чрез труд".

Като цяло муридите са предани на своя марабут, усърдни работници, отличаващи се с изключителна дисциплина. Обикновено те са обединени в групи от 10 до 20 души, като всяка група обработва с огромно старание голям парцел земя, като се стреми да получи възможно по-голямо количество реколта. Муридската общност представлява един вид държава в държавата и играе много важна роля в икономическия и политическия живот⁵⁸. Обединенията на муридите в селските райони се наричат дара (в градовете те образуват своеобразни асоциации, наречени дахира) и в тях действа цяла система от поощрения за добросъвестен труд, определящ личната преданост на мурида към неговия марабут. Тези основни ядра на ордена Муридия са социално-икономически организми, способни да съществуват в условията на стоково-паричните отношения. Религиозните лидери на някои ордени и особено на Тиджания още в колониалния период се опитват да внедрят сходни структурни елементи, но те не успяват да достигнат равнището на организация и ефективност на Муридия. Това най-ясно личи в стопанската сфера, в която се съдържат и основите на политическото влияние на ордена⁵⁹. Въпреки това влиянието на муридизма върху другите мюсюлмански ордени в Западна Африка е силно и до голяма степен има положителен характер. Например в Мавритания шейхът Бу-Мдент от ордена Кадирия храни, подслонява и издържа около 15 000 — 20 000 свои последователи⁶⁰, използвайки до голяма степен организацията, създадена от муридите. В Кот д'Ивоар членът на ордена Хамалия Якуба Сила изгражда просперираща земеделска общност, която произвежда кафе и какао. Един от най-ярките примери принадлежи на марабута от Тиджания Тиерно Сейду Ба, който след 1935 г. организира в Казаманс (район на Сенегал) земеделски център, който оказва влияние дори върху плана за развитие на Сенегал от 1960 г. Положителните черти на тази земеделска общност са както разнообразяването на отглежданите култури — житните се сменят с фъстъци — така също отделянето на 1/4 от бюджета за строителство. Към това може да се прибави забраната на женския труд на полето и употребата на тютюна. Всичко това води до увеличаване на доходите на всеки член на този своеобразен земеделски кооператив и средният доход е около 5000 франка и е по-висок в сравнение със средния доход на другите селища, който е около 3000 франка⁶¹.

Тези факти показват, че религиозният фактор и конкретно исляма не трябва да бъде разглеждан само като негативен елемент, който задържа икономическия просперитет на африканските страни. По-скоро трябва да се оценят реално неговите успехи в областта на селското стопанство и доколко тези мюсюлмански земеделски общности могат да спомогнат за разрешаването на един основен проблем за Африка — глада.

"Експериментът", който има най-голямо значение, както в количествено, така и в качествено отношение, принадлежи на ордена Муридия. Самият Амаду Бамба получава разрешение от френската администрация за създаването на муридски земеделски селища през 1912 г. С това започва един настъпателен процес на колонизиране на нови необработвани дотогава земи и изграждането върху тях на муридските селски общности — факт, който също може да бъде определен като позитивен.

Но дейността на муридите не се изразява само в колонизирането и култивирането на нови земи и в производството на фъстъци за износ. Още при Амаду Бамба започва изграждането на клонове на голяма търговска къща, муриди участват също и при построяването на гари и железопътните пътища (напр. при строежа на жп линия Дакар — Сен-Луи)⁶². Това означава, че орденът Муридия не само се ориентира достатъчно бързо в съществуващата обстановка, но и участва активно в наложената от метрополията икономическа система, възприема много капиталистически елементи, които благодарение на религиозния фактор и фанатизма сравнително лесно се внедряват в африканското общество. През 1962 г. в Дакар между фамилията М'Баке, която ръководи ордена и един мароканец е създадено сдружение с общ капитал 1 млрд. фр. (CFA), което започва изграждането на верига от туристически хотели⁶³.

Всяка година муридите извършват поклонение в Туба, който е център на муридското братство и където е погребан Амаду Бамба. В Туба се намира седалището на Главния Халиф, събира се административният съвет на ордена за решаването на общите проблеми. Най-големият празник, който се отбелязва в Туба и на който всеки добър мурид се стреми да присъства, е ежегодният Магал, въведен за първи път през 1928 г. по случай годишнината от смъртта на Амаду Бамба. Този празник позволява на братството да измери своята сила и влияние, спомага за събирането на огромни парични суми. Само през проведеня в 1953 г. Магал е събрана сумата от 150 000 000 фр. (CFA)⁶⁴.

Основна част от печалбите на марабутите на Муридия идва от производството на фъстъци, което се увеличава с твърде бързи темпове. Например през 1900 г. се произвеждат 400 хил. т фъстъци, през 1949 г. — 660 хил. т, а през 1965 г. — 1200 хил. т⁶⁵. Едновременно с тези цифри трябва да бъдат посочени и данни, които говорят за разширяване на обработваната и засятата с фъстъци земя. В началото на 50-те години тя е около 700 000 ха, а през 1969 г. тя достига до 1 200 00 ха⁶⁶. Посочените показатели не могат да бъдат изцяло свързани с дейността на марабутите, макар че на последните се пада по-голямата част от общото производство на фъстъци. Всичко това налага извода, че продукцията нараства в резултат на увеличаване на обработваната и засята земя, а не вследствие на подобряване на методите на организация на работата и механизация на използвания труд.

Някои марабути в Сенегал влизат в категорията на най-едрият земевладелец, които в края на 60-те години са 29. От тях 27 са марабути, от които 20 са членове на ордена Муридия⁶⁷. Тези данни говорят за икономическата значимост и влияние на малък брой марабути, защото по-голямата част от тях изпълняват предимно религиозни функции. Разбира се, силата на марабутите не се ограничава само в областта на земеделието, но социално-икономическата структура на ордена Муридия, основан на специфични религиозни принципи и на производството главно на фъстъци се превръща в определящ фактор в икономическото развитие на Сенегал. В другите западноафрикански страни ислямският орден Муридия няма голямо влияние, а ролята на другите братства като Кадирия, Тиджания, Хамалия е много слаба в областта на икономиката.

Като цяло ролята на марабутите в стопанското и икономическото развитие на страните от Западна Африка и особено на Сенегал е много противоречива. Тя съдържа в себе си и позитивни, и негативни елементи. Към първата група се включват: използването на една традиционна организация на работа, но с една нова цел — развитие на търговията; превръщането на "дара" в специфични социално-икономически организми, способни да съществуват в условията на стоково-паричните отношения; разширяване на дейността на марабутите и техните послушници извън областта на земеделието и тяхното участие в търговията, строителството и др. Всичко това означава, че марабутите и особено муридите успяват да се ориентират и да се включат активно в наложените от метрополията икономическа организация и обществени отношения. Много често колониалната администрация оказва пряка материална и финансова помощ на дейността на марабутите, което означава, че тя се съобразява с влиянието на мюсюлманските дейци и едновременно с това ги използва за реализирането на своите цели.

За негативната роля на марабутите в процеса на икономическо развитие значение имат следните фактори: техните лични богатства не обслужват икономиката на цялата страна и като цяло тя продължава да бъде много изостанала; влаганите от тях инвестиции не създават база за генерална промяна на стопанското развитие и дори позволяват засилването на външноикономическата зависимост (напр. създаването на акционерни дружества и търговски къщи, в които с голям дял участват западноевропейските страни); увеличаването на обработваемата земя има положително значение, но колонизирането на нови територии предизвиква възникването на остри конфликти с племенните групи, населяващи тези територии; превръщането на някои марабути в едри земевладелци и прилагането на принципа за пълно подчинение на послушниците и последователите спрямо съответния духовен водач не спомага за развитие на селското стопанство на съвременно равнище и за разрешаването на един от основните проблеми на Черна Африка — ликвидирането на глада.

Ислямът в Западна Африка влияе силно върху процеса на изменение на социалната структура на африканското общество. Колониалната администрация много точно оценява влиянието на исляма, който в периода на окончателното изграждане на колониалните империи се е превърнал в религия на мнозинството в западноафриканския регион, а християнството — в религия на немногочислен елит, и е принудена да се съобразява с това влияние. По-

казателен пример в това отношение е приравняването на мюсюлманското право към правото на метрополията.⁶⁸ "Тенденцията е съвършено ясна: било пресметнато, че в предишна Африка на всеки един, приел християнството, девет-десет приемали исляма. Цели села и племена, както в Източна, така и в Западна Африка, които в продължение на столетия оставали езичници, въпреки дейността на християнските мисионери, приемали мюсюлманската вяра понякога само за няколко месеца."⁶⁹

Оценяването на социалните аспекти на "черния ислям" трябва да бъде свързано с процесите на проникване и разпространение на тази религия и взаимодействията ѝ с традиционното африканско общество и традиционните африкански вярвания.

Мюсюлманските търговци са най-ранните мисионери на исляма и това насочва проникването и процъфтяването на тази религия най-напред в градовете, т. е. там, където се развиват търговските отношения. Освен това той настъпва постепенно, без да изисква незабавно и насилствено внедряване, както предлага нови ценности, но не изкоренява старите, което до голяма степен определя и неговия успех.

Какво ново предлага исляма на африканското общество, което може да бъде определено като фактор за бързата ислямизация:

1) Извършва се социорелигиозна реинтеграция. В миналото, когато общинния живот бил сломен от завоевателите, разпространени били насилствените разселвания и търговията с роби, а в по-късния период, когато се наблюдава силна дезинтеграция и разселванията засягат семействата и дори етническите групи, хората се обръщат към това, което им носи духовна стабилност, което ще им помогне в процеса на реинтеграцията на социалната структура и ще укрепи обществените взаимоотношения.

2) Друг фактор произтича от самата ислямска система на материална и духовна култура, а също и от чувството на превъзходство, което внушава на своите привърженици.⁷⁰

3) Ислямът се оформя в общество, което се намира на етапа на разпадане на родово-общинния строй. Този факт улеснява неговото безболезнено приемане от африканското общество, което също се намира на този етап на развитие и тази религия отговаря в голяма степен на неговите потребности. Освен това той се възприема не като някаква абстрактна система, а като сбор от определени ритуали и обреди, които не налагат унищожаването на традиционните вярвания и свързаните с тях ритуали. Африканският философ, историк и литератор Ампате Ба пише: В Африка ислямът е прозрачен като водата; това обяснява неговия успех. "Той приема цвета на почвата и на камъните."⁷¹ Ислямът в процеса на взаимодействието си с африканската традиционна култура има обединяваща, свързваща двете култури функция, която позволява да се говори за ислямизация на Африка, а не за африканизация на исляма.

Черният ислям не само се отнася с търпимост към езическата практика, но в много случаи той е заинтересован от запазването на африканската традиция, което се отразява на неговото въздействие в социалната сфера. При своето проникване и разпространение тази религия води до разпадане на традиционната кастова система. Марабутите привличат най-низшите съсловия в

борбата си срещу африканската аристокрация, но по-късно се забелязва, че една част от тях са си присвоили функциите на тази аристокрация — т. е. традиционната африканска структура не е тотално унищожена. Това в известна степен обяснява липсата на силни сътресения при разпространението на исляма.

Създадените от марабутите мюсюлмански общини и други обединения, в които се запазват част от традиционните структури, макар и обвити в нови форми, представляват своеобразни прегради срещу европейските колонизатори. До голяма степен те изиграват ролята на специфични защитници на стария ред и спомагат за възприемането на исляма като традиционна религия.

Марабутите толерират традиционния колективизъм, но при различните ордени той е използван с различни цели. Най-голямо социално-икономическо значение колективизмът има при Муридия. Този орден изгражда оригинална форма на организация на работата, основана на извъникономическата принуда, а базата на създадените специални отношения марабут-послушник, като ударението се поставя върху колективния труд.

Структурата на ислямските ордени е различна и нейното оформяне варира в зависимост от етническата среда и традиция. Един и същи орден може да има в качеството на свои първични звена селската община или родовата община, което води до различия в характера на дейността и в социалния състав. В определена степен това обяснява липсата на интегративни способности на исляма в Тропическа Африка. Той не успява да обедини различните общини и етнически групи в едно цяло.

Често срещано явление е принадлежността на различните социални групи към различни ислямски ордени. Например в някои райони на северна Нигерия бившите феодали, фулбе по произход, принадлежат към ордена Кадирия, докато селяните поддържат ордена Тиджания. Това своеобразно разделение се задълбочава и днес и води до остри конфликти между ислямските братства, не толкова на религиозна, колкото на социална основа. Пример в това отношение е използването на Тиджания от селяните от етническата група хаус за подготовка на въстание в 1956 година⁷².

Към социалните аспекти на исляма в Западна Африка трябва да се включат и създадените в някои региони особени мюсюлмански "клубове", които по-скоро изпълняват благотворителни функции. Например в Зигиншор (град в Сенегал) подобен "клуб" си поставя за цел да "подпомага бедните и болните"⁷³. Естествено е тези организации да имат положително социално въздействие и обществена значимост.

Важна роля има ислямът в процеса на създаването на "традиционната" африканска интелигенция. Именно сред тази интелигенция и сред търговците и отчасти служащите широко разпространение през последното десетилетие получава уахабизма, който е доктрина на антимарабутизма и антисуфизма⁷⁴. Интелигентите уахабити в последно време издигат лозунга за превръщането на сунизма в наука и съвременна религия, която да се противопостави на марабутите. Всичко това отново подкрепя твърдението, че сблъсъците между различните мюсюлмански ордени, братства, течения имат по-скоро социална, а не религиозна основа. Най-многобройни привърженици на уахабизма (широко разпространен в Мали) са от търговското съсловие, което след

Втората световна война заема подчинено положение в обществото главно поради низшия си произход. Те са изтласквани от марабутите и имамите, което предизвиква възникването на противоречия между тях.

Вътрешните конфликти в различните мюсюлмански общини се дължат не само на социално-класовото разслоение, но и на все още съществуващите силни трибаристки настроения. В Гана последователите на исляма се разделят на десетки общини, наречени зонго, вътре в които съществуват етнически съюзи, които от своя страна се разделят на земячески общини и групи. В 1932 г. в гр. Кумаси многочислената община на йоруба успява да сваля от поста саракин зонго (ръководител на общината) представителя на етническата група хаус и в продължение на дълъг период от време този пост остава свободен поради разногласията между мюсюлманите йоруба и хаус⁷⁵.

През 70-те и 80-те години позициите на исляма се разширяват. Изследователите и политическите наблюдатели започват да говорят за "ислямски бум", чиито представители са духовните водачи, светските политически лидери, използващи мюсюлманската религия в качеството на социална опора или опозиционна сила в борбата за власт, а също и популистки настроената мюсюлманска интелигенция, която е нееднородна по своя социален състав. Характерно за последната категория представители на "ислямския бум" е наличието на силни егалитарстки тенденции, издигането на идеята за "мюсюлмански социализъм" и "ислямско равенство". Тези идеи намират благоприятна почва за разпространение в неразвитото африканско общество, създават възможности за формирането на "ислямски екстремизъм" и за изкривяване на някои политически системи. Но разпространението на мюсюлманската религия в региона на Западна Африка благоприятства засилването на контактите на страните от тази част на континента с арабските държави.

При разглеждането на отношенията между арабските и африканските държави е необходимо да се отговори на следните основни въпроси: какви са политическите контакти между арабския свят и Черна Африка и съществуват ли проблеми между тях? Техните отношения могат ли да бъдат определени като отношения между равностойни партньори? Какви са формите на арабската помощ за Африка? Кои отношения са по-перспективни — арабо-африканските или африкано-европейските?

Съществува солидна основа за реализирането на активни контакти между Западна Африка и арабските държави. Това са историческите връзки, широкото разпространение на ислямската религия и култура, на арабския език сред мюсюлманите в Африка. След Втората световна война в африкано-арабските отношения могат да бъдат определени два основни етапа:

1) Първият обхваща края на 50-те и 60-те години. Най-същественото за него е преобладаването на политическите контакти, които са изострени, с много противоречия и спорове. Основна причина, довела до тази криза в политическите отношения, са връзките на някои африкански страни с Израел чрез подписаните договори за търговско-икономическо коопериране. В това отношение показателни са обвиненията, които си отправят Кваме Нкрума и Г. А. Насър. Нкрума представя Египет като евентуален бъдещ носител на "колониализъм и империализъм", а от своя страна Насър напада Нкрума, че

се съюзява с Израел⁷⁶. Не трябва да се забравя, че в този период и особено след Суецката криза през 1956 г. на Насър се гледа като на герой в антиколониалната борба. Този факт, както и активната дейност на Университета Ал-Азхар, в който се учат много бъдещи мюсюлмански водачи от Черна Африка, засилва позициите на Египет в западноафриканския регион, макар че тези възможности не са използвани рационално, съобразно интересите и на двете страни.

2) Вторият етап започва след сесията на Организацията за африканско единство (ОАЕ) през 1971 г. в Адис Абеба, на която участниците призовават Израел да изтегли войските си от арабските територии на Египет, Сирия и Йордания. След тази сесия в продължение на няколко години повечето западноафрикански страни сключват дипломатическите си отношения с Израел. Този етап се характеризира с политическо сближение между арабските и африканските страни, с разширяване на техните икономически контакти и с появата на един нов елемент — богатите арабски държави оказват значителна финансова и материална помощ на развиващите се страни от Черна Африка, като тази помощ е насочена главно към страните с преобладаващо мюсюлманско население.

Отношенията между африканските и арабските държави се разширяват през втората половина на 70-те години, като се засилва ролята и значението на различните арабски организации: на Ислямската конференция, на Координационния ислямски съвет в Африка, създаден от Арабската лига през 1976 г. и особено на изградената през 1975 г. Ислямска банка за развитие, която разполага с общ капитал 2,4 млрд. дол. Тя е рядък и интересен случай на международна помощ, защото функционира на базата на ислямския закон "риба", т. е. не се удържат лихвени проценти. Освен това тя оказва помощ и отпуска кредити не само на ислямски държави, но и на неислямски, но в които съществуват мюсюлмански общности⁷⁷.

В началото на 70-те години съществува и двустранна помощ от арабските държави за африканските страни. През 1974 г. такава помощ е оказана на обща стойност 178 млн. дол., от които Мавритания получава 25 млн. дол., Сенегал — 5 млн. дол., Гвинея — 5 млн. дол.⁷⁸

Арабската помощ, оказвана на африкански страни с мюсюлманско малцинство като Бенин, Буркина Фасо, Гана и др., има за основна цел пропагандата на ислямската вяра.

Счита се, че общата помощ на Обединените Арабски Емирства е най-голяма и е 10—15 % от brutния им национален продукт⁷⁹. Не по-малки са възможностите на Саудитска Арабия, която от 1977 г. предоставя ежегодно по 10 млн. дол. на ислямските университети в Уганда и Нигер⁸⁰.

Обобщавайки развитието на арабо-африканските отношения, може да се твърди, че тези отношения се развиват по възходяща линия както в сферата на политическото, така и в икономическото сътрудничество. Арабските държави оказват финансова помощ на африканските страни, която се изразява в заеми, давани от отделни арабски държави, а също и отпускане на кредити от икономически силни ислямски организации. Целта на тази помощ е разширяването на влиянието на мюсюлманската религия в Черна Африка, все по-тясното сближаване на арабските и африканските страни и за решаване на

острите стопанско-икономически проблеми на държавите от Тропическа Африка. Когато се определят арабо-африканските отношения не бива да се пропуска, че това са отношения между богати и бедни, слаборазвити стран, които изпитват необходимост от финансова и материална подкрепа за решаването на наболелите си проблеми от икономически и социален характер. По тази причина техните връзки не са между равностойни партньори. Една голяма част от арабската помощ се отпуска за построяването на джамии, мюсюлмански училища, за разпространението на ислямската култура, по време когато африканските народи не могат да решат проблемите си със здравеопазването, образованието и особено с ликвидирането на глада и икономическата изостаналост. Възможностите на арабските държави са големи и това се вижда от следните данни: само за 1974 г. помощта, оказана от държавите износителки на петрол, е 1,8 % от техния брутен национален продукт, срещу 0,33 % от индустриалните западноевропейски държави и 0,21 % — от САЩ⁸¹.

Африканската разновидност на исляма е сложна и нееднородна религия. Адаптацията на принципите на мюсюлманската вяра към условията в Черна Африка е продължителен процес и в самото начало на ислямизацията спомага за укрепването на традиционните вярвания и обреди, чрез съединяването им с нова религия. Срастването на традиционните африкански вярвания с исляма е една от характерните черти на "черния ислям". Друга особеност е неговият народен характер. Мюсюлманската религия не приема ортодоксална форма на африканска почва.

В Черна Африка ислямът се разпространява главно от африканците, което означава, че понятията и принципите му, проникнали в този регион, са били в преосмислен вид, приспособени към африканската култура, традиция и начин на мислене. Това показва, че класическата форма на арабския ислям в резултат на съприкосновение с неарабски култури и под тяхно въздействие загубва първоначалната си чистота.

До голяма степен африканците възприемат исляма без да се чувстват длъжни да се подчиняват стриктно на неговите морални норми, което се отразява съществено на съдържанието на "черния ислям"

Масовото разпространение на различни мюсюлмански братства, ордени, мистични секти, а също и формирането на института на местните религиозни вождове е друга характерна черта на исляма в Тропическа Африка.

Когато се изследва процеса на ислямизация на Западна Африка, трябва да се отбележи, че традиционната религиозна система почти не се нарушава. Промени се извършват предимно в мюсюлманските вярвания. Например в някои територии на Черна Африка Мохамед е тайнствено божество, посредник между бога и човека, надарен с особена сила, която е представена във фетиш в Мека⁸². При това разбиране Пророкът не заема особено почетно място сред другите мюсюлмански светии, които се почитат в западноафриканския регион.

Факторите, съдействащи за ислямизацията на Западна Африка са:

1). Отстъпчивият характер на "черния ислям" и синкретизма, който той свободно допуска. Ислямът не само се отнася с търпимост към езическата практика, но и в много случаи е заинтересован от запазването на традицион-

ния сектор и традиционните институти. Пример за това са специфичните черти на ордена Муридия.

2). Улесненията, които ислямът носи в себе си за социалната реинтеграция на разпръснатите от войни, грабежи, робство народи. Въпреки това в съвременния "черен ислям" липсват интегративни способности и той не ускорява особено процеса на обединението на различните етнически групи и родо-во-племенни общини в едно цяло. По-скоро ислямът се проявява като една пластична жизнена и активна сила, приспособяваща се към местните условия, която оказва въздействие върху отделни области на политическото, стопанското, социалното и културното развитие на африканските народи.

3). В днешно време голямо значение за разпространението на исляма в Западна Африка има политиката на мюсюлманските арабски държави и особено тяхната финансова помощ за развиващите се африкански страни. Но до голяма степен арабската помощ, извършвана с ислямски цели, има дестабилизиращо влияние върху социалнополитическия климат в тези страни.

Въздействието на исляма върху политическия, социалния и икономическия живот в държавите от Западна Африка съдържа позитивни и негативни елементи. В последно време и особено след "ислямската революция" в Иран се засилват отрицателните черти, които водят до формирането на "ислямски екстремизъм", сериозна опасност в световен мащаб.

Изследването на същността и съдържанието на "черния ислям", както и разкриването на специфичните му особености се налага от ярко изразеното му настъпление в западноафриканското общество. Точното определяне на мястото, ролята и влиянието на "черния ислям" спомага за правилното оценяване на неговото значение в политическото, икономическото и социалното развитие на страните от Западна Африка.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Ислам в Западной Африке. М., 1988, с. 5.

² Цит. по: М а л ы ш е в а, Д. Религия и общественно-политическое развитие арабских и африканских стран 70 — 80-е годы. М., 1986, с. 106.

³ Ислам в Западной Африке, с. 7.

⁴ П о н д а п у л о, А. Американские и французские ученые об исламизации Африки. — В: Религии мира. М., 1985, с. 266.

⁵ M o n t e i l, V. L'Islam noir. P., 1980.

⁶ F r o e l i c h, J. — C. Les musulmans d'Afrique noire. P., 1962.

⁷ T r i m i n g h a m, J. The Influence of Islam upon Africa. New York, 1968.

⁸ W i l l i s, J. Historiography of Islam in Africa: the Last Decade (1969—1970). — In: African Studies Review, v. 14, dec., 1971, p. 407.

⁹ T r i m i n g h a m, J. Цит. съч., с. 41.

¹⁰ М а л ы ш е в а, Д. Цит. съч.

¹¹ Ислам в Западной Африке, Цит. съч.

¹² П е е в, Й. Ислямът: Доктринално единство и разнообразие. С., 1982, 48—51.

¹³ П е е в, Й. История и философия на една религия. С., 1985, с. 37.

- ¹⁴ Пак там, с. 105.
- ¹⁵ Ш п а ж н и к о в, Г. Религии стран мира. М., 1981, с. 18.
- ¹⁶ Настольная книга атеиста, М., 1987, с. 55.
- ¹⁷ П е е в, Й. История и философия на една религия. с. 40.
- ¹⁸ С т е п а н я н ц, М. Философские аспекты суфизма. М., 1987, с. 3.
- ¹⁹ М а л ы ш е в а, Д. Ислам (до начала XX века) — Вопросы истории, 1980, № 11, с. 106.
- ²⁰ Ш п а ж н и к о в, Г. Цит. съч., с. 21.
- ²¹ Пак там.
- ²² П е е в, Й. История и философия на една религия, с. 45.
- ²³ Froelich, J. Цит. съч., с. 312.
- ²⁴ Цит. по: П о л о н с к а я, Л. Идеология мусульманских политических движений в 70-е и в начале 80-е годов. — В: Развивающиеся страны в мировой политике. М., 1987, с. 171.
- ²⁵ Ислам в Западной Африке. 165—166.
- ²⁶ Страны Африки. М., 1980, с. 132.
- ²⁷ Ислам в Западной Африке, с. 167.
- ²⁸ Пак там, с. 168.
- ²⁹ К о б и щ а н о в, Ю. Государство и религия. — В: Общество и государство в Тропической Африке. М., 1980, с. 257.
- ³⁰ К о з а р е в, А., А. Ш у м и х и н. Восток и Запад в "третьем мире". — Международная жизнь, 1989, № 2, с. 68, 70.
- ³¹ К и в а, А. Социалистическая ориентация: ожидания и реальность. — Народы Азии и Африки, 1988, № 6, с. 57.
- ³² Цит. по: П е т к о в, И. Някои ислямски концепции за държавата и обществото. — Съвременни социални теории, 1985, № 2, с. 57.
- ³³ Пак там с. 56.
- ³⁴ Ислам в Западной Африке, с. 180.
- ³⁵ К е й т а, М. Речи и выступления. М., 1964, с. 88.
- ³⁶ Ислам в Западной Африке, с. 178.
- ³⁷ В а с и л ь е в, А. Ислам в Тропической Африке. — Народы Азии и Африки., 1984, № 5, с. 124.
- ³⁸ Цит. по: Ислам в Западной Африке, с. 168.
- ³⁹ Ислам в Западной Африке, с. 137.
- ⁴⁰ O' B r i e n, D. Des bienfaits de l' inégalité. — In: Politique africaine, 1984, No 14, p. 36.
- ⁴¹ Цит. по: К о н с т а н т и н о в, Н. Школьная политика в колониальных странах (XIX—XX вв.). М., 1948, с. 199.
- ⁴² Ислам в Западной Африке, с. 146.
- ⁴³ Пак там, с. 145.
- ⁴⁴ Пак там, с. 150.
- ⁴⁵ Пак там, с. 101.
- ⁴⁶ Пак там, с. 110.
- ⁴⁷ М а л ы ш е в а, Д. Религия и ..., 122—123.
- ⁴⁸ Пак там, с. 126.
- ⁴⁹ O' B r i e n, D. Le talibè mouride: la sfumission dans un confrérie religieuse sénégalaise. — In: Cahiers d' études africaines, 1970, v. 10, No 4, p. 563.
- ⁵⁰ Пак там, с. 565.
- ⁵¹ Q e s n o i, F. Les cadres maraboutiques de l' Islam sénégalais. — In: Notes et études sur l' Islam en Afrique noire. P., 1962, p. 156.
- ⁵² W a d e, A. La doctrine economique du mouridisme. — In: Annaies africaines, 1967, 182 — 189.

- ⁵³ Пак там, 187—188.
- ⁵⁴ Cité par W a d e, A. Цит. съч., с. 189.
- ⁵⁵ O' B r i e n, D. Le talibé mouride..., p. 570.
- ⁵⁶ Пак там.
- ⁵⁷ W a d e, A. Цит. съч., с. 189.
- ⁵⁸ H a l p e r n k, J. La confrérie des Mourides et le développement au Sénégal. — In: Cultures et développement, 1972, v. IV, No 1, p. 109.
- ⁵⁹ Ислам в Западной Африке, 142—143.
- ⁶⁰ Monteil, V. Цит. съч., с. 368.
- ⁶¹ Пак там, с. 369.
- ⁶² Пак там, с. 374.
- ⁶³ Пак там, с. 375.
- ⁶⁴ B o u r l o n, A. Mourides et mouridisme. — In: Notes et études sur l'Islam en Afrique noire. P., 1962, p. 62.
- ⁶⁵ H a l p e r n, J. Цит. съч., с. 108.
- ⁶⁶ Пак там, с. 109.
- ⁶⁷ Пак там, с. 114.
- ⁶⁸ Бейлис, В. Ислам и традиционные религии в Тропической Африке. М., 1983, с. 8.
- ⁶⁹ Kritzack, J., W. Lewis. Islam in Africa. New York, 1969, 2 — 3.
- ⁷⁰ Бейлис, В. Цит. съч., с. 11.
- ⁷¹ Цит. по: Бейлис, В. Цит. съч., с. 31.
- ⁷² Кобищанов, Ю. Цит. съч., с. 246.
- ⁷³ M o n t e i l, V. Цит. съч., с. 178.
- ⁷⁴ Цит. по В а с и л ь е в, А. Ислам в Тропической Африке. — Народы Азии и Африки, 1984, № 5, с. 123.
- ⁷⁵ Ислам в Западной Африке, с. 230.
- ⁷⁶ J a l l o h, A. Les politiques des Etats d'Afrique noire vis-à-vis du monde arabe: aperçu général. — In: Les relations historiques et socioculturelles entre l'Afrique et le monde arabe de 1935 à nos jours. P., 1984, p. 19.
- ⁷⁷ A m i j i, H. La religion dans les relations afro-arabes: l'Islam et le changement culturel dans l'Afrique moderne. — In: Les relations historiques..., p. 130.
- ⁷⁸ Пак там, с. 131.
- ⁷⁹ Пак там.
- ⁸⁰ В а л ь к о в а, Л. Саудовская Аравия. Нефть, ислам, политика. М., 1987, с. 132.
- ⁸¹ A l - M a z r u i, A. Les arabes et l'économie politique de la solidarité du Tiers Monde. — In: Les relations historiques..., p. 47.
- ⁸² М р о з е к, А. Философия черного ислама. — В: История, социология, культура народов Африки. М., 1974, с. 289.

ДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ В САЩ И ДВИЖЕНИЕТО ЗА РЕФОРМИ В ПОЛИТИЧЕСКАТА СИСТЕМА (1969 – 1971 г.)

КОСТАДИН ГРОЗЕВ

Костадин Грозев. ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ США И ДВИЖЕНИЕ РЕФОРМ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ (1969 – 1971).

Студия разглежда специфическото място, което заемала Демократическата партия в началото в края на 60-те години на движението за реформи в политическата система на САЩ. Авторът отговаря на следващите въпроси: какви фактори породили изискванията за реформи в разглеждания период; в каква степен състоянието на политическата система изисква от демократите промяна в структурата и методите на работа; как партийната елита и по-точно либералното крило, проявявали стремеж за интеграция на активизираните групировки и утвърдивата двупартийна система. Анализирани са и кризисът т. нар. "коалиция на нов курс". Авторът приема, че с реформното движение започва нов етап от вътрешната еволюция на Демократическата партия.

Kostadin Grozev. THE DEMOCRATIC PARTY IN THE UNITED STATES AND THE MOVEMENT FOR REFORMS IN THE POLITICAL SYSTEM (1969 – 1971).

The study examines the specific role played by the Democratic party in the movement for reforms in the political system of the USA, which began at the end of the 60's. The author tries to answer the following questions: which were the factors that brought about the demands for reforms during the disussed period; to what extent did the state of the political system impose on the Democrats the need for change in their structure; how did the party elite, especially the liberal wing strive for integrating the active social groups into the two-party system. The crisis of the New Deal coalition is analyzed. An assumption is made that a new period in the internal evolution of the party begins with the reform movement.

60-те години на XX век са един от най-динамичните периоди в най-новата история на САЩ. В съзнанието на нацията началото на десетилетието се свързва обикновено с ожесточената президентска кампания през 1960 г., когато младият сенатор-демократ Джон Кенеди противопоставя на вицепрезидента-републиканец Ричард Никсън своята програма за обновление на общес-

твото, влязла в историята с името "новите хоризонти". Встъпвайки официално в длъжността президент, амбициозният Кенеди обявява тържествено и с оптимизъм през януари 1961 г., че "факелът е предаден на едно ново поколение американци"¹. Осем години по-късно, в аналогична ситуация, тонът на също амбициозния Никсън е приглушен: "Ние откриваме, че сме материално богати, но душевно опустошени; достигайки с впечатляваща точност Луната, ние изпадаме в грубо отчаяние тук, на Земята."²

В рамките на едно кратко десетилетие американското общество се сблъска със сложни и противоречиви проблеми. Във вътрешно-политически план това е време на високи темпове на икономически растеж и на задълбочаващи се расово-етнически конфликти, на разширяващи се федерални програми в социалната сфера и на нагряващи урбанистични и екологични проблеми, на младежки движения и културен конфликт на поколенията. Управляващите администрации трябва да се справят и с трудни външнополитически задачи: съветско-американските отношения, които често са изострени до крайност, както през 1962 г., по времето на Караибската криза; цялостната ситуация в Югоизточна Азия в обстановката на ескалация на вьетнамския конфликт; напрежението в района на Близкия изток; неуредените отношения с Китайската народна република; деликатните връзки със Западна Европа и Япония и др.

Особено силен е ефектът върху общественото съзнание на драматичните събития през 1968 г. — увеличаващият се брой на убитите американци във Виетнам, безредиците в негърските квартали на големите градове, политическите убийства и студентските акции. Двете основни партии в страната — Демократическата и Републиканската, изпитват влиянието на появилите се кризисни процеси в развитието на политическата система. Засилва се идейната конфронтация между отделните им крила, разгарят се междуличностни конфликти, създават се нови фракции. Необходимостта от сериозни промени е по-силна в Демократическата партия (по-нататък — ДП), защото много избиратели търсят в управлението на демократите (1961—1968) причините за очерталата се "криза на доверието" в съществуващия обществено-политически строй.

Настоящата студия си поставя за цел да разкрие мястото и ролята на ДП в започналото в края на 60-те години движение за реформи в политическата система на САЩ. Обект на изследване е началния етап (1969—1971) на продължилото повече от десетилетие движение, което се разглежда като сложно взаимодействие между измененията в структурата на ДП и опитите за по-широко обновление на цялостния политически процес. Търси се отговор на следните въпроси: кои са обективните фактори, обусловили появата на реформеното движение именно през разглеждания период; доколко състоянието на политическата система налага на ДП нуждата от изменения в запазили се десетилетия методи на работа; как партийният елит в ДП и по-специално либералното ѝ крило се стреми да интегрира активизиралите се нови социални групировки в утвърдената двупартийна система.

Разглежданата проблематика стои на границата между най-новата история, политическата социология и политологията. Достъпните извори и съществуващите изследвания дават основание на историка да търси мястото на движението за реформи в съвременната американска история, независимо от къ-

сата историческа дистанция. Изложението е изградено на базата на публикувани материали от документацията на американския Конгрес, сборници с документи и периодичния печат. Основен източник са докладите на двете комисии за реформи в ДП³, някои документи на нейния Национален комитет⁴, отделни решения на Конгреса и Върховния съд⁵, както и статистически данни за социалноикономическите промени и за поведението на избирателите в следвоенния период⁶.

Въпреки наличието на редица сериозни научни разработки за идейнополитическата еволюция на американското общество в края на 60-те години, проблемът за съществуването на обособено движение за прокарването на реформи в политическата система на САЩ не е бил обект на самостоятелно, цялостно изследване.

С увереност може да се твърди, че приемането на широки реформи, най-вече в дейността на ДП, минава незабелязано от политиките и обществеността. Епизодичните материали на някои журналисти се приемат като пример за разцеплението в ДП, а статиите на преките участници в движението — като пропаганда на определени идеи. Когато обаче през 1972 г. реформите престават да бъдат абстракция и се превръщат във фактор от политическия живот, интересът към тях се засилва.

Най-траен интерес към реформите проявяват политолозите, тъй като в тях те търсят качествените промени на функционирането на политическата система. Наред със съвсем конкретни разработки (като статията на У. Кавала⁷, в която се разглеждат реформите в организацията на ДП в Калифорния), се появяват и теоретични разработки за политико-правните аспекти на вътрешнопартийните промени (монографията на У. Крот⁸ и статията на Р. Хитлин, Дж. Джаксън и П. Фодерингъм⁹). Редица проучвания на политическата социология, изследвайки поведението на американските избиратели, засягат косвено причините за появата на реформното движение — колективното съчинение на Н. Най, С. Върба и Дж. Петрович, сборникът под редакцията на А. Кинг, монографията на Дж. Сандкуист. С. Хънтингтън¹⁰ представя в своето изследване цикличен модел за развитието на американската история, спирайки се твърде обстойно на събитията от 60-те години и на опитите за обновление на утвърдената система на партийна организация и държавно управление.

Цитираните американски политоложки изследвания разглеждат предимно промените в дейността на ДП. Единственият, който анализира приетите от Конгреса нови постановки в избирателния закон и "поправката за равните права на жените" е Д. Капуто¹¹. Той насочва своето внимание главно към институционната страна на тези промени, като се стреми да разкрие механизма на приемането на отделните решения.

Американските историци са по-назад от представителите на другите обществено-политически науки и изучаването на реформното движение. Единственото цялостно проучване на развитието на ДП през 60-те години е дело на историка Р. Уейд в четиритомната "История на политическите партии в САЩ"¹² (освен очерците, посветени на отделните периоди, тя съдържа и ценен корпус документи). Активен участник в дейността на Националния комитет на ДП, проф. Уейд реконструира събитията през периода, засягайки нак-

ратко и дейността на двете комисии за реформи. Кризата в коалицията на ДП, следствие от идейната криза на либерализма през 60-те години, е основният момент в работата на историка на президентските избори Т. Уайт¹³. Нарушеният баланс между различните институции на държавната власт са детайлно проучени от известния либерален историк Ар. Шлезинджър-младши¹⁴.

Единственият задълбочен анализ на част от засегнатите в студията въпроси е книгата на проф. О. Ранни¹⁵. В нея той представя развитието на идеята за вътрешнопартийни реформи в САЩ. Същевременно, задълбочено са изследвани и конкретните предложения за реформи в ДП на фона на структурните изменения в американското общество през XIX—XX век.

В съветската американистика най-дълготраен интерес към проблемите на ДП в следвоенния период има В. Печатнов. В отделна монография¹⁶ и в серия от статии¹⁷ той изследва вътрешнопартийните промени, връзката между поведението на избирателите и идейно-политическата ориентация на отделните крила в партийните, някои нови моменти във функционирането на политическата система.

Постижение на съветската историография е публикувания на английски език колективен труд "Двупартийната система в САЩ: минало и настояще"¹⁸. В него за първи път се представя мнението на съветските учени за основните тенденции в развитието на партиите през XIX и XX век, за характера и спецификите на американския двупартиен модел, за най-новите моменти във вътрешнопартийната дейност. Но както в него, така и в академичната "История на САЩ"¹⁹ реформеното движение е разгледано съвсем тезисно, без да се покаже пряката му връзка с последвалите през първата половина на 70-те години събития (кампанията през 1972 г., скандалът "Уотъргейт" и др.). В известна степен този пропуск е допълнен от А. Маникин²⁰ в публикувания курс лекции, четен в Московския университет.

* * *

"Ние живеем в кризисно десетилетие. Кризата е толкова силна, че тя поставя нацията пред по-голяма заплаха от онази, съществувала при последната вътрешна криза — "великата депресия" от 30-те години. Тя вече ерозира ценностите, родили се от "великата депресия" и разтърси режима, основаващ се на спомена за нея... Кризата от 60-те години е в същността си политическа... Тя не бе причинена от Виетнамската война и не започна с убийството на Джон Кенеди. Коренът на проблема е либералната държава."²¹ Оценките, направени от консервативния професор по политология в Чикагския университет Т. Лоуи, разкриват настроенията сред голяма част от академичните среди, разглеждащи протичащите през периода събития като отрицание на общоприетите оценки за същността на политическия живот и структуроопределящите фактори в развитието на страната.

Започналата полемика за реалния характер на взаимоотношенията индивид-общество-държава в съвременната епоха е наистина широка. Заедно с книгата на Лоуи "Краят на либерализма" през 1969 г. излизат други две книги с

многозначителни заглавия — "Агонията на американската левица" на социолога Кр. Лаш²² и "Властта в Америка и новите мандарини" на известния либерален професор-езиковед Н. Чомски²³. В тях, както и в други подобни книги, статии и публицистични предавания, представителите на обществените науки се мъчат през собствената си призма да достигнат до приемливо обяснение на парадоксалното на пръв поглед явление — съществуването на обществено недоволство и политическа криза на фона на близо десетгодишен период на значителен икономически растеж.

Движението на реформи в политическата система на САЩ през разглеждания период не може да бъде оценено обективно, ако не се отчетат спецификите на политическите партии в страната. За разлика от партийния модел в Западна Европа, двете партии в САЩ нямат ясно изградена структура и вътрешно-партийна дисциплина. Липсата на устав, членски внос и програма кара изследователите да говорят не за партии със своя идеологическа и организационна физиономия, а за коалиции от единомишленици, поставящи си на всеки две или четири години задачата за спечелване на определен избори. И демократи, и републиканци твърдо отстояват позицията си, че те представляват широки конфедерации от 50 щатски партии.

Анализирайки причините за засиления стремеж към реформи в политическия процес, трябва да посочим, че той произтича от съществени социално-икономически, демографски и моралнопсихологически изменения в американското общество в следвоенния период. Близо половинвековното практическо приложение на доктрината на либерализма и опитите за социално инженерство променят социално-класовата структура и обществените отношения. Кейнсианският модел на държавно регулиране на икономиката е свързан с растежа на бюрокрацията и развитието на инфлационните процеси. Научно-техническата революция поражда нови социални проблеми. В психологически план се натрупват противоречия между получаващите осигуровки за безработица и плащащите все по-големи данъци фермери, дребни собственици и чиновници. Много от най-облагодетелстваните от "новия курс" се противопоставят на разширяването на федералните програми. "Мълчаливото мнозинство" на увеличилият своя относителен дял средни слоеве застава на консервативно-популистки позиции и критикува остро в края на 60-те години идеите на либерализма.

Същевременно традиционните методи на междупартийни борби и утвърденият либерален консенсус са атакувани и от "новата левица". Отричайки по същество буржоазното общество и неговият акцент върху икономическото благосъстояние на индивида, нейните идеолози призовават интелигенцията и младежта да си изработи ясен морален критерий при оценката на състоянието на съвременното американско общество, на своето място в него и на отношението си към външнополитическия курс на САЩ. Много от появилите се младежки, негърски и женски организации приемат отделни постановки на аморфната и противоречива като идейна платформа "нова левица".

Засилването на противоречията между различните социални групировки в края на 60-те години се обуславя и от външни фактори: задълбочаващият се Виетнамски конфликт и свързаните с него социални, икономически и психологически трудности; настъпилите промени в международните отношения;

отзвукът от младежките движения в Европа. Кризисните процеси нямат пряка икономическа обосновка — темповете на икономически растеж продължават да бъдат високи през цялото десетилетие, като към 1968 г. вследствие на Виетнамската война и увеличените федерални разходи за социалните програми на "Великото общество" на Л. Джонсън започват да се забавят.

На този фон се ражда и онова широко общественополитическо течение, получило от журналисти и историци името "нова политика". То може да се разглежда като отрицание на "старата политика", отъждествявана с установения двупартиен баланс, коалицията на "новия курс" и традиционните методи на политически борби. Погрешно е да свързваме "новата политика" единствено с "новата левица". Наистина нейни главни действащи лица са младежите, жените и расовоетническите малцинства, чийто организации много често използват лозунгите на "новата левица". Методите на "новата политика" (директни политически действия, митинги, походи, агитация по домовете, демократизиране на партийните събрания и мобилизация на граждани, обикновено неучастващи в политическия живот) се използват широко и от консервативни, религиозни и професионални организации, които нямат симпатии към "новата левица".

Реакцията на политическите партии към "новата политика" води до съществени изменения в тяхната ежедневна дейност. Съвсем определено и за двете партии приключва един период от тяхната следвоенна история. Настъпва време за преоценка на идейните платформи, външнополитическите и социалноикономическите им стратегии. Следвайки своите традиции, демократите и републиканците трябва да се приспособят към изискванията на "новата политика". Предложенията за реформи се насочват към обновен модел на междупартийните борби.

Възходът на "новата политика" се обяснява и от някои демографски фактори, повлияли съществено върху състоянието на коалицията на "новия курс". Големите амплитуди в естествения прираст в следвоенния период способстват за значителни периодични трансформации във възрастовата структура на населението. Към края на 60-те години американците на възраст между 15 и 29 години са 24,4 % (при 19,5 % от населението през 1960 г.²⁴). Родени по време на т. нар. "бейби-бум" (т. е. рязкото повишаване на раждаемостта в периода 1946—1964), тези младежи не помнят условията в страната през 30-те години и през войната. Тяхното поколение се влива в работната сила, разширява пазара за определени стоки и услуги, изменя образователната характеристика на населението. В морално-психологически план става въпрос за мъже и жени, които са високообразовани, свикнали с добрия жизнен стандарт и системата на кредити, израснали с телевизията и "ядрената ера". Особено се изостря постоянно съществуващия социален конфликт между поколенията.

Достигнали икономическа, психологическа и социална зрелост към средата на 60-те години, първите представители на "бейби-бума" търсят политическа изява в "новата политика". Вливайки се в електората, младите хора поставят вълнуващите ги проблеми за качествено и демократично образование, за работни места, за преоценка на мястото на САЩ в международните отношения, за системата на задължителна военна служба с оглед ескалация-

та на Виетнамската война, за екологията и урбанистиката²⁵. Начело на засилването се младежко движение застават студентите, чийто брой през десетилетието се удвоява и достига 7,1 млн.²⁶ Многото младежки демонстрации през 1968 г. в подкрепа на антивоенния кандидат Юд. Маккарти налагат на ръководството на ДП необходимостта от изработване на специална стратегия за работа сред младите избиратели.

Спадането на раждаемостта през 60-те години ускорява икономическата и политическата еманципация на друг елемент на "новата политика" — жените. За 20 години работещите мъже са се увеличили с 16 %, докато при жените растежът е 60 % (през 1970 г. 38 % от работещите американци са жени²⁷). Продължава да съществува разликата в заплащането — средната заплата на жените в края на 60-те години е 58 % от тази на мъжете²⁸. Редица професии продължават да бъдат мъжки монопол, твърде минимален е и броят на жените, заемащи изборна длъжност.

Закономерност в развитието на почти всички социални движения в САЩ е идейната и организационната им разпокъсаност, липсата на ясно формулирана програма, експлозивността и стихийността в техните акции, преплитането на множество противоречиви цели. Дълбоко поляризирани, масовите движения допълват развитието на политическия процес. Лобитата и т. нар. "групи със специални интереси" се вписват по своеобразен начин в борбите между коалиционните по характер и децентрализирани като структура политически партии²⁹. Отчитайки по-голямата социална база на ДП, нейният Национален комитет (по-нататък — НК) винаги се стреми да следва такъв курс, който би задържал здрава създадената коалиция. Ролята на лобитата обикновено нараства в кризисни моменти, което обяснява подема на обществените движения в края на 60-те години. Мобилизацията на малкото на брой, но много активни в преследването на определена цел избиратели дестабилизира политическия живот. Същевременно обаче съчетаването на няколко такива движения и техните постъпителни акции естествено се превръщат в стимул за партиите и управляващата администрация да канализират съществуващото недоволство вътре в рамките на установената политическа система. Така "новата политика" със своите лозунги за директни политически действия ускорява движението за реформи.

Вътрешните миграции са важен фактор (в демографски и културно-психологически план) за отслабването на коалицията на "новия курс". През 60-те години големите градски центрове изпитват значителни урбанистични проблеми. Техните администрации изпадат в остра финансова криза и зависимост от федералното правителство. В ежедневието политическия речник навлиза понятието "криза на градовете", свързана с расовите конфликти (негрите са мнозинство в градове като Вашингтон, Гари, Атланта), повишаващата се престъпност, данъчното бреме и назряващите екологични проблеми.

Вследствие на тези процеси през 60-те години се засилва оформилата се през предходното десетилетие тенденция на отлив на населението от големите градове и засилването му в предградията. Повечето от преселниците са заможни бели семейства със своите деца. За периода 1960 — 1968 г. жителите на предградията се увеличават с 28 % (при 1 % за големите градове, 6 % за по-малките и 11 % средно за страната³⁰). Извършеното през 1970 г. преброяване отчита, че за първи път в историята, населението на предградията пре-

вишава това на градските центрове. Съсредоточаването в перифериите на големите градове на семейства със сходен социално-икономически статут и близки интереси позволяват бързо да се появи типична за предградията политическа култура³¹.

Двете партии отчитат промените и неслучайно спечелването на "вота на предградията" се превръща в основна задача за всеки кандидат за изборна длъжност. Републиканците запазват по-силните си позиции в предградията, но и ДП разчита на успех, имайки предвид динамичните промени в настроеността на жителите им.

От значение за трайните промени в политическата география³² е регионалната насоченост на вътрешните миграции. Продължава притокът на заселници от вътрешността към крайбрежието. С бързи темпове нарастват щатите от Юга и Запада, за сметка на тези от Североизтока и Средния запад. Особено впечатляващ е демографският и икономически растеж на щатите от т. нар. "слънчев пояс" като Флорида и Тексас, увеличили населението си през 60-те години съответно с 27 и 16,9 %. Към средата на десетилетието Калифорния измества Ню Йорк като най-населения щат.

Големият икономически, демографски и технологически потенциал на Юга и Запада засилва позициите на тези райони в националната политика. По-големият им относителен дял в населението (48 % през 1970 срещу 44,5 % през 1950 г.)³³ води и до постоянното увеличение на техните представители в Камарата на представителите. Превръщането на ДП в партия на негрите и на големите градски центрове от Североизтока посява семената на раздора в консервативно настроените бели общности на Юга. Въпреки способността на демократите да печелят групировки с противоречиви интереси, позициите в традиционния им бастион бавно и постепенно отслабват.

Законодателните мерки в областта на гражданските права на негрите от средата на 60-те години са възприети в Юга като наказание от страна на федералното правителство. Местните демократи считат, че партията им отдавна се е насочила в либерална, профсъюзна посока, изоставяйки толкова популярните в южните щати консервативни принципи. Притокът на нови заселници отслабва местния партийен елит. Но въпреки това ДП продължава да бъде управляваща партия в Юга, независимо, че през 1968 г. само Тексас от южните щати подкрепя кандидата на ДП за президент. Силата на демократите се проявява в изборите за губернатори, Конгрес, местни законодателни събрания и кметове.

Промените в Североизтока и Средния запад не са така отчетливи и ясни както тези в Юга. Републиканците винаги са имали силни позиции, без да могат да се похвалят с абсолютния монопол на ДП в Юга. Особеностите на политическия живот в тези щати са довели до обособяването на по-малки райони, подкрепящи традиционно едната или другата партия. На прорепубликанската тенденция в предградията и малките градове се противопоставя силата на демократите сред малцинствата и профсъюзните членове в големите градове. В щати като Илинойс, Пенсилвания и Масачузетс най-дълго се запазват старите градски партийни машини на ДП с техните босове и железния им контрол върху местната политическа сцена³⁴.

Средният запад с фермерския си облик и с господстващия протес-

тантски морал обикновено поддържа републиканците. Засилването на средните слоеве в социално-класовата структура на страната определя особеното отношение на политиките към тези щати. Именно тук те търсят идеала на т. нар. "средна Америка", въпреки, че демографите прогнозира развитието на нацията в южна и западна посока. Републиканските стратегии³⁵ акцентират върху "мълчаливото мнозинство" и необходимостта от възприемане на "южна стратегия", която да абсорбира гласовете на недоволните от "новата политика" американци, дали гласа си през 1968 г. за Дж. Уолъс. Повечето от потенциалните кандидати на ДП за президент през 1972 г. са родени в Средния запад (Х. Хъмфри, Дж. Макгъвърн), което обяснява и близостта на техните платформи с ценностната ориентация на "средна Америка".

Най-хаотично и неясно в следвоенния период се развива политическият живот в западните щати. Изключителното разнообразие в икономическия им потенциал, етническата характеристика и политическите традиции правят тези щати непредсказуеми във всяка избирателна кампания. Авторитетът им (особено на Калифорния) постоянно нараства. В западните щати навлизат най-бързо съвременните методи на предизборна борба — рекламите, широкото използване на телевизията, частните проучвания на общественото мнение. Най-важна за успеха на местните политици се оказва не партийната принадлежност, а чарът и способността да се реагира светкавично на динамичните промени в обществените настроения. Това се илюстрира сполучливо от успешните кариери в Калифорния на политици като Р. Никсън и Р. Рейгън.

Краят на 60-те години бележи кулминацията в продължилия близо половин век процес на превръщането на средствата за масова информация в структуроопределящ фактор за развитието на политическата система. Постепенно публицистиката се превръща в равнопоставен партньор, а нерядко и в противник на утвърдени политически институции³⁶.

Средствата за масова информация отнемат в известна степен от партийните функции им на посредник между избирателите и управляващите. За това спомага и навлизането в ежедневната практика на най-новите достижения на приложната социология и статистика. Раздробяването на избирателите по социално-икономически, религиозен, регионален и възрастов принцип, както и предварителното математическо моделиране на изборите позволяват бързото идентифициране на конкретните парливи проблеми, оценяването на моментното състояние на даден политик, прогнозирането на поведението на цели социални групи. С помощта на учени като Л. Харис и Дж. Гълъп в първата половина на 60-те години средствата за масова информация изпреварват политиките при прилагането на новите методи. Ускоряващи развитието на "новата политика", посочените процеси променят и отношението на традиционния партийен елит към утвърдените блокове от привърженици на партиите.

Изложените дотук фактори оказват определящо значение за оформянето на движението за реформи именно в края на 60-те години. Отслабването на коалицията на "новия курс" рефлектира не само върху ДП, но и върху цялата политическа система. Желаяйки да реагират адекватно на сложните социални процеси, партиите и другите общественодържавни институции трябва да се съобразяват с променения характер на политически борби и с някои нови моменти в поведението на електората. Още повече, че ако в края на 50-те

години основният спор в социалнополитическата мисъл е за "края на идеологията" (Д. Бел, 36. Бжежински и Р. Арон), десет години по-късно на дневен ред излиза тезата за "края на политическите партии"³⁷, чието място в най-скоро време ще бъде заето от директните политически действия на групите със специални интереси, кандидатите за изборни длъжности и средства за масова информация.

Твърдението за по-голямата социална база на демократите намира потвърждение в данните на статистическото проучване на Харвардския университет³⁸. Изчисленият среден коефициент за привържениците на партиите за периода 1952—1970 г. е следният: 46,4 % от избирателите се считат за демократи, 26,9 % за републиканци, 24,3 % за независими и 2,4 % за аполитични³⁹. През целия период между двете партии се запазва една постоянна разлика от 18—20 % в полза на ДП. Проблемът за демократите е как да мобилизират това мнозинство около някаква централна идея, и да го накарат да гласува. Електоратът на републиканците е по-малък, но както посочва още Кл. Роситер⁴⁰, той е по-дисциплиниран и склонен да гласува.

През втората половина на 60-те години се забелязва определен отлив сред привържениците и на двете партии. Тенденцията е по-силна при републиканците, където спадът е от 3—5 % (при 1—3 % за демократите). Запазва се процентът на "слабите" привърженици (около 40 %), докато при "силните" намалението е 8—10 %.

Явлението, което привлича най-силно вниманието на политици и на учени е увеличението (към края на 60-те години) на относителния дял на независимите избиратели. Средният коефициент на независимите (от 22 — 24 %) скача към 1970 г. на 28—31 % . Относителният им дял надминава за първи път този на републиканците, откъдето идва увеличението. Вътре в групата на независимите нараства броят на онези, които нямат никакви предпочитания, докато се запазва постоянен дялът на имащите слаба партийна ориентация⁴¹.

"Отслабването на партийните връзки в целия електорат и преходът на маса избиратели от партийна обвързаност към независима позиция", твърди Дж. Сандкуист, е "най-впечатляващото развитие вътре в политическата система през последното десетилетие"⁴². Неговият извод не оспорва никой, различията се появяват единствено при оценката на причините и последствията. Политици като Ю. Маккарти считат, че така избирателите изразяват несъгласието си със съществуващите партии, затова се опитват да създадат нови. Бърнхъм изказва мнението⁴³, че независимите фактически отричат двупартийната система и в новите условия те ще се насочат към директни политически действия без посредничеството на партиите. Най и колегите⁴⁴ му извличат тенденцията от "бейби-бума" и защитават убеждението си, че всичко е свързано със склонността на младите към независимо поведение. Ранни⁴⁵ напомня, че процесът започва в средата на 60-те години (най-напред се отчита по време на междинните избори през 1966 г.), когато поколението на "бейби-бума" още не е влязло в политиката.

Разминаването на коалицията на "новия курс" безспорно е свързано с излизането на политическата сцена на младото поколение, което не желае да

следва старите семейни, регионални, етнически и партийни традиции. Това обаче не обяснява напълно нарастването на независимите избиратели. Сред тях има и много недоволни бели от Юга, жители на предградията, не-обвързани с профсъюзите работници. Въпреки лозунгите за мобилизиране на това недоволно "мълчаливо мнозинство" двупартийната система, макар и фрагментирана, остава жизнеспособна. Около три-четвърти от избирателите продължават да се идентифицират с двете партии, което прави преждевременни мненията за "край на партиите" и за превръщането им в "празна раковина, съществуваща единствено, за да се осигури механизъм за издигане на кандидати за изборна длъжност"⁴⁶.

Фрагментацията на двупартийната система се съчетава с процентното намаляване на участващите в изборите⁴⁷. Т. нар. "абсентийзъм" (въздържане от участие в гласуването) е явление, което съпътства цялата американска история. В сравнение със Западна Европа гласоподавателите в САЩ традиционно показват по-слабо участие в изборния процес. Най-високият процент в следвоенния период е отбелязан през 1960 г., когато средно за страната гласуват 62,8 % от имащите право на глас граждани. В междинните и първичните избори обикновено участието е по-слабо (15—25 %) в сравнение с президентските избори. През 60-те години, с радикализацията в политическото мислене и появата на "новата политика", отдръпването на избирателите се забелязва по-отчетливо⁴⁸. Предоставянето на гаранции за изборните права на негрите от средата на 60-те години и обсъждането на нови права за жените и младежта увеличава, но не драстично, участието на тези групи. Най-високият процент на участие при етническите групи е сред евреите — обикновено между 85—95 % за президентските и 70—80 % в междинните избори⁴⁹.

Тезата за алиенацията от съществуващата общественopolитическа система като причина за "абсентийзма" не намира потвърждение в наличните данни. На базата на натрупания материал и чрез използване на математическо моделиране се доказва, че разочарованите от системата гласоподаватели не са по-склонни от другите избиратели да не участват в изборите⁵⁰. По-реално изглежда обяснението, че се търсят нови средства за политическа изява.

В момент, когато в края на 60-те години анкетите показват растящата информираност за общественopolитическите събития и по-голяма заинтересованост от текущата изборителна кампания⁵¹, все повече избиратели споделят мнението, че "гласуването не е единствения начин нацията да оцени как е управлявана". Ако през 1952 г. с това твърдение са се съгласили 17 % от запитаните, през 1966 г. те са вече 27 %, а през 1968 г. — 42 %⁵². Динамиката в промените личи в посоченото от Хънтингтън сравнение⁵³. През 1960 г. 69 % от младежта и 78 от хората над 60-годишна възраст са се съгласили с твърдението, че "изборите са единствения начин човек да покаже мнението си как правителството управлява", докато през 1968 г. едва 37 % от младежите и 62 % от възрастните подкрепят същото мнение. Явно младежта се отдръпва, но още по-важно е, че се променя политическото поведение на избирателите на средна възраст и на по-възрастните.

Друга нова тенденция в поведението на американския електорат е "разделеното гласуване". То се изразява в увеличени брой на гласопо-

давателите, които дават своя вот за кандидати от различни партии в изборите на федерално, щатско и местно ниво. До голяма степен то се свързва с повишената роля на средствата за масова информация, които изместват партийните организации при пропагандирането на отделна платформа или политик. В подобна обстановка понякога основна роля играят личните симпатии или антипатии към политиките (какъвто е случаят с Дж. Кенеди През 1960 г. и Б. Голдуотър през 1964 г.).

През 60-те години "разделеното гласуване" се среща все повече и то сред най-различни социални прослойки. Някои изследователи⁵⁴ го свързват с високата образованост на част от населението и със стремежа към преки политически действия. Оформилите се нови групи със специални интереси наблягат много по-силно върху изразената позиция от отделния кандидат, което допринася за отдръпването на доста избиратели от традиционната им партийна привързаност. Между 2 и 12 % (средно около 5 %) от електората застават зад кандидата на ДП за президент и кандидатите на другата партия за Конгреса, докато между 5 и 14 % (средно около 9 %) подкрепя републиканец-президент и конгресмени-демократи⁵⁵. В опитите за търсене на алтернатива на съществуващия двупартиен баланс към края на 60-те години електоратът трайно се насочва към определен приоритет на републиканците в Белия дом. Същевременно, отказвайки да извършат съществена промяна в партийната си ориентация, много избиратели предпочитат да запазят водещите позиции на ДП в Конгреса.

Анализираните дотук нови моменти във функционирането на политическата система са външните симптоми на нейната вътрешна криза, започнала през втората половина на 60-те години. Основание за подобно твърдение ни дават не само преобладаващите обществени настроения, но и серията от структурни промени в съотношението на силите между различните елементи на системата. Става въпрос за рядък в историята на САЩ момент, когато значителна част от обществото поставя под съмнение установения социално-политически строй.

В началната фаза на близо десетгодишната "криза на доверието" (условно тя започва през 1968 — 1971 г.) държавните и обществените институции не успяват да реагират и да я неутрализират. Все по-осезаема става активизацията на масовите социални движения. Нацията е противопоставена по цял низ от проблеми — бели — черни, младежи — възрастни, мъже — жени, "ястреби" — "гълъби" (по въпросите на външната политика), едър бизнес — профсъюзи, федерални — местни органи на управление, политици — средства за масова информация и др. Почти няма част от електората, която да е доволна от своето положение.

Ескалацията на Виетнамската война, неуспехът със социалните експерименти на "Великото общество" на Л. Джонсън, зараждащите се икономически и социални проблеми променят в края на 60-те години позицията на привържениците на силната президентска власт.

Възходът и разширяването на президентските функции в годините след "новия курс" е един от най-детайлно проучените проблеми в съвременната американистика⁵⁶. Това се дължи на актуалността на въпроса и пряката му връзка с политическите борби. От гледна точка на кризата в политическата

система е важен изводът, че основни нейни елементи като президентския институт и Конгреса в края на 60-те години са противопоставени по почти всички въпроси на вътрешно и външнополитическото развитие. Конфликтът между законодателната и изпълнителната власт не е нещо ново в американската история, дори създателите на конституцията го разглеждат като двигател на общественото развитие⁵⁷. Кризисният момент може да се търси в острата конфронтация по въпроса за правомощията и в стремежа за налагане на единия клон на държавната власт над другите.

Кризисните моменти не отрихват и съдебната система. През 60-те години Върховният съд е поле на остър сблъсък между либералните и консервативните тенденции по въпросите на вътрешно-политическото развитие. Либералите взимат връх и Върховният съд потвърждава редица от законодателните актове в областта на гражданските права, икономиката и образованието⁵⁸. Към края на десетилетието и в съдебната система започват да се откриват симптоми на нестабилност и несигурност. От нея се изисква по-ясен отговор по социалните проблеми — престъпността, наркоманията, правата на индивида и защитата му от федералните агенции и др. Оставката на председателя на Върховния съд Уорън през 1968 г. и скандалът⁵⁹ със съдията Ейб Фортас през лятото на 1969 г. откриват възможност за президента Никсън да назначи съдии, които отговарят на неговия вътрешнополитически курс. Борбата около тези кандидатури в обстановката на конфронтация между Белия дом и Капитолия ожесточава междупартийните борби.

Кризисните процеси обхващат и местните органи на управление. "Новият курс" създава една значителна среднозаможна прослойка, разглеждаща федералната бюрокрация не като съюзник срещу привилегиите на елита, а като агент на новосъздадена привилегирована прослойка, живееща от социалните осигуровки⁶⁰.

Обосновавайки кризисните моменти в развитието на политическия процес, не може да се отхвърне и въпросът за наличие на прегрупиране в политическата система в края на 60-те години. Подобна тенденция се свързва с големите размествания в електората, намиращи политическа изјава в т. нар. "критични избори". Именно след тях партията на малцинството става партия на мнозинството и обратното.

При победата на Р. Никсън през 1968 г. споровете за евентуално прегрупиране в политическата система се разгарят с нова сила (подобни опити има и през 50-те години, но позициите на демократите тогава се оказват непоклатими). Любел и К. Филипс защитават тезата, че е налице началото на прегрупиране⁶¹. Но историческата дистанция дава предимство на аргументите срещу тази теза. Отчитайки промените в политическия живот, Дж. Сандкуист и У. Бърнхъм доказват устойчивостта на коалицията на "новия курс", независимо от измененията в социалната база и идейната ориентация на ДП⁶². За това говорят и многото конкретни изследвания за съотношението на силите в Конгреса, щатските и местните законодателни събрания, кметствата и губернаторските резиденции.

ДП продължава да бъде партия на мнозинството, но нейният основен проблем е как да мобилизира това мнозинство, за да не го изгуби. Постепенно

ното разширяване на федералните програми в областта на социалното законодателство и свързаната с него растяща бюрокрация налага допълнителни данъчни тежести върху онези, които бяха най-облагодетелствани от "новия курс". Промененият социално-икономически статут на значителна част от обществото кара мнозина избиратели да гласуват против по-нататъшното разширяване на тези програми. Тъка в края на 60-те години, при очерталата се криза на либерализма, демократите са принудени да търсят обновление на идейно-политическата си платформа и методите на работа.

* * *

Движението за вътрешни реформи в ДП започва фактически през януари 1969 г. с назначаването на двете комисии за проучване на организационното състояние на партията. Неговата предистория обаче се вписва в изключително бурните събития на 1968 г., когато на дневен ред изпъква въпросът за истинския облик на ДП и нейното отношение към най-наболелите обществени проблеми. Силите на "новата политика" поставят под съмнение цялостния процес на провеждане на националния конгрес и издигането на президентските кандидатури.

Един от първите, който се ориентира към реформите като средство за преодоляване на дълбокото разцепление в партията е либералният сенатор Х. Хюз (Айова). По негова инициатива през лятото на 1968 г. се създава "Комисия на ДП за избора на кандидатите за поста президент". Докладът ѝ е първият сериозен опит от страна на политическа партия за изучаване на системата за избор на делегати. Комисията предупреждава, че съществуващата в отделните щати система "показва значително по-малка преданост към демократичните принципи от онази, която една нация, претендираща да се самоуправлява, може да толерира"⁶³.

Младежките демонстрации и инцидентите по улиците на Чикаго нажежават изключително обстановката на 26 август 1968 г., когато започва поредното заседание на националния конгрес. Най-голямо внимание е отделено на двете взаимно изключващи се резолюции за отношението на ДП към Виетнамската война и на опитите да бъде убеден сенаторът Едуард Кенеди (Масачузетс) да приеме кандидатурата за президентския пост в името на единството на партията. От още по-голямо значение за бъдещето на партията са други два доклада, въпреки че остават в сянката на събитията. Комисията по процедурните въпроси начело с губернатора Сам Шапиро (Идинойс) предлага НК да назначи комисия, която сериозно да обсъди определени реформи. Ръководената от губернатора Ричард Хюз (Ню Джързи) мандатна комисия отива още по-далече. Тя препоръчва на председателя на НК да създаде специална комисия, която да проучи процеса на избор на делегати в отделните щати (отчитайки местните закони и традиции); да препоръча на НК такива подобрения, които да осигурят още по-широко участие на гражданите; да помогне на щатските партии в работата им за уместни промени в местните за-

кони и партийните процедури; да докладва за своите изводи и препоръки пред НК и пред конгреса през 1972 година.

НК се задължава чрез гласуването на доклада на мандатната комисия да включи в "призива" за свикване на конгреса през 1972 г. фразата: "ДП в даден щат при избирането и утвърждаването на делегати и техните заместници за националния конгрес, се заема с осигуряването за всички демократи в щата на съществени и навремени възможности за пълно участие в избирането или посочването на делегати и заместници"⁶⁴. Освен това председателят на НК трябва да създаде специален партийен орган, който да подпомага щатските партии при изпълнението на задълженията, произтичащи от приетите решения.

Най-строги са постановките в резолюцията, предложена от малцинството в комисията по процедурните въпроси. В нея се изисква от щатските партии да елиминират на всички степени в избора на делегати т. нар. "блоково гласуване". От тях се иска също да "предприемат всички приемливи усилия за осигуряването на избора на делегати... в рамките на календарната година на националния конгрес и при процедури, позволяващи широкото участие на гражданите"⁶⁵. Вицепрезидентът Х. Хъмфри, който след отказа на президента Л. Джонсън да се кандидатира отново и убийството на Р. Кенеди, и кандидатът на партийното ръководство, освобождава своите делегати да гласуват по съвест, тъй като се нуждае от подкрепата на радикално настроените елементи. За резолюцията се обявяват и традиционалистки делегации, като тези на Индиана, Мериленд и Мисури. Така резолюцията на малцинството побеждава тази на мнозинството със значителния резултат от 1350 срещу 1206 гласа.

В онзи момент, два месеца преди президентските избори, решението носи чисто прагматичен характер. Отчитайки политическата перспектива обаче, значението на приетата резолюция е голямо. Върховният орган на ДП — нейният национален конгрес, санкционира необходимостта от реформи и показва, макар и в най-общи фрази (даващи свобода на действие), как те трябва да бъдат извършени. Оттук нататък конкретната историческа обстановка и съотношението на силите вътре в партията ще определят динамиката на движението за реформи по сложния и криволичещ път на приспособяване към социалнополитическите промени.

На проведените на 5 ноември 1968 г. президентски избори кандидатите на партията Х. Хъмфри и Ед. Мъски губят срещу републиканците Р. Никсън и Сп. Егню. Разликата в проценти не е голям — 42,43 % от гласувалите (301 гласа в избирателната колегия) срещу 42,72 % (191 гласа), но това само завоалира истинското състояние на нещата. Демократите запазват мнозинството си в двете камари на Конгреса, но губят контрола върху изпълнителната власт и отчитайки спецификата на американската политическа система, преминават в опозиция.

Изборите бележат и друг много важен за двупартийната система факт. За първи път от 20 години на политическата сцена на САЩ излиза силна трета партия — Американската независима партия на бившия губернатор на Алабама демократа Джордж Уолъс. Създадена на регионален принцип и обединяваща преди всичко недоволните от протичащите през 60-те години проце-

си демократи от Юга, тя намира неочаквано силна подкрепа сред т. нар. "мълчаливо мнозинство", което представлява своеобразен контрапункт на силите на "новата политика", търсещи изява на политическия небосклон. Около наборите се засилва страхът от възможна конституционна криза — успехът на партията на Уолъс би лишил победителя в изборите от абсолютно мнозинство в избирателната колегия и според конституцията крайният резултат би трябвало да се реши чрез гласуване в Камарата на представителите. Дж. Уолъс успява да спечели 13,53 % от подадените гласове и 46 гласа в избирателната колегия (от 5-те щата на "дълбокия Юг" — Алабама, Арканзас, Джорджия, Луизиана и Мисисипи). Конституционната криза е избегната. Но страхът от появата на трета партия през 1972 г., която би могла да изझे гласовете на традиционно подкрепящи демократите избиратели играе ролята на ускоряващ реформите фактор.

ДП посреща новата 1969 година в тежка организационна, финансова и идейна криза. Раните от Чикаго са твърде дълбоки. Номиналният лидер на партията Х. Хъмфри настоява: "Нашата партия не бе победена, ние сразихме сами себе си"⁶⁶. На 7 януари председателят на НК Лорънс О' Брайън подава оставка. След една седмица Хъмфри назначава за негов заместник 38-годишния сенатор Фр. Харис (Оклахома). Партийното ръководство се надява Харис да изтегли партията от кризата, без да се накърнят интересите на старите привърженици. Млад, красноречив либерал, женен за красива индианка, новият председател на НК се поддава на интелектуални внушения от североизточното крило на партията.

Още първите му действия показват, че е решен на сериозни промени. Към НК се учредява "Политически съвет на демократите" с председател Х. Хъмфри. В него влизат конгресмени, членове на НК, губернатори и кметове на големи градове. Според Харис целта е да се създаде "кабинет в сянка, подобно на английския", който да "коментира реалистично програмите на администрацията"⁶⁷. Призовавайки и републиканците да се присъединят към усилията на неговата партия, председателят на НК Ф. Харис сформира две комисии за реформи. Конгресменът Дж. О' Хара (Мичиган) застава начело на комисията по процедурните въпроси.

Дейността на т. нар. "Комисия за структурата на партията и избирането на делегати за националния конгрес" има най-голямо значение за включването на новите политически сили в ДП. Претенции за председателския ѝ пост има Х. Хюз, но поради намерението му да се кандидатира за президент през 1972 г. и позицията му по вьетнамския конфликт той не получава подкрепата на Х. Хъмфри. Ф. Харис посочва за председател Дж. Макгъвърн, отчитайки организаторските способности и либералната му позиция в Сената. Изборът представлява компромис между радикалите и традиционалистите в партията. Важно, с оглед на евентуални обвинения в преследване на политически цели, е и общоприетото мнение, че сенаторът от Южна Дакота няма шансове като кандидат за президент. Активната роля, която той изиграва в есенната кампания на Х. Хъмфри, заличава спомена за подкрепата му за радикалите в Чикаго и той е в добри отношения с традиционалистите. Научавайки за назначението, Макгъвърн заявява: "Най-важната ни цел трябва да бъде обединението на партията около големите национални проблеми... Трябва да бъ-

дем готови на всякакви болки и жертви, що се отнася до споровете между личности и ръководители вътре в партията!"⁶⁸

Макгъвъри посочва за заместник-председател Х. Хюз. Въпреки превеса на либералите в ръководството съставът на комисията показва стремежа да бъдат представени равномерно различните фракции. Постигнат е баланс в регионално отношение. Включени са профсъюзни лидери, двама испаноговорящи, двама професори, трима негри, три жени и един младеж. Комисията "Макгъвъри" провежда първото си заседание на 1 март 1969 г. На създадения щаб от консултанти е наредено да събере данни за системата на избор на делегати и да докладва за своите изводи. Детайлният анализ на натрупания от участващите юристи, историци и политолози първичен материал изиграва значителна роля за приетите по-късно решения.

Комисията се разделя на петчленни групи, които провеждат серия от регионални публични "слушания" (заседания), на които се изслушват показания, давани под клетва, целящи събирането на различни, често противоречащи си мнения, оценки и препоръки, които трябва да установят слабостите в дейността на партията. Планирани са общо 17 слушания, които започват на 24 април 1969 г. във Вашингтон и завършват след около 4 месеца в Бостън. На тях се изказват около 500 демократи (Х. Хъмфри, Ед. Кенеди, Ю. Маккарти, бившият председател на НК Джон Бейли, бившите губернатори Р. Хюз и Филип Хоф, кмета на Чикаго Ричард Дейли, представители на академичните среди, на организациите "Млади демократи" и "Студенти и демократично общество"). Въпреки съпротивата на много представители на партийната машина комисията прави изводи, според които "вътре в партията съществува широко и истинско ангажиране с реформите"⁶⁹.

На първо публично слушане във Вашингтон се издигат идеи, които съществено биха променили облика на партията. Ед. Мъски предлага провеждането на конференция всяко лято преди междинните избори, тъй като "проблемите в платформата най-често се поглъщат от реториката на конгреса, избиращ кандидата за президент"⁷⁰. Към него се присъединява и Ю. Маккарти, който иска ежегодна национална конференция, която да определя политиката на партията, да стимулира дискусиите и да служи за изява на нови лидери.

Същевременно консултантите работят усилено, за да се ориентират сред множеството щатски закони и партийни разпоредби. Федеративният характер на политическите партии в САЩ и дългата еволюция на самия национален конгрес като институция са довели до толкова разнородни процедури, че "няма два щата", както е отбелязано в доклада на комисията, "които да избират своите делегати по абсолютно еднакъв начин". Причините за кризата в партията се търсят в недемократичния начин на подбор на делегатите в Чикаго. Комисията счита, че "участието на избирателите-демократи в избора на техния кандидат за президент през 1968 г. е често трудно или скъпо, по-малко напълно въображаемо и в немалко случаи — невъзможно"⁷¹.

Направените препоръки за изборите през 1972 г. не могат да бъдат представени без съответния паралел с 1968 г. Очертават се три основни системи за избор на делегати. Една част от кандидатурите са гласувани на партийни конференции или събрания. Участието на редовите демократи в някои щати е

сравнително голямо, но в други серията от общински, окръжни и щатски събрания дават възможност на местните комитети да ограничат достъпа на някои групировки. Много упреци получава и системата, при която партийните лидери или местните организации назначават делегациите. Популярен е случаят с Джорджия, където губернаторът е определил всичките избраници.

Третият начин за избор на делегати предвижда системата от първични избори, която от началото на 60-те години печели все по-голяма популярност. Редица специалисти разглеждат първичните избори като средство за увеличаване на т. нар. "пряка демокрация", даваща най-голяма възможност за изхва на редовия избирател. Системата на първични избори е сложна и трудна за квалификация. Често първичните избори за предпочитан кандидат за президент се бъркат с тези на избор на делегати. Обикновено симпатизантите на двете партии гласуват отделно, но някъде се разрешава да се участва в първичните избори и на двете партии, а другаде се гласува за личности, без да се набляга на партийната принадлежност. Индиана и Орегон обвързват делегацията с кандидата-победител, докато в Ню Джързи и Зап. Вирджиния резултатът има консултативен характер. В Ню Хампшър делегатът трябва изрично да посочи дали "обещава" или е "склонен да гласува" за съответен кандидат за президент. В Калифорния и Ю. Дакота се гласува за целия щат, а другаде изборите са в рамките на избирателен окръг за конгресмен.

Отчитайки традициите в работата на партията, комисията отказва да наложи унифицирана система или пък да приложи навсякъде една от посочените три. Отхвърлена е като неприложима идеята за национални първични избори в рамките на двете партии⁷², които да посочат делегатите. Комисията настоява националният конгрес да се запази като институция, тъй като стимулира дискусиите, осигурява механизъм за вътрешно самоуправление и предоставя възможност на кандидатите да покажат истинските си качества в разнообразните системи за избор на делегати⁷³. Причините за изолирането на част от демократите през 1968 г. основателно се търсят в серия от процедурни слабости и дискриминационни разпоредби.

Липсата на точни правила, регулиращи дейността на ДП, прави избора на делегатите силно зависим от волята на местния партисен елит. Широко утвърдена е практиката с т. нар. "любими синове", чиито кандидатури за изборни длъжности получават подкрепа на цели щатски организации. Въпреки съществуващите ограничения, често делегатите на конгреса се определят от тесен кръг лица чрез процедури, затрудняващи участието в избора на родовите демократи.

Много спорове предизвиква прилаганото почти навсякъде "блоково гласуване", което задължава малцинството в дадена делегация или събрание да гласува за мнението или кандидата на мнозинството. В Масачузетс например делегатите са задължени да гласуват на националния конгрес за победителя в щата, независимо че в първичните избори, на които са избрани, ясно са посочили предпочитанието си.

Комисията отчита наличието на сериозна дискриминация спрямо някои социални групи в Чикаго. В нейния доклад изрично се отбелязва, че "делегатите на конгреса през 1968 г. са главно бели, мъже на средна възраст, с доходи най-малко на средните"⁷⁴. Въпреки, че традиционно гласуват за ДП и

съставляват 11 % от населението, негрите са едва 5,5 % от делегатите през 1968 г., а в Чикаго 13 щата нямат негр в делегацията си, други 11 са само с един. Ограничено (едва 4 %) е представянето и на младежта, което не отговаря на нарасналата политическа активност на тази възрастова група (под 30 г.). Растежът на движението за политически права на жените също не намира отражение в състава на щатските делегации. Фактът, че независимо от мнозинството им в електората и 52 % от общия вот на ДП през 1968 г. жените са представени с 13 % от имащите право на глас делегати поражда чувството за дискриминация⁷⁵.

Разглеждани са и други методи на работа, които независимо, че не целят дискриминация, фактически ограничават достъпа до механизма на избор. Отчита се, че 38 % от делегатите през 1968 г. са получили мандата си преди началото на календарната година на националния конгрес. Това не им позволява да се ориентират в актуалните и парливи обществени проблеми и да покажат собствената си позиция. Недоволство предизвиква даването като привилегия на делегатски мандат на видни партийни дейци и на засмачи високи изборни длъжности, както и автоматичното избиране за делегати на целия НК. Твърде висока е финансовата бариера, която не позволява на демократи с по-слаби материални възможности да участват ефективно. 40 % от присъстващите в Чикаго са с доходи над 20 хил. дол. годишно, а едва 13 % — под 10 хил. (при средно за страната 12 % с доходи над 20 хил., а 70 % под — 10 хил.)⁷⁶. Разходите за издигане на делегатска кандидатура, за кампанията в първичните избори и за изискваните от някои щати специални вноски не помагат за привличането на повече демократи в политическия процес.

През лятото на 1969 г. се забелязва ожесточение на борбата вътре в партията около дейността на комисията "Макгъвърн". Спорът около предложението за реформи се оценява като "борба за власт" между "реформатори и традиционалисти, либерали и консерватори, бунтари и местни партийни машини"⁷⁷. Най-силен е сблъсъкът на регионалните интереси. Демократите от Юга обвиняват комисията, че иска да им наложи пропорционалното представителство. Старите партийни босове от Севера се оплакват, че вместо да се намали, разцеплението в партията се разширява. "Където някои от дискутираните реформи бяха опитани по места, отбелязва конгресменът Р. Пучински (Илинойс), бяхме свидетели на разпадането на ДП. В Ню Йорк, където имаше голямо движение за реформи, сега управляват губернатор и кмет-республиканец. Същото е положението и в Калифорния, която представлява бедствен район за партията"⁷⁸.

Начинът, по който Макгъвърн ръководи комисията, според сп. "Тайм" "разцепва" партията по "начин, наподобяващ ефекта от Виетнам и Чикаго"⁷⁹. В стремежа си да демократизира работата на партията Макгъвърн си навлича яда на местните лидери, защото не ги уведомява формално кога ще се проведат слушанията в техните щати. Против него остро се изказва губернаторът на Тексас Пр. Смит. М. Браун предупреждава Макгъвърн да не стъпва в Луизиана и изпраща писмо до Ф. Харис, искащо отстраняването на председателя на комисията. Х. Хъмфри му отговаря, че и други споделят подобна загриженост. Губернаторът на Джорджия Л. Мадокс, заедно с представители на 5 южни щата бойкотират проведените в Атланта слушания.

Показателно за остротата на полемиката е изказването на конгресмена Дж. Рарик (Луизиана) на проведеното в Ню Орлеан слушане. Пледирайки за заздравяване на щатските партии и противопоставяйки се на тенденцията за засилване на националната организация, той заявява: "Партийната дисциплина и опитите за реванш няма да доведат до нищо... Екстремистките схващания на шепа хора, обявили се за говорители на националната партия, станала толкова противни и обидни на американците, че самата партия, самото име демократ е подложено на обществено презрение... Нека тези лидери не правят маскарад под името и знамето на ДП".⁸⁰ Макгъвъри е готов в един момент да си подаде оставката, но се отказва. Пред сп. "Тайм" той признава, че комисията е обидила някои лидери, но настоява, че недостатъците в партията са твърде големи, за да бъдат игнорирани.⁸¹

Различията между отделни крила изпъкват през септември 1969 г. в Колорадо спрингс, където на провеждащата се конференция Ф. Харис трябва да изслуша оплакванията на губернаторите-демократи, искащи по-силно влияние върху партийните работи. Конфликтът между либерали и консерватори се разширява с назначаването на 16 септември на Изпълнителния комитет на новосъздадения "Политически съвет на демократите". В него освен губернатора Робърт Макнейр (Ю. Каролина) всички останали 19 члена са представители на либералното крило. "Когато всички членове на Съвета бъдат определени, отбелязва в едно интервю Х. Хъмфри, то той ще представлява добър разрез на нашата партия. Моето мнение е, че в него трябва да има повече либерали, отколкото консерватори. Ние сме партия на либерали."⁸²

В края на септември 1969 г. консултантите предоставят на комисията проект за "основни насоки" за подобряване дейността на партията. Проектът е разпространен за обсъждане, а окончателният му вариант дава най-точна представа за облика на реформеното движение в неговия начален етап.

Комисията предупреждава, че не става въпрос за "обикновени препоръки".⁸³ Щатските организации са уведомени, че спрямо тях ще се прилага стриктно инструкцията на "специалния комитет за равни права" към НК, според която при неизпълнение на приетите през 1968 г. "шест критерия за ликвидирание на дискриминационните практики в партията" комитетът ще препоръча на мандатната комисия да обяви делегатските места за вакантни. Изключение ще се допуска единствено там, където прилагането на основните насоки ще изисква нови щатски закони (от местните организации ще се иска да предприемат "всички възможни усилия" за налагане на промените — слушания, решения и резолюции в законодателните събрания).

Основните насоки (общо 18) са разделени в три групи: Раздел "А" се занимава с правила и процедури, ограничаващи достъпа до механизма за подбор на делегатите; "В" — с правила, намаляващи влиянието на избирателя върху крайния резултат и "С" — с процедури от по-общ характер.⁸⁴ Комисията прави сериозно разграничение във формулировката на основните насоки. За някои от тях тя "задължава" местните организации да предприемат съответни мерки, докато за други само "настоява". По-нататъшната съдба на предложените мерки зависи от това разграничение, затова ще ги класифицираме по този признак.

Задължителните по характер промени трябва да бъдат прилагани на всич-

ки равнища в избора на делегатите. Според комисията спазването на тези "основни насоки е онова минимално действие, което щатските партии са задължени да направят, за да изпълнят изискванията на призива за свикване на конгреса през 1972 г." Изрично се настоява за изработването във всеки щат на детайлни писмени правила, регулиращи избора на делегатите. Щатските организации се задължават да забранят в цялостната си дейност "блоковото гласуване" и други подобни практики (като гласуването чрез пълномощници, посочването на делегати от местното ръководство и предварителните инструкции за подкрепа на "любимите синове"). Вътрешнопартийният живот трябва да се демократизира чрез провеждането на по-достъпни за обикновения избирател събрания, по-широка информация за издигнатите кандидатури и облекчаване на таксите, които някои щатски партии изискват за поставяне на делегатска кандидатура. Привилегиите на местния партийен елит са засегнати от решението изборът да се извършва в рамките на календарната година на националния конгрес, като местните комитети ще могат да определят не повече от 10 % от делегатите. Въвежда се и кворум от поне 40 % за всички заседания на партийните комитети.

Централно място в основните насоки заемат задължителните разпоредби, които са насочени към разширяване на социалната база на партията. Под влияние на "новата политика" комисията възнамерява да преодолее ефекта от дотогавашната дискриминация посредством "позитивни действия" за насърчаване на участието на малцинствата, младежта и жените в националния конгрес и ежедневната дейност на партията. Особено внимание се отделя на младежите под 20-годишна възраст, а така също и на расово-етническите малцинства, за които се иска участието им на конгреса "в разумни пропорции спрямо тяхното представяне в населението на щата".

Освен задължителните по характер основни насоки, комисията "настоява" щатските партии да се съобразяват и с някои други промени, които са "желани", но тяхното изпълнение не се изисква преди конгреса през 1972 г. Препоръчват се такива изменения, които да премахнат всички финансови и формални ограничения в механизма за избор на делегати. Предлагат се процедури при издигането на президентските кандидатури, позволяващи справедливото представяне на мнението на малцинството в различните събрания и комисии. Търси се и възможно най-подходящата форма на партийно членство, която ще даде възможност на неприсъединилите се към партията избиратели да станат демократи.

Посочените решения показват, че става въпрос за съществени реформи в процедури и традиции на партийна дейност, утвърдени от десетилетия. Безспорно, от най-голямо значение са постановките за отменянето на "блоковото гласуване" и за предоставянето на справедливо представителство на жените, младежта и расово-етническите малцинства. С "блоковото гласуване" се засяга един по същество политически принцип — зачитането на правата и мненията на малцинството. Докато при него традиционния елит може да разчита на опита си, за да компенсира загубените позиции, то с решението за поощряване на участието на новите социалнополитически групировки сериозно се засягат интересите на утвърдени блокове от привържениците на ДП.

Съзнавайки тази опасност, комисията посочва в забележка към съответния раздел, че прилагането на решението "не трябва да се постигне чрез задължителното налагане на квоти"⁸⁵. По същество обаче езикът на докумен-

та диктува на щатските организации да предприемат конкретни действия за запазване на определен брой места в делегациите си за представителите на "новата политика"⁸⁶. Именно около идеята за квотите и нейното практическо приложение ще се разгори най-ожесточената вътрешна борба в ДП по време на кампанията през 1972 г. От очертания се двубой между традиционалистите и реформаторите ще зависи и съдбата на приетите решения.

С публикуването през февруари 1970 г. на основните насоки приключва първата фаза от дейността на комисията "Мъкгъвърн-Фрейзър"⁸⁷. Резолюцията на Чикаго задължава обаче да се предприемат мерки за подпомагане на местните организации при изпълнението на новите изисквания. Оставката на Ф. Харис и избирането на Л. О' Брайън през март 1970 г. за председател на НК фактически съвпада с началото на втората фаза в работата на комисията. Същевременно всеки местен председател и всеки член на НК получава писмо-инструкция, в което се прави сравнение между основните насоки и конкретната система за подбор на делегати в неговия щат. Подпомага се и работата на местните комисии за реформи, създадени по подобие на националната. Към средата на май 1971 г. техният брой е вече 40, като 17 са излезли с доклади и препоръки. Най-големи трудности изникват в онези щати, където налагането на промените изисква действия от местните законодателни събрания, тъй като 20 от тях са под контрола на републиканците.

На 28 април 1970 г. комисията издава доклада "Мандат за реформи", в който предупреждава, че общественият контрол върху партията е "необходим за нейното оцеляване". Ако "партията не се отвори" към исканията за промени, вероятната алтернатива би била хората да се насочат към трета или четвърта партия, или към "антиполитиката на улицата"⁸⁸. В духа на промените действа и Ю. Маккарти, който, отчитайки изострянето на общественото напрежение около военната намеса на САЩ в Камбоджа в началото на май 1970 г., предлага да се свика национален конгрес на ДП, посветен на войната в Индокитай⁸⁹.

От средата на 1970 г. акцентът в реформеното движение се пренася върху работата на комисията по процедурните въпроси. Либералите и традиционалистите разглеждат разработването на новите правила като средства за запазване на извоювани вече позиции. Всичко това налага по-подробното представяне на предложените изменения в дейността на партията.

Комисията "О' Хара" провежда първото си заседание на 17 май 1969 г. във Вашингтон. В състава ѝ влизат известни юристи и политолози, които трябва да проучат системата на разпределение на делегатите между отделните щати и други процедурни въпроси. В комисията са включени профсъюзни дейци, либерали, местни ръководители на ДП, активисти на движението за граждански права. Постигнат е относителен баланс между различните идейни течения в партията. В регионален план се забелязва известно преимущество на представителите на Североизтока. Председателят О' Хара е конгресмен от работническо предградие на Детройт-Мичиган и е широко известен с дългогодишната си ангажираност с вътрешнопартийните проблеми. С работата си като председател на либералната "Група за демократични проучвания" към Камарата на представителите той си създава репутацията на прогресивен, но неотстъпчив либерал, типичен представител на големите градове от Североизтока. Същевременно О' Хара поддържа добри отношения със

"старата гвардия" в ДП.

Подобно на комисията "Макгъвърн-Фрейзър", комисията "О' Хара" провежда заседания във Вашингтон и по места, изслушва мненията на специалистите и партийните ръководства, изготвя препоръки⁹⁰.

Разглеждайки начина на провеждането на конгреса, комисията гласува на 16 октомври 1970 г. следните препоръки, които са изпратени на местните партийни организации за мнение, преди да бъдат обсъдени и приети от НК на ДП:

- комисиите към националния конгрес (мандатната, за платформата и по процедурните въпроси) да имат по 150 членове, като за всеки щат се определя поне по един член. По-голямо представителство ще получат щатите, спечелили повече гласове за ДП в последните президентски избори. Досега комисиите са по-малки и включват по двама представители по щат (мъж и жена);

- председателите на постоянните комисии към националния конгрес да се избират от членовете на съответната комисия, а не както дотогава да се посочват от председателя на НК;

- всички заседания на комисиите да бъдат открити за представителите на пресата и обществеността;

- на кандидатите за президент да бъде разрешено да имат по един представител без право на глас в подкомисията по изработването на платформата на ДП;

- констестации, засягащи отделни делегати или цели щатски делегации, трябва да се представят два месеца преди конгреса и да се разгледат на предварително заседание за уточняване на фактите.

На заседанието от 30 юни 1971 г. се разглежда въпросът за времетраене на конгреса. За да се направи по-ефективна работата на отделните заседания, се ограничава времето (до 15 мин) и броя на речите (до 3) за аргументиране на издигнатите кандидатури. За да се избегне фаворизирането на "любимите синове", техните имена могат да бъдат поставени единствено при наличието на писмена декларация за подкрепа, подписана от поне 50 делегата, като най-много 20 могат да бъдат от един щат. Тъй като всеки делегат ще има право да подпише само една такава декларация, то "любимият син" ще трябва да има влияние поне в 4 щата, за да бъде издигната кандидатурата му.

Отчитайки растящата роля на жените в политическия процес, комисията решава на 30 юли 1971 г. да изисква от щатските делегации да разпределят членовете на постоянните комисии "колкото е възможно по-равномерно между мъже и жени" и с "подобавашо уважение към расата и възрастта на избраниците"⁹¹.

На същото заседание се приема и постановката, изискваща от всеки делегат на конгреса "ясно изразено съгласие, че той няма да подкрепя или да участва в кампанията на друг кандидат, освен онези, които са посочени от конгреса като кандидати за поста президент и вицепрезидент". Опитите за получаването на подобни клетви за лоялност към ДП срещат много силна съпротива от страна на демократи, заемащи високи изборни длъжности. Това не е случайно, като се има предвид традиционната им независимост и голямата обвързаност с електората, който представляват. През март 1970 г. ръ-

ководството на ДП на щата Вирджиния иска от кандидатите в местните първични избори на партията такава клетва. Това се превръща в достатъчно силен аргумент за сенатора Хари Бърд, който в обръщение към избирателите заявява, че "не би подписал такъв документ" и решава да "напусне ДП ... за да запази свободата си на действие"⁹². Кандидатирайки се като независим, Х. Бърд е преизбран на изборите през ноември 1970 г.

Друг основен въпрос в дейността на комисията "О' Хара" е начинът за разпределение на делегатите по щати за следващия конгрес на партията. Формулата, възприета през 1968 г., е следната: по 3 делегати за всеки член на избирателната колегия, по 2 делегатски гласа за всеки щатски представител в НК, по 10 допълнителни гласа за всеки щат, спечелен от партията в последните три президентски избори и по 1 допълнителен глас за всеки 100 хил. души население⁹³. Спазването на тази формула би означавало спадане на общия брой делегати на конгреса поради резултатите в последните избори и промените след преброяването на населението през 1970 г.

Настроенията в партията са насочени към промени и то в светлината на възприетия през 60-те години от Върховния съд принцип "един човек — един глас". Принципът има доста привърженици в ДП, но сложността в случая идва от начина на конкретното му приложение. Възможностите са делегатите да се разпределят в зависимост от броя на населението, от регистрираните избиратели или пък от гласуването за ДП в последните избори.

На заседанието на комисията от 22 януари 1971 г. се стига до остър сблъсък на регионална основа. Сенаторът Т. Ийгълтън (Мисури), подкрепян от всички членове на комисията от южните и граничните щати иска разпределение, основаващо се изцяло на преброяването от 1970 г., в което Югът отбелязва пропорционално най-голямото за страната увеличение на населението. Петерсън застава начело на онези, които настояват за отчитане на резултатите от предишните избори. Поради равния брой гласове, получен при гласуването, първоначалното предложение на Т. Ийгълтън е отхвърлено. Той променя леко позицията си и предлага да се отчетат три фактора (50 % според населението, 25 % според гласувалите в изборите), но и това предложение е отхвърлено с един глас разлика. Накрая с 11 срещу 6 гласа комисията приема съотношението 50 % според населението, 50 % според гласуването за партията през 1960, 1964 и 1968 г.

През всичките тези години Югът като район подкрепя най-слабо демократите. В резултат, въпреки че Югът е 23,6 % от населението на страната, той получава 19,3 % от делегатските места в конгреса през 1972 г. Най-загнет е Тексас, който има 31 делегати по-малко от формулата на Ийгълтън. Според Дж. Рарик решението на комисията лишава Юга от полагаемите му се 129 делегати и е наказание "заради липсата на лоялност към ДП в президентските избори", целящо "получаването на по-голяма политическа власт посредством намаляването на представителите от Юга"⁹⁴.

На 19 февруари 1971 г. НК на ДП одобрява предложенията за реформи в начина на избирането и разпределението на делегатите за конгреса на ДП през 1972 г., основавайки се на дейността на комисията "О'Хара". Основният компромис е по отношение на броя делегати за конгреса. За да не бъдат накърнени интересите на по-малките щати, 53 % от делегатите са разпреде-

ни в зависимост от броя на членовете на избирателната колегия от съответния щат. За компенсация на големите щати останалите 47 % се разпределят в зависимост от получените от всеки щат гласове в последните три президентски избора. Според одобрения план 9-те най-големи по население щати съставляват на конгреса през 1972 г. мнозинство, докато през 1968 г. за това са необходими 13-те най-големи щата⁹⁵. Освен това НК забранява "блоковото гласуване". Решено е делегатите да бъдат избирани в годината на съответния конгрес. С цел по-голяма демократичност вноската за издигане на делегатска кандидатура не трябва да превишава 10 долара, като за това е необходима петиция, подписана едва от 1 % от събранието, избиращо делегатите. На щатските комитети на ДП се разрешава да посочват не повече от 10 % от делегатите.

Борбата около различните планове се пренася в сферата на съдебната система, от която се иска отговор за законосъобразността на утвърдената формула за разпределение на делегатите. Още през март 1970 г. губернаторът на Джорджия Л. Мадокс завежда дело във Вашингтон срещу НК и на двете партии, обвинявайки ги, че упражняват "монополна власт при избирането на президента на САЩ" посредством непредставителните по характер национални конгреси⁹⁶. В иска се посочва, че налагането на формулата на базата на гласуването в минали избори накърнява правата на избирателите, които по-рано не са имали право на глас — младежи или пък преселили се от други щати. На 24 юли 1971 г. апелативният съд във Вашингтон отхвърля иска на Л. Мадокс, като постановява, че въпросът е "по същество политически" и че "населението само за себе си не е подходящ тест за представителност в рамките на политическата система, където партиите се конкурират за членове"⁹⁷.

Либералите също завеждат дело, настоявайки, че "един човек — един глас" е принцип, важащ само за ДП. Разглеждайки делото през юни 1971 г., Вашингтонският съд обявява възприетата през февруари от НК на ДП формула за невалидна, тъй като е "дискриминационна" и няма "никаква рационална основа"⁹⁸. НК на ДП обжалва решението, което фактически представлява юридическа санкция в подкрепа на плана на либералите. На 30 септември с. г. апелативният съд отменя решението на съдията Дж. Грийн и утвърждава законосъобразността на формулата на НК⁹⁹.

Конфликтът между привържениците и противниците на реформите проличава особено силно на заседанието на НК от 13—14 октомври 1971 г. На него трябва да бъде избран временен председател на мандатната комисия към националния конгрес през 1972 г. Постът е особено важен, защото за първи път в историята на партията временният председател ще посочва ревизори, които ще правят проверки по места за спазването на реформите и за направените констатации по състава на щатските делегации. Препоръките на ревизорите ще бъдат разглеждани от комисията, но временният председател посредством избора си ще влияе върху крайния резултат.

Борбата се води между Патриша Харис, юрист и бивш посланик на САЩ в Люксембург, и сенатора Х. Хюз. Партийната машина застава зад П. Харис поради факта, че тя е жена и негърка. Тя е подкрепяна от профсъюзите, които предупреждават доста щатски представители, че ако не гласуват за нея, не трябва да разчитат на парични помощи в следващите избори за Конгреса.

Силен натиск упражняват и консервативно настроените демократи, особено тези от Юга. Решаваща се оказва личната намеса на председателя на НК О' Брайън, който в един момент дори заплашва с оставката си, ако не бъде избрана П. Харис. Либералите се обединяват зад Х. Хюз — в негова полза се изказват Ед. Мъски, Ед. Кенеди, Д. Макгъвърн, Ф. Харис, вдовицата на Мартин Л. Кинг. Самият Х. Хюз рязко критикува О' Брайън и профсъюзите за тяхната намеса. Резултатът от гласуването (П. Харис — 72 гласа, Х. Хюз — 31) се оценява като "порицание за водещия кандидат на ДП за президент — Ед. Мъски". След гласуването реформаторското крило (вкл. Х. Хюз) обещава да не се изнася спора извън рамките на партията¹⁰⁰.

Борбата около избора на временен председател замъглява единодушно одобрените на 13 октомври от НК препоръки на комисията "О' Хара" за промяна в състава на постоянните комисии към националния конгрес на партията и за предоставянето на по-силно представителство на големите щати.

Представяйки обширния документ, председателят на комисията заявява: "Предлаганите промени в процедурата ще направят бъдещите национални конгреси на ДП представителни, открити, обмислени и честни"¹⁰¹. НК, заангажиран около конкуренцията между П. Харис и Х. Хюз, приема единодушно предложения пакет от мерки. За първи път в своята история ДП излиза със специфични писмени правила, обхващащи целия спектър от избора на делегатите до конгресните процедури. Приетият документ се състои от 4 части: за комисиите към конгреса и техните компетенции, избора на членове и председатели и начина, по който ще функционират; за определянето на място за провеждане и осигуряването на нормално протичане на конгреса; за начина на разпределение на делегатите по щати (съответната формула); за цялостната процедура по провеждане на конгреса — избор на председател, дневен ред, начин за издигане на кандидатури и т. н.

За постигането на по-голяма представителност се предвижда: приемане на формулата 53 % — 47 % за разпределение на делегатите по щати; комисиите да отговарят по състав на силата на ДП в отделните щати и да се осигури представителството на жените в тях. Особено се набляга на открития характер в работата на комисиите и на целия конгрес. Комисията по изработването на платформата ще трябва да проведе 8 публични регионални заседания за обсъждането ѝ в цялост и по отделни раздели. Всяка от комисиите към конгреса се задължава да публикува доклада си и да го осигури за делегатите преди началото на конгреса. При наличие на 10 % опозиция срещу дадено решение малцинството ще има право да представи доклад за собственото си становище. Особено детайлна е процедурата за мандатната комисия, която трябва да разгледа всички контестации по състава на делегациите.

За да бъде работата на конгреса по-ефективна, се изисква обсъждането и гласуването от делегатите на всички резолюции, на докладите на комисиите и докладите, представени от малцинството. Забранява се внасянето на поправки при обсъждането от конгреса на документите. Приемат се предложенията, касаещи "любимите синове" и времетраенето на речите при издигането на кандидатурите. Интересна е клаузата, позволяваща на всеки делегат да гласува по съвест, макар че това влиза в противоречие със законите, действащи в Калифорния, Масачузетс, Орегон и Южна Дакота.

Съществени са и промените, имащи за задача демократизиране на процедурата и за кандидатите за президентския пост, и за делегатите. Поименното гласуване по щати се прави по ред, изготвен предварително чрез жребий (дотогава е по азбучен ред). Така се разпределят и местата, които се заемат от отделните делегации в конгресната зала. Изрично се забранява "блоковото гласуване". Още в процеса на избор от делегатите се изисква попълване на декларация за предпочитана президентска кандидатура или пък за "необвързаност". Нов момент е и изискването за спомената по-горе клетва за лоялност към ДП.

Решенията на НК са посрещнати с удовлетворение от либералите. О' Хара пише на О' Брайън, че е постигната "победа за реформите в партията". Фрейзър поздравява НК за неговия отказ от отредените му делегатски места, което е "силно потвърждение на основните насоки"¹⁰². Резултатите от началния етап в реформното движение са представени в специално издание на бюлетина на НК "Факт" от 31 октомври 1971 г., където се подчертава, че промените са задача № 1 в изготвената "Политическа стратегия в 9 точки за завръщане в Белия дом" и те ще бъдат "факторът с най-голямо значение за победа на демократите през ноември 1972 г."¹⁰³

Постигнатите за близо две години резултати са значителни, като се има предвид, че през февруари 1970 г. няма щатска партия, която напълно да спазва всички 18 "основни насоки". На много места съществуващите закони и разпоредби са променени, за да осигурят по-голямо представителство. Законодателните събрания на Илинойс в Ню Мексико правят необходимото за въвеждането на първични избори. В Минесота е приет устав на щатската партия, налагащ пропорционалното представителство и принципа "един демократ — един глас". Северна Каролина, Вирджиния и Вашингтон налагат правила, позволяващи участието на 18-годишните в партийната работа. Към края на 1971 г. 36 щатски партии вече са приели или им предстои да приемат окончателен вариант на разпоредби, спазващи напълно основните насоки. В останалите 14 щата също е започнала работата за изпълнение на решенията.

Очерталият се стремеж на либералното крило към усиляване на националното ръководство успява да промени в известна степен облика на партията. Премахват се редица привилегии за местните лидери и организации. В работата на комисиите се включват много нови кадри, които при други условия едва ли биха участвали в политическия процес. Приемат се първите в историята на демократите писмени правила за провеждането на националните конгреси.

Ефектът от промените е противоречив и, както показват последвалите събития, неочакван за авторите на реформите. Целейки привличане на свежи сили, партията отблъсква традиционни свои привърженици. Младешта, жените, расово-етническите малцинства наистина са много активни, без да представляват мнозинство в електората. Твърде ревниви към своите позиции се оказват стълбовете на коалицията на "новия курс" — профсъюзните членове, югът, евреите, хората със средни доходи.

Началото на предизборната кампания към края на 1971 г. поставя реформното движение в нови условия. От строго теоретични споровете се изместват в плоскостта на конкретната политическа борба. Измененията, които за-

сягат съществени аспекти от дейността на партията — утвърждаването на национална харта-устав, въвеждането на членски карти и членски внос, провеждането на национални конференции преди междинните избори, остават на заден план. "Старата гвардия" и "новата политика" се сблъскват през 1972 г. по въпроса за пропорционалното представителство¹⁰⁴.

Независимо, че комисиите и НК не налагат открити квотите и разчитат подходящото разпределение в делегациите да се получи чрез демократизиране на процедурите, много от щатите приемат формули за пропорции. Типичен е примерът с Пенсилвания, където 75 % от делегатите ще бъдат избирани, а останалите 25 % ще бъдат посочвани от местното ръководство, за да има баланс между различните социални групи. Интересен е фактът, че силите на "новата политика" първоначално търсят демократизирането на дейността и процедурите, а към края на 1971 г. вече настояват за гарантирано представителство. Активният "Национален политически комитет на жените" иска поне 50 % от делегатите в Маями да бъдат жени, а негърските ръководители се борят за 20 % представителство.

Движението за вътрешни реформи в ДП, започнато от демократите в отговор на "кризата на доверието", приключва своя начален етап към края на 1971 г. Преценявайки значението на постигнатото, О. Ранни говори за "една от най-силните вълни на партийни реформи в историята на нацията"¹⁰⁵.

Причините за успеха на прокараните реформи в този начален етап могат да се търсят в две посоки. От една страна, противниците на реформите бойкотират и подценяват работата на комисиите, разчитайки на традициите и авторитета си. От друга страна, сред партийния елит е много силен страхът от повторение на събитията от 1968 г. Кокетирайки с "новата политика", този елит се надява да я спечели посредством демократизирането на вътрешнопартийната дейност. Благодарение на това реформаторско крило в ДП, той успява да формулира и да въведе новата система за издигане и одобряване на президентските кандидатури на националния конгрес.

* * *

Движението за реформи в политическата система на САЩ не се ограничава единствено с предприетите от ДП конкретни стъпки за промени в организационната ѝ структура и вътрешнопартийната дейност. Републиканците също обсъждат възможността за подобни решения¹⁰⁶, въпреки че традициите при тях винаги играят по-силна роля, отколкото в ДП. Не трябва да се игнорира и фактът, че рядко политическа партия пристъпва към реформи в момент, когато държи в ръцете си основен лост на властта (в случая — Белия дом). Затова и вътрешнопартийните реформи в края на 60-те години остават приоритет на демократите.

ДП изявява отново склонността си към бързо приспособяване, този път към силите на "новата политика". Променяйки утвърдени от десетилетия методи на работа, демократите участват активно, а в отделни моменти и оглавяват движението за по-широки реформи в политическата система. Много от тях, обезпокоени от "кризата на доверието", се включват в засилващите се

борби за изменения в изборителната система и финансирането на компаниите, за предоставяне на право на глас на 18-годишните и разширяване на политическите права на жените, за ограничаване на растящите прерогативи на изпълнителната власт и др. Порождени от различни причини и преследващи целите на разнородни социални групировки, тези борби допълват развитието на политическия процес по времето на първия президентски мандат на Р. Никсън.

Обективно наложено от социалната динамика, движението за реформи намира най-силна изява в опитите за обновяване на изборителната система. Американската конституция, основаваща се на принципа на федерализма като основна форма на държавно устройство, възприема системата на непреките президентски избори. Решаващо за крайния резултат в тях се оказва формалното гласуване в изборителната колегия, където всеки щат е представен с делегация, равняваща се на общия брой щатски представители в Конгреса. Следвайки правилото "победителят печели всичко", делегатите в колегията са задължени да гласуват за победилия кандидат в дадения щат. При сполучлива регионална стратегия, абсолютното мнозинство в колегията може да отвори пътя към Белия дом, дори без да е спечелено мнозинството от гласувалите изборители (както през 1824 и 1888 г.).

Проучванията на общественото мнение през 1968 г. категорично сочат, че около 80 % от изборителите се обявяват за въвеждане на преки президентски избори. Критиките към изборителната колегия са породени от редицата проблеми, които тя поставя като институция. Липсата на солидни юридически гаранции позволява отделен неин член да откаже да подкрепи победителя в собствения му щат. Подобни случаи с т. нар. "непочтени членове" на колегията са изключително редки (до 1968 са общо 6), но вероятността те да се окажат решаващи при оспорван резултат засилват критиките. Полемиката се изостря, а сп. "Тайм" оценява системата на провеждане на избори като "анахронизъм, който днес е потенциално опасен"¹⁰⁷.

Един от най-силните катализатори на исканията за промени е значителната подкрепа за партията на Дж. Уолъс през 1968 г. Появата на силна трета партия ражда страха от възможна конституционна криза. Конституцията изисква от победителя в изборите да е получил абсолютно мнозинство в изборителната колегия. При наличието на трети кандидат със солидна регионална и социална база резултатът закономерно би се раздробил. В подобен случай президентът трябва да бъде избран чрез гласуване в Камарата на представителите (всеки щат гласува с един глас). Тактиката на третите партии в САЩ винаги е била да лишат победителя от абсолютното мнозинство и впоследствие да извлекат политически капитал като арбитри между водещите кандидати. Дж. Уолъс не успява да приложи успешно тази тактика, но страхът от подобно развитие през 1972 г. ускорява обсъждането на евентуални промени.

На 20 февруари 1969 г. президентът предлага в специално послание до Конгреса следните нововъведения: премахване на индивидуалните изборители в колегията; пропорционално разпределение на гласовете в колегията според резултатите в съответния щат; провеждане на втори тур в изборите, ако победителят събере по-малко от 40 % от гласовете. Р. Никсън възразява сре-

щу по-радикални реформи, тъй като "съществуващата изборителна система е дълбоко вкоренена в американската история и федерализма"¹⁰⁸.

Мейн е първият щат, който променя частично изискванията си при избирането на делегацията в колегията. Въпреки съпротивата на губернатора К. Къртис е възприета система, при която двама делегати да представят победилата в щата партия, а другите двама ще се разпределят според резултатите в двата изборителни окръга за конгресмен¹⁰⁹.

Не остава на страна и Конгресът, където са внесени няколко подобни резолюции. На 29 април Комисията по правосъдието към Камарата приема с голямо мнозинство предложената поправка към конституцията за пряко избиране на президента. Според нея на победителя ще са необходими 40 % от гласовете, в противен случай ще се провежда втори тур за двамата най-добре представили се кандидати¹¹⁰. Евентуалното приемане на поправката облагодетелства гъсто населените райони.

Трите плана — предложената поправка към конституцията, посланието на президента и приетите в Мейн изменения предизвикват оживена полемика. На 17 септември Камарата на представителите приема с 339 срещу 70 гласа поправката към конституцията¹¹¹. За да влезе в сила е необходимо съгласието на 2/3 от сенаторите и 3/4 от щатските законодателни събрания.

Югът и малките щати се страхуват, че при прякото избиране на президента ще загубят политическо влияние. Борбата се съсредоточава около обсъждането на Изборителния закон от 1965 г., чието действие изтича през 1970 г. Министърът на правосъдието Дж. Митчъл защитава предложеният от администрацията национален подход, предвиждащ въвеждането на единни изборни процедури (това засяга интересите на чернокожите избиратели, защитени от съществуващите регионални разпоредби). След значителен натиск от страна на Белия дом, Камарата прекратява с много малка разлика в гласовете на 11 декември 1969 г. действието на закона. Реакцията на "Националната асоциация за напредък на цветнокожите" е изключително остра. Нейният юрисконсулт нарича гласуването "провал — катаклизъм" за движението за граждански права¹¹². Либералите в Сената успяват да прокарат през март 1970 г. компромисна мярка, продължаваща действието на закона. Сенаторите от Юга (главно демократи като Сам Ървин и Джеймс Алън) се опитват чрез внасянето на много поправки да изменят характера на резолюцията, но срещат силна съпротива¹¹³.

Съдбата на опитите за въвеждане на преки президентски избори е решена през есента на 1970 г. При обсъждането на поправката към конституцията сенаторите-южняци не позволяват гласуването на предложената резолюция. Използван е т. нар. "филибустер" (парламентарен маньовър, при който сенаторите посредством протакане на обсъждането блокират гласуването на даден закон). Б. Бей прави опит да прекрати дебатите, но не събира необходимите 2/3 от гласовете на присъстващите сенатори¹¹⁴. Не помагат и уверенията на лидера на републиканците в Сената, че президентът подкрепя напълно поправката. Невъзможността да бъде гласуван и компромисният вариант, предложен от М. Мансфийлд, приключва поредният, най-сериозен до момента опит за изменение на съществуващата система на президентски избори.

Неуспехът на акцията показва нагледно как традицията се оказва по-сил-

на от стремежа за обновиение на политическия процес. Заложена в конституцията като средство за защита на правата на отделните щати, избирателната колегия се оказва изключително жилава и устойчива институция, която издържа на критиките срещу политическа система. Страховете от конституционна криза, толкова актуални през 1968 г., са забравени много бързо. На дневен ред излизат други аспекти на избирателната система, които носят дори по-значителен политически потенциал и възможност за конфронтация между двете основни партии.

Превръщането на средствата за масова информация (особено телевизията) в траен и определящ елемент на политическия процес поражда силни обществени настроения срещу системата на финансиране на предизборните кампании. Д-р Х. Александър свидетелства пред Сената през 1971 г.: "По моя преценка през 1968 г. бяха изразходвани 300 млн. дол. ... Това представлява 50 % увеличение спрямо 1964 ... и увеличение от над 100 % спрямо 1952 г." ¹¹⁵

Все по-голяма част от бюджетите на партиите отиват за реклама, телевизионна пропаганда и наемане на професионални статистици и политолози, които да изследват промените в поведението на избирателите. В доклад на Федералната комисия по съобщенията се посочва, че през 1968 г. кандидатите са изплатили 58,9 млн. дол. за радио и телевизия (70 % повече от изразходваното през 1964 г.). Испитал на собствен гръб и популярност, и неприязън сред журналистите, Ед. Кенеди се оплаква като повечето си колеги: "Като един от колосите на античния свят ... телевизията стои изправена над нашата политическа система и изисква дължимото ѝ от всеки кандидат за политически пост ... Оцеляват не най-приспособените, а най-богатите!" ¹¹⁶

ДП, която е изпаднала в тежка финансова криза, се опитва да задължи ръководствата на големите информационни агенции да приемат доброволни ограничения на астрономически растящите такси за политическа реклама. Въпросът не е само чисто финансов, но и принципен. През януари 1970 г. планираното от демократите телевизионно предаване за набиране на средства не се осъществява, след като ръководството на Си-би-ес отказва да продаде половин час екранно време, въпреки че НК е готов да заплати по високата търговска тарифа. Възползвайки се от обществените настроения след навлизането на американските войски в Камбоджа в началото на май, Л. О' Брайън отправя категорично искане към трите телевизионни компании за предоставяне на екранно време, в което да представи отговора на своята партия на обръщението на президента към нацията от 30 април 1970 г. за действията на САЩ в Индокитай. Ен-би-си и Си-би-ес отказват да излъчат изказването на председателя на НК на ДП. Ей-би-си го показва в новините си, но с изрично то указание, че прави това като израз на добра воля.

НК поставя едно принципно по своя характер искане. Настоявайки, че президентът Никсън все повече и повече използва директния си достъп до средствата за масова информация за постигането на конкретните политически цели на своята партия, ръководството на ДП иска редовно да му се предоставя време за официален отговор след всяко обръщение на президента към нацията. Освен това демократите се обръщат и към федералната комисия по съобщенията с молба за приемане на решение, постановяващо, че собствениците на радио и телевизионни станции нямат правото да отказват на партии-

те продажбата на време в ефир за набирането на средства. Сенаторът Фулбрайт (Арканзас) пледира в Сената: "Средствата за масова информация са власт. Телевизията направи толкова много за разширяването на властта на президента, колкото би направила поправка към конституцията, унищожаваща разделението на властите"¹¹⁷.

Съобразявайки се с растящите критики, че телевизията представя едностранчиво развитието на политическия процес, ръководството на Си-би-ес съобщава на 22 юни 1970 г., че напред ще предоставя време в ефир на основната опозиционна партия, за да може тя да отговори на действията на управляващата администрация. От своя страна, президентът на Си-би-ес телеграфира на О' Брайън, че "компанията иска да запази баланса и справедливостта при третирането на обществените проблеми, включително и в равнопоставеността между президентските прояви и възможностите, предоставени на опозиционната партия"¹¹⁸.

На 18 юни лидерът на демократите в Сената иска време, за да отговори на обръщението на президента по икономически въпроси от предната вечер. И трите компании реагират много бързо и удовлетворяват молбата му. От средата на юни 1970 г. тази практика се превръща в постоянна. Демократите постигат значителен успех. В политическия живот навлиза още една новост, с която всички трябва да се съобразяват. Политиците получават нова трибуна, предоставяща им възможността за бърза реакция и за извличане на максимална изгода и от най-малката грешка на съперниците.

Същевременно ДП се ориентира и към приемането на закон, който би изменил системата на финансиране на предизборните кампании. Действащият тогава федерален Закон против корупцията (приет през 1925 г.) не поставя сериозна бариера пред растежа на разходите¹¹⁹. Най-неефективна се оказва системата за неговото прилагане, тъй като контролът се осъществява предимно от журналистите и заинтересованите политически съперници, докато натоварените с това органи (най-вече комисиите към конгреса) на практика бездействат.

През април 1970 г. Сенатът приема за обсъждане законопроект, поставящ строг таван върху сумите, които политическите партии и техните кандидати могат да изразходват за реклами в радиото и телевизията¹²⁰. Предвижда се лимит от 7 цента за всеки гласувал избирател за даден пост в предишните избори. Така всяка от двете партии би разполагала през 1972 г. с 5,1 млн. за рекламно време (през 1968 г. републиканците изразходват 12,6 млн. дол. за телевизия, а демократите — 7,1 млн.). Компаниите се задължават да съобразяват заплащането с най-ниската търговска тарифа, което би дало икономия от 35 %. Интересно е искането за премахване на съществуващата разпоредба, гарантираща на всички кандидати получаването на еднакво време в ефир. При успех подобна мярка трябва да превърне преките телевизионни дебати между главните кандидати за президентския пост в стандартна практика. Въпреки, че дебатите съществуват като форма още от 1960 г. (прочутият двубой между Дж. Кенеди и Р. Никсън) компаниите с неохота се съгласяват за тяхното провеждане, защото клаузата за "равното време" ги задължава да предоставят достъп и на по-слабите кандидати.

Приемането на споменатия законопроект определено облагодетелства

ДП (поради големия ѝ дълг) и засяга интересите на републиканците, които обикновено разполагат с по-големи финансови средства. Ограничаването на разходите за реклама е в полза и на кандидатите, заемащи изборна длъжност, защото естеството на техния пост им предоставя по-големи възможности за достъп до телевизията от техните неизвестни или слабо популярни съперници.

Законът е одобрен от двете камари на Конгреса. Президентът Р. Никсън се възползва от правото си на вето. Съгласявайки се с целите на закона, той заявява на 12 октомври 1970 г., че това е "грешният отговор на проблема"¹²¹. В обстановката на предстоящите междинни избори вето е възприето като политическа маневра. Л. О' Брайън обвинява президента, че той се страхува от загубването на силните позиции на републиканците във финансовата сфера. Сенаторът Дж. Пастор (Роуд Айлънд), който е един от вносителите на законопроекта, настоява Сенатът да отхвърли вето като първа стъпка в реформирането на предизборните кампании. Такъв опит действително е направен на 23 ноември, но за успеха не достигат 4 гласа, за да се постигне необходимото мнозинство от две-трети от присъстващите сенатори. За вето гласуват 6 демократи (петима от Юга). Два дни преди гласуването, което се възприема като проверка за силата на администрацията, привържениците на президента предприемат сполучлив ход. Лидерът на малцинството в Сената, републиканецът Х. Скот (Пенсилвания) обещава да внесе през 1971 г. детайлно разработен и съгласуван с президента законопроект.

Въпросът за промени във финансирането на кампаниите е поставен отново пред новата сесия на Конгреса, като се забелязва определена промяна в лагера на републиканците. В телевизионно интервю от 22 март 1971 г. президентът се обявява за ново законодателство в тази сфера. Председателят на НК на Републиканската партия Робърт Доул обещава своята подкрепа за ограничаването на разходите, а сенаторът Х. Скот внася на 1 април обещания законопроект¹²². НК на ДП от своя страна излиза на 3 март с. г. с предложение за пълно федерално финансиране на изборите и за забрана на личните индивидуални вноски в кампаниите за президент и Конгрес.

Сенатската комисия по търговията провежда продължили повече от месец слушания за предложените реформи. На 23 април тя излиза с единодушно приет законопроект, който трябва да мине и през комисията по финансите, преди да бъде внесен за обсъждане в Сената¹²³. В този му вариант на кандидатите за президент се поставя таван от 13,9 млн. дол., като половината от тази сума може да се използва за радио и телевизия. Индивидуалните вноски (на кандидатите и техните семейства) се ограничават на 5 хил. дол. На кандидатите в първичните избори се разрешава да изразходват същата сума, която им се полага в общите избори. Таванът в разходите ще се съобразява с промяната в индекса на цените. Не се поставя никакъв лимит върху средствата за плакати, значки и пропагандна литература. Клаузата за "равното време" се отменя, а от телевизионните компании се изисква да тласкуват кандидатите по минималната тарифа.

През август 1971 г. Сенатът гласува почти с пълно единодушие за приемане на закона. Одобреният вариант ограничава разходите за реклама на 10 цента на потенциален избирател (по 6 цента за радио и телевизия, заплатени по ниска тарифа). В първичните и президентските избори даден кандидат ще

може да използва до 50 хил. дол. лични средства (за сенатор — 35 хил., за конгресмен — 25 хил.)¹²⁴.

За да бъде приет, законопроектът се нуждае от съгласието и на Камарата. Там той се натъква на трудности при обсъждането му в комисията по търговията. Републиканците се противопоставят на отменянето на клаузата за "равното време" за президентските избори, при положение, че тя се запазва за изборите за Конгрес. Президентът заплашва с вето, ако клаузата не важи във всички избори. Възползвайки се от отсъствието на някои демократи в комисията, републиканците успяват да прокарат в средата на септември увеличение в тавана на разходите за радио и телевизия. На следващото заседание в началото на октомври демократите вече са мнозинство и успяват да наложат предложения от конгресмена Т. Макдоналд таван от 6,9 млн. дол.¹²⁵

По същото време комисията по административните въпроси към Камарата одобрява друг един законопроект, който изисква всяка партия да не изразходва повече от 12,2 млн. дол. в своята предизборна кампания. Индивидуалните вноски не трябва да превишават 35 хил. годишно за президент и 5 хил. за Конгреса. Подобно ограничение на целия бюджет среща много силна съпротива от страна на Белия дом.

Окончателният вариант на новия Федерален закон, регулиращ разходите в предизборните кампании е приет от Сената на 17 декември 1971 г. и от Камарата на представителите на 19 януари 1972 г.¹²⁶ В резултат на противоречия и компромиси между Конгреса, двете партии и Белия дом, законът не е заплашен от президентско вето. Неговите клаузи не ограничават всички парични постъпления, а единствено личните вноски на самите кандидати (50 хил. дол. за президент, 35 хил. за сенатор, 25 хил. за конгресмен). Кандидатите се задължават да докладват в Конгреса или в щатските законодателни събрания за всички вноски в техните кампании, надхвърлящи хиляда долара, а така също и за всички разходи над 100 дол. Не повече от 6 цента на регистриран изборител могат да бъдат използвани за радио и телевизия (при 10 цента таван за реклама от всякакъв род). По изричното настояване на Белия дом е запазена клаузата за "равното време".

Приемането на закона за финансирането на предизборните кампании от 1971 г. е важен момент в развитието на движението за реформи в политическия процес, независимо че в него са запазени много от юридическите врагички, даващи възможност за злоупотреби и заобикаляне на изискванията. Старият проблем за ефективния контрол остава открит. Доразвиването на постановките на закона и приемането на наистина съществени изменения във финансирането на изборителните кампании става възможно едва през 1974 г., на вълната на породената от скандала "Уотъргейт" конфронтация между Белия дом, Конгреса и общественото мнение.

Постоянно увеличаващият се относителен дял на младежта в обществото, борбите на студентите за демократизиране на университетския живот и съпротивата им срещу Виетнамската война закономерно водят до исканията за политически реформи. "Новата левица" издига лозунги за унищожаване на съществуващата политическа система, но част от младежта търси по-големи възможности за изява в рамките на буржоазната демокрация. Организацията "Дайте ни право на глас" спечелва бързо привърженици и популярност с ис-

кането си за предоставяне на изборителни права на 18-годишните. Нейният основател, 21-годишният студент по право Д. Уорън, изтъква: "Средната възраст на тези, които воюват и умират е под 21 години. Те са в правото си да искат да гласуват при избирането на правителството, което решава дали войната ще продължи."¹²⁷ За по-малко от два месеца организацията прераства в общонационално движение. За първи път студентите търсят единодействие в името на постигането на определена цел на национално ниво с други групи със специални интереси (профсъюзите, клубовете "Млади демократи" и "Млади републиканци", "Националната асоциация за напредък на цветнокожите" и др.).

През 1968 г. само Аляска, Джорджия, Кентъки и Хавайските острови предоставят в щатските си конституции изборителни права на младежите под 21-годишна възраст. Дотогавашните опити за приемане на съответната поправка към федералната конституция не се увенчават с успехи, въпреки че от 1943 г. насам в Конгреса са внесени над 150 резолюции в този дух. Политическата еманципация на поколението на "бейби-бума" отново поставя на дневен ред необходимостта от промяна.

Лидерите на двете партии в Сената М. Мансфийлд и Е. Дирксен предлагат нужната резолюция в новоизбрания Конгрес, а президентът Р. Никсън също обещава подкрепата си. Шансовете за приемането на поправката са големи, защото на нея се гледа като на средство за намаляване на напрежението в университетите. Запитан дали подобна стъпка би имала ефект, активистът от Харвард К. Гейзиер отговаря: "Ако правителството не желае да позволи на студентите да използват законните канали като гласуването, което би показало тяхното недоволство и желанието им за промени, то тогава реално не би останал друг изход, освен да се насочим към по-директни методи."¹²⁸

Либералното крило на ДП се ориентира към такива изменения в Изборителния закон от 1965 г., които биха ускорили решаването на въпроса. Ед. Кенеди разпространява през февруари 1970 г. меморандум, в който се посочва, че поправката към федералната конституция не е единствения начин за намаляване на възрастовата граница. Базирайки се на аргументите на Кенеди и на 14-та поправка към конституцията, М. Мансфийлд настоява, че Конгресът е в правото си да промени изборителния закон, още повече че неговото действие изтича през същата година. Либералите се сблъскват със значителната съпротива на Ем. Целър, председател на Комисията по правосъдието към Камарата на представителите, който предупреждава, че ще се бори "със зъби и нокти срещу поправката"¹²⁹.

Същевременно на проведените през февруари слушания в сенатската подкомисия по конституционните поправки проличава основното различие сред привържениците на по-ниската възрастова граница. Вносителите на поправката отстояват убеждението си, че тя трябва да се прилага на всички равнища — федерално, щатско и местно. Бей, председател на подкомисията, иска тя да важи единствено в изборите за президент и Конгрес, тъй като иначе биха се накърнили правата на отделните щати. Спорът е принципен, защото касае деликатния баланс между федералните и местните власти по въпроса за техните компетенции.

При обсъждането на новия изборителен закон в Конгреса през пролетта

на 1970 г. въпросът за по-ниския възрастов ценз заема централно място. Демократите извличат политически капитал от обсъждането, защото на предстоящите междинни избори могат да злепоставят онези конгресмени, които се противопоставят на по-големите изборителни права на младежта. Силен натиск оказват профсъюзите и някои негърски организации. Въпреки съпротивата на редица сенатори от Юга, противопоставили се на други клаузи в закона, през март 1970 г. Сенатът утвърждава новата възрастова граница¹³⁰. Благодарение на умелата парламентарна тактика е преодоляна съпротивата на Ем. Целър, който накрая също подкрепя приетия от Камарата Избирателен закон. С подписването му от Р. Никсън законът влиза в сила на 22 юни. Списание "Тайм" окачествява приемането на новия възрастов ценз като "най-голямото завоевание в областта на изборителните права през последните 50 години след предоставянето на изборителни права на жените"¹³¹. От януари 1971 г. право на глас във всички избори получават около 11 млн. граждани.

Приемането на закона не изключва възможността за оспорване на неговата валидност. На 21 декември с решение на Върховния съд е потвърдена 18-годишната възрастова граница в изборите за президент и Конгрес, но са отхвърлени подобни права в щатските и местните избори¹³². Обосновката е, че се нарушава принципа на федерализма и са накърнени правата на щатите, които единствени могат да внесат подобни поправки в своите конституции. Сенаторът Е. Кенеди е убеден, че Върховния съд само ще тласне щатските законодателни събрания към промени. За да ускори процеса, той отново внася за разглеждане поправката към федералната конституция¹³³.

Бързината, с която поправката си пробива път, свидетелства за преобладаващите обществени настроения и решимостта на политиките да променят съществуващото положение. Спазването на решението на Върховния съд фактически означава провеждането на два типа избори, което би довело до финансови и организационни затруднения. Същевременно силният обществен отзвук от младежките демонстрации през пролетта на 1970 г. спомага за изчезването на опозицията срещу по-ниската възрастова граница. Това проличава на междинните избори през ноември 1970 г., когато след референдум пет щата променят възрастовия ценз¹³⁴.

26-та поправка към конституцията на САЩ е приета с пълно единодушие от Сената на 10 март 1971 г. Камарата на представителите бърза да даде своето съгласие на 23 март с огромно мнозинство (400 срещу 19 гласа). Ратифицирането на поправката от законодателното събрание на Охайо на 30 юни представлява фактическото ѝ влизане в сила, тъй като е постигнато необходимото мнозинство от 3/4 от щатите. Ратифицирането е рекордно бързо — само за два месеца и седем дни (старият рекорд — шест месеца и шест дни е от 1804 г.)¹³⁵.

Приемането на поправката бележи важен етап в борбите на младежта за разширяване на нейната роля в общественно-политическия живот на страната. Включването в електората на значително нова група избиратели е факт с определено значение за функционирането на двупартийната система.

Двете политически партии бързо реагират на динамиката в развитието на младежкото движение и се опитват да извлекат максимална политическа изгода от предоставените нови права. Демократите възлагат големи надежди на младежкия вот през 1972 г. и правят всичко възможно за неговото спечелване, рискувайки дори подкрепата на част от традиционните си избирате-

ли. Намаляването на възрастовата граница при гласуване е само първата стъпка в тази насока. По страниците на периодичния печат започва остра дискусия за готовността на младото поколение да участва активно в предизборните борби. Реалната политическа тежест на младежта проличава най-силно в първите президентски избори след приемането на поправката. Именно през 1972 г. сблъсъкът между силите на "старата гвардия" и "новата политика" формира облика на ДП и предопределя крайния резултат от предизборната борба.

Превръщането на женското движение в съставна част на "новата политика" от края на 60-те години възбужда исканията за приемането на поправка към федералната конституция, гарантираща равните права на жените. В много отношения тези опити допълват усилията за утвърждаване на 26-та поправка, което ни дава основание да ги разгледаме в контекста на движението за промени в политическия процес.

Поправката се превръща в широко дискутиран въпрос в предизборната кампания за междинните избори през 1970 г., но в последна сметка на 10 август Камарата я приема почти с пълно единодушие¹³⁶. Вероятно зад проявеното единомислие прозират политическите мотиви, защото малко конгресмени биха рискували загуба на влияние сред такава значителна част от електората в момент, когато феминистките организации са във възход.

Общественият резонанс от активизацията на жените е противоречив. Либералните и консервативните крила и в двете партии не смеят да вземат отчетлива позиция. Стремещът за запазване на статуквото проличава в действията на Сената, който с 36 срещу 33 гласа отхвърля поправката през октомври 1970 г., при много голям брой негласували сенатори¹³⁷. Въпросът остава открит пред следващата сесия на Конгреса.

Въпреки поляризацията вътре в женското движение, множеството негови организации твърде бързо се обединяват около "поправката за равни права". Отминаването на междинните избори и възможността поправката да стане парлив проблем в предстоящите президентски избори тласкат двете партии към опити за канализиране на съществуващите обществени настроения. На 27 май 1971 г. НК на ДП публикува проучване, сочещо, че процентът на жените на длъжности с политическа тежест във федералната администрация се е повишил за последните три години, едва с 0,2 % и е достигнал нищожната цифра от 1,6 %. Коментирайки данните, заместник председателката на НК Мери-Лоу Бърг атакува републиканската администрация и я обвинява, че "не се съобразява с динамичното движение за предоставяне на равни възможности на жените при намирането на работа"¹³⁸.

Опитите за политическа еманципация на жените намират своя организационен завършек със създаването през юли 1971 г. на "Националния политически комитет на жените". На учредителната му конференция във Вашингтон той си поставя за цел постигането на равномерно представителство между мъжете и жените на всички нива на политическата система в САЩ. Избран е 21-членен изпълнителен комитет, който трябва да координира дейността на организацията през следващата година и да организира нейния конгрес. В него влизат Б. Фрийдън, конгресменките Бела Абцуг и Ш. Чисхолм, активистката на негърското движение в Мисисипи Ф. Хамър, индианката Ла Дона Харис (съпруга на Ф. Харис) и др. Писателката Гл. Шайнъм напомня: "Ни-

кой не се отказва от политическата власт. Властта трябва да бъде извоювана. Ние ще го направим."¹³⁹ Приетата конкретна програма за политически действия изисква от щатските и местни организации да работят за издигането и популяризирането на жените кандидатки за политически постове, да оказват натиск върху партиите да допуснат жените до постове, позволяващи им да участват при взимането на решения, да регистрират нови избирателки. Създадени са и стандарти, по които комитетът ще определя подкрепата си за даден политик или платформа. Взето е становище по много въпроси на вътрешната и външната политика. На първо място в утвърдените "Основни насоки за работата на комитета" е поставена борбата за приемане на "поправката за равните права".

Поправката е внесена отново за разглеждане в новата сесия на Конгреса, като този път по-сериозната съпротива е в Сената. Гласувана почти с пълно единодушие в Камарата на 12 октомври 1971 г., поправката е подложена на остри критики в сенатската комисия по правосъдието (с председател Сам Ървин). Основният аргумент на малкото, но влиятелно лоби на противниците ѝ е, че с нейното приемане фактически ще се ликвидират множеството специални закони и разпоредби, гарантиращи отделни права на жените в областта на трудовото законодателство, социалните осигуровки и здравеопазването.¹⁴⁰ Сам Ървин, който в многогодишния си стаж като сенатор винаги се е обявявал за стриктното спазване на конституцията и въздържането от изопачаващи нейния замисъл допълнения, остава в малцинство в своята комисия.

При самото ѝ обсъждане в Сената С. Ървин внася девет допълнения към поправката (забраняващи мобилизацията на жени в армията, запазващи действието на съществуващите юридически гаранции за женските права и др.), които са отхвърлени с голямо мнозинство. Обещаната подкрепа от президента Никсън, апелите на 92 национални организации (между тях профсъюзи, религиозни и други асоциации) и разгарящата се борба в първичните избори наклонят везните в полза на поправката, която е утвърдена от Сената на 22 март 1972 г. с 84 срещу 8 гласа¹⁴¹.

Приемането на поправката през пролетта на 1972 г. в началото на дългия и сложен път към нейната ратификация слага своеобразна точка на постепенното развитие в движението за политическа еманципация на жените. Оттук нататък връх в и без това аморфното в идейно и организационно отношение женско движение взимат центробежните тенденции. Негативно влияние оказват вътрешните борби в ДП, в която радикализацията на либералното ѝ крило води до задълбочаване на разцеплението в партията. Предизборната кампания през 1972 г., изборът на Макгъвън за кандидат за президент на демократите и неговият провал през ноември дават ярки примери за силата на женския фактор и, същевременно, за нежеланието на обществото да възприеме лозунгите и методите на "новата политика".

• • •

Започналото в края на 60-те години движение за реформи в политическата система на САЩ е важен и значим проблем от най-новата история на страната. Обективно наложени от "кризата на доверието", исканията за реформи

отразяват отдръпването на американския електорат от установения двупартиен баланс и от възприетите през годините на "новия курс" либерални идеи за вътрешнополитическото развитие на страната.

Широката коалиция, съставляваща социалната база на ДП, не се оказва напълно подготвена за появата на "новата политика" и свързаните с нея нови обществено-политически и етнически противоречия, демократите се ориентират към промени едва тогава, когато преминават в опозиция. Сблъсъкът между "старата гвардия" в ДП и силите на "новата политика" се превръща в една от определящите характеристики на политическия процес по времето на първия президентски мандат на Ричард Никсън. Тук са и корените на движението за реформи.

Спецификата на политическите борби в САЩ определя динамиката в обсъждането и приемането на евентуалните нововъведения в политическата система. Тя именно налага и задължителния за всяка подобна промяна тест — резултатите от конкретна изборителна кампания. Към края на 1971 г. реформеното движение започва да изпитва все по-остро натиска на предстоящата предизборна кампания. Анализираният по-горе нови моменти в поведението на изборителите се проявяват съвсем отчетливо в двубоя между Дж. Макгъвърн и Р. Никсън и дават основание да се твърди, че движението за реформи навлиза в нов етап.

Резултатите от началния етап на движението за реформи (1969—1971 г.) са противоречиви и донякъде изненадват онези, които ги пропагандират. Активизацията на новите социално-политически групировки намира своята политическа реализация в приемането на 26-та поправка и прокарването на "поправката за равни права" през Конгреса, в разширяването на системата от първични избори, в новия закон за финансиране на изборителните кампании, в отмяната на много от привилегиите на партийния елит в ДП, в допускането на повече изборители в процеса на избор на делегатите и в самото провеждане на националния конгрес.

Прилагането на практика на вътрешните реформи в ДП през 1972 г. не оправдава големите надежди, които НК им възлага. Традициите са силни, особено сред консервативно настроените демократи, които са уплашени от радикализацията на част от партията и от опита на националното ръководство да спечели силите на "новата политика". Както и при провалянето на предложенията за директно избиране на президента и на "поправката за равните права", политическата система се оказва изключително гъвкава и издържа на външния натиск за по-съществени структурни промени.

Кризата в политическата система на САЩ през разглеждания период следва своя закономерен ход. Движението за реформи е нейно следствие, но същевременно то допринася за по-бързото ѝ преодоляване. И ако по времето на кулминацията на кризата — аферата "Уотъргейт", твърде много са обвиненията за нарушения баланс между различните институции на държавната власт, то значителна част от критиките се появяват върху онази база, която бе създадена в началната фаза на движението за реформи в политическата система.

- ¹ History of US Political Parties. Vol. 4. New York, 1973, p. 2827.
- ² Nixon, R. Public Papers of the Presidents of the United States — 1969. Washington, 1970, p. 4.
- ³ Mandate for Reform: A Report of the Commission on Party Structure and Delegate Selection to the Democratic National Committee. — Congressional Record (по-нататък — CR), vol. 117, 1971, part 25, 32908 — 32915. O'Hara Commission Report on Rules. — CR, vol. 117, 1971, part 28, 37362 — 37367.
- ⁴ O'Brien, L. Memorandum to Democratic National Cpmmitteemen and Committeewomen, Democratic Governors, Mayors and State Chairmen (with a special edition of the Democratic National Committee Newsletter FACT). CR, vol. 117, 1971, part 32, 42541 — 42543.
- ⁵ Публикувани в CR, Journal of the House of Representatives, Senate Journal, United States Reports, US Statutes at Large.
- ⁶ Statistical Abstracts of the United States. Washington, 1984. American National Elections Data — Sourcebook (1952 — 1978). Cambridge, Mass., 1980 (по-нататък — ANEDS).
- ⁷ Cavala, W. Changing the Rules Changes the Game. — American Political Science Review, 1974, No 1, 27 — 42.
- ⁸ Crotty, W. Decisions for the Democrats: Reforming the Party Structure. Baltimore, 1978.
- ⁹ Hittlin, R., J. Jackson. Change in Reform in the Democratic Party. — Polity, 1979, No 4, 617 — 633. Fotheringham, P. Changes in the American Party System, 1948 — 1972. — Government and Opposition, No 3, 217 — 241.
- ¹⁰ Nie, N., S. Verba, J. Petrocik. The Changing American Voter. Cambridge, 1976. King, A. (ed.) The New American Political System, Washington, 1980. Sundquist, J. Dynamics of the party System. Alignment and Realignment of Political Parties in the United States. Washington, 1973. Huntington, S. American Politics: The Promise of Disharmony. Cambridge, 1976.
- ¹¹ Caputo, D. The Politics of Policymaking in America. San Francisco, 1977.
- ¹² Wade, R. The Democratic Party 1960 — 1972. — In: History of US Political Parties, Vol. 4, 2827 — 2865.
- ¹³ White, T. America in Search of Itself. The Making of the President 1956 — 1980. New York, 1982.
- ¹⁴ Schlesinger, A. Jr. The Imperial Presidency. Boston, 1973.
- ¹⁵ Ranney, A. Curing the Mischief of Faction. Party Reform in America. Berkeley, 1975, p. 1.
- ¹⁶ Печатнов, В. Демократическая партия США: избиратели и политика. М., 1980.
- ¹⁷ Печатнов, В. Борьба вокруг реформы Демократической партии. — США — экономика, политика, идеология, 1975, № 3, 65 — 70; Некоторые новые тенденции функционирования двухпартийной системы в 70-х-начале 80-х годов. — В: Проблемы американистики. Т. 2. М., 1983, 76 — 99.
- ¹⁸ The US Two-Party System: past and present. Moscow, 1988.
- ¹⁹ История США. Т. 4. М., 1987.
- ²⁰ Маныкин, А. История двухпартийной системы США (1789 — 1980).
- ²¹ Lowi, T. The end of Liberalism. Ideology, Policy and the Crisis of Authority. New York, 1969, p. XIII.
- ²² La sh, C. The Agony of the American Left. New York, 1969.
- ²³ Chomsky, N. American Power and the New Mandarins. New York. 1969.
- ²⁴ Facts on File (по-нататък — FOF), 1969, p. 648.

- ²⁵ Russell, L. The Baby-boom Generation and the Economy. Washington, 1982.
- ²⁶ White, T. Цит. съч., с. III. US News and World Report, 1969, October 20, p. 27.
- ²⁷ US News and World Report, 1969, November 17, p. 95.
- ²⁸ Amundsen, K. The Silenced Majority, Englewood Cliffs, 1971, p. 32.
- ²⁹ Berry, J. Lobbying for the People. Princeton, 1977.
- ³⁰ Мельников, А. Американцы: социальный портрет. М., 1987, 8 – 11.
- ³¹ America in Change. Reflections on the 60's and the 70's, Notre Dame, 1972, 26 – 43.
- ³² Проблемы американистики. Т. 2, 150 – 168.
- ³³ Statistical Abstracts of the United States 1984, p. 20.
- ³⁴ David, P. Party Strength in the United States 1972 – 1970. Charlottesville, 1972, p. 41.
- ³⁵ Time, 1969, August 1, p. 16.
- ³⁶ Halberstam, D. The Powers that Be. New York, 1979, 597 – 598.
- ³⁷ Political Science Quarterly, vol. 88, 1973, № 4, 59 – 582.
- ³⁸ ANEDS.
- ³⁹ Пак там, с. 81.
- ⁴⁰ Rossiter, C. Parties and Politics in America, Ithaca, New York., 1969, p. 155.
- ⁴¹ ANEDS, p. 81.
- ⁴² Sundquist, J. Цит. съч., с. 332.
- ⁴³ Public Interest, 1969, Fall, 119 – 136.
- ⁴⁴ Nie, N., S. Verba, J. Petrocik. Цит. съч., 64 – 65.
- ⁴⁵ King, A. Цит. съч. 218 – 220.
- ⁴⁶ Neisbit, J. Megatrends. London, 1984, p. 191.
- ⁴⁷ Political Science Quarterly, vol. 96, 1981, No 1, p. 53.
- ⁴⁸ Eldersveld, S. Political Parties in American Society, New York, 1982, p. 399.
- ⁴⁹ ANEDS, 317 – 318.
- ⁵⁰ American Political Science Review, 1974, September, 908 – 917.
- ⁵¹ ANEDS, p. 307.
- ⁵² Пак там, с. 259.
- ⁵³ Huntington, S. Цит. съч., с. 183.
- ⁵⁴ King, A. Цит. съч.с. 275. Nie, N. et al., Цит. съч., 156 – 173.
- ⁵⁵ ANEDS, 385 – 388.
- ⁵⁶ Либералната позиция е предоставена от: Schlesinger, A. Jr. Цит. съч. От юридическа гледна точка въпросът е изследван от Тачев, Е. Президентската власт в САЩ. С., 1979 (Докторска дисертация, маш.)
- ⁵⁷ Cunliffe, M. American Presidents and the Presidency. New York, 1972, 366 – 373.
- ⁵⁸ Чероловски, З. От Маршалла до Уоренна, М., 1982, 69 – 83.
- ⁵⁹ FOF, 1969, P. 306. Life, May 26, 1969, 48 – 51.
- ⁶⁰ American Journal of Economics and Sociology, 1983, No 2, 128 – 148.
- ⁶¹ Lubell, S. The Hidden Crisis in American Politics, New York, 1971, p. 267; Political Parties in American History. vol. 3, New York, 1973, 1307 – 1321.
- ⁶² Sundquist, J. Цит. съч., с. 2.
- ⁶³ CR, vol. 117, 1971, part 25, p. 32910.
- ⁶⁴ Пак там, с. 32918.
- ⁶⁵ Пак там.
- ⁶⁶ Newsweek, 1969, January 27, p. 17.
- ⁶⁷ FOF, p. 100.
- ⁶⁸ Пак там.

- 69 CR, vol. 117, 1971, part 25, p. 32910.
- 70 FOF, 1969, p. 286.
- 71 CR, vol. 117, 1971, part 25, p. 32911.
- 72 Atlantic Monthly, 1969, June, p. 73.
- 73 Cr, vol. 117, 1971, part 25, p. 32910.
- 74 Пак там, с. 32909.
- 75 Пак там.
- 76 Пак там, с. 32914.
- 77 US News and World Report, 1969, May 26, p. 46.
- 78 Пак там.
- 79 Time, 1969, May 27, p. 20.
- 80 CR, vol. 115, 1969, part 15, p. 20 437.
- 81 Time, 1969, May 27, p. 20.
- 82 US News and World Report, 1971, October 6, p. 43.
- 83 CR, vol 117, 1971, part 25, p. 32 915.
- 84 Пак там, 32 916—32 918.
- 85 Пак там, с. 32 911.
- 86 Commentary, 1972, December, p. 29.
- 87 Поради предстоящото издигане на президентската му кандидатура Макгъвъри подава оставка на 7 ян. 1971 г. и е заменен с Д. Фрейзър.
- 88 CR, vol 117, 1971, part 25, p. 32 918.
- 89 FOF, 1971, p. 330.
- 90 Political Science Quarterly, vol. 93, 1978, Fall, p. 533.
- 91 FOF, 171, p. 679.
- 92 CR, vol. 116, 1970, part 7, p. 9862.
- 93 Пак там, с. 9471.
- 94 Пак там, vol. 117, 1971, part 1, p. 478.
- 95 Пак там, part 32, p. 42 541.
- 96 Пак там, vol. 116, 1970, part 7, 9470 — 9473.
- 97 F O F, 1971, p. 680.
- 98 Пак там, с. 474.
- 99 Пак там, с. 813.
- 100 Time, 1971, October 25, p. 29.
- 101 CR, vol. 117, 1971, part 32, p. 42 541.
- 102 Пак там, 42 543—42 544.
- 103 Пак там, 42 541—42 542.
- 104 C a v a l a. W. Цит. съч., 40—41.
- 105 R a n n e y, A. Цит. съч., с. 1.
- 106 Polity, vol 11, 1979, № 4, p. 621.
- 107 Time, 1969, February 28, p. 22.
- 108 FOF, 1969, p. 99.
- 109 Пак там, с. 188.
- 110 US News and World Report, 1969, May 12, p. 58.
- 111 FOF, 1969, p.613.
- 112 Пак там, с. 806.
- 113 Пак там, 1970, с. 164.
- 114 Пак там, с. 712.

- ¹¹⁵ Саpуtо, D. Цит. съч., с. 80.
- ¹¹⁶ FOF, 1970, p. 850.
- ¹¹⁷ Пак там, с. 429.
- ¹¹⁸ Пак там, с. 446.
- ¹¹⁹ Саpуtо, D. Цит. съч., 77–79.
- ¹²⁰ Newsweek, 1970, April 27, p. 71.
- ¹²¹ Senate Journal, 91 Congress, 2 session, 1970, p. 996.
- ¹²² FOF, 1971, p. 269.
- ¹²³ Пак там, 1972, с. 35.
- ¹²⁴ Пак там, 1971, с. 269.
- ¹²⁵ Пак там, с. 813.
- ¹²⁶ Journal of the House of Representatives, 92 Congress, 2 session, 1972, 11–18.
- ¹²⁷ Time, 1969, January 31, p. 16.
- ¹²⁸ Newsweek, 1969, June 16, p. 46.
- ¹²⁹ Пак там, 1970, March 23, p. 31.
- ¹³⁰ US Statutes at Large, vol. 84, 1970, p. 318.
- ¹³¹ Time, 1970, June 29, p. 11.
- ¹³² FOF, 1970, p. 998.
- ¹³³ Пак там, 1971, с. 515.*
- ¹³⁴ US News and World Report, November 23, 1970, p. 32.
- ¹³⁵ FOF, 1971, p. 515.
- ¹³⁶ Journal of the House of Representatives, 91 Congress, 2 session, 1970, p. 964.
- ¹³⁷ Senate Journal, 91 Congress, 2 session, 1970, p. 759, 992, 1054.
- ¹³⁸ FOF, 1971, p. 518.
- ¹³⁹ Пак там, с. 531.
- ¹⁴⁰ Пак там, 1972, с. 213.
- ¹⁴¹ US Statutes at Large, vol. 86, 1972, 1523–1524.

АНГЛИЙСКОТО ОБЩЕСТВЕНО МНЕНИЕ И АВСТРО-ПРУСКАТА ВОЙНА ОТ 1866 Г.

БОРИСЛАВ ГАВРИЛОВ

Борислав Гаврилов. БРИТАНСКОЕ ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ И АВСТРО-ПРУССКАЯ ВОЙНА 1866 ГОДА

Настоящая работа посвящена исследованию реакции британского общественного мнения на один из важнейших этапов объединения Германии — Австро-прусская война 1866 года. Как источники привлекаются документы и материалы, отражающие все направления британской политической жизни в середине 60-х годах XIX-ого века. Особое внимание уделено британской политической печати — исследованы газеты и журналы с разнообразной политической ориентации: *The Times*, *Examiner*, *Morning Post*, *Evening Mail*, *Globe*, *Illustrated London News*, *Punch*, *Manchester Guardian*, *Spectator* и другие. Автор предпринимает попытку рассматривать параллельно официальные и неофициальные документы в их связи, чтобы выявить мотивационную основу Британской внешней политики.

Borislav Gavrilov. BRITISH PUBLIC OPINION AND THE AUSTRO-PRUSSIAN WAR OF 1866

The present article is an attempt to investigate the reactions of British public opinion toward one the most important moments of the unification of Germany — the Austro-Prussian War of 1866. The research is based on a large amount of documents and materials from the contemporary British press and Platform actions. The author has proposed himself to study the largest variety of political newspapers (*The Times*, *Examiner*, *Morning Post*, *Evening Mail*, *Globe*, *Illustrated London News*, *Punch*, *Man — chester Guardian*, *Spectator* and others) in order to represent the different orientations in British political life — from conservative to radical ones. In this article the author tries to analyse both the official and unofficial documents in order to explain the motivation base of British foreign policy.

Заниманията с теория и практика на общественното мнение в Англия от средата и втората половина на деветнадесети век съвсем естествено насочват към една от сравнително най-малко изследваните области — връзката между общественото мнение и изграждането на външната политика. Сферата на общественото мнение, на неговото формиране и изява в обществото, пред-

ставлява една от важните линии при изследването на отношението към съответната чужда нация и държава. Но характеристиката на общественото мнение по въпросите на външната политика е особена научна проблематика, която въпреки относителната широта на базата от данни и относително усъвършенстваните методи за анализ, винаги крие възможности за неяснота и оттам за непълнота на изследването.

Една от първите работи, която се занимава с въпросите на английския периодичен печат и журналистика е тази на Ал. Ендрюс, която е добра отправна точка за запознаване с атмосферата на викторианския периодичен печат през очите на един очевидец и участник в неговото развитие¹. Следващата заслужаваща внимание разработка е дело на Дж. Томпсън². На практика това е първото съчинение, в което се прави опит за синтетично съчетаване на изследването на общественото мнение с неговото влияние върху апарата за вземане на решения. Един от най-съществените недостатъци на тази, инак много ценна книга е методологическата неяснота относно широтата на понятието общественото мнение. Авторът е близък до популярната (но ограничена) сред либералната обществена мисъл теория, че под общественото мнение следва да се разбира само мнението на образованите и материално осигурени слоеве (т. е. буржоазията), игнорирайки напълно мнението на по-нишните социални слоеве³. Един от най-добрите опити за дефиниране на понятието "обществено мнение" в рамките на британската политическа система, принадлежи на Албърт Ван Дайси и неговото съчинение "Закон и общественото мнение в Англия през XIX век"⁴. Но Дайси е повече юрист, отколкото историк и поради това неговото внимание е насочено към философските принципи, стоящи зад законодателството, санкциониращо въпросите на общественото мнение, а не толкова към поведенческия механизъм на активизиране и въздействие на масите върху т. нар. "decision making". Съществен принос към изясняването на понятието и особено върху очертаването на начините на въздействие на общественото мнение по линията на т. нар. вертикална комуникационна мрежа представлява публикувания в 1892 г. труд на Х. Джефсон "Платформата. Нейното създаване и развитие"⁵. В политическия жаргон на Викторианска Англия под "Платформа" се разбират всички онези прояви на обществена активност от рода на митинги и публични събрания, които се провеждат в подкрепа на или против дадена политическа кауза. Така Джефсон въвежда едно ново, много важно измерение на общественото мнение, ограничавано до този момент (ограничение е валидно и днес, а това само до изяви- те на политическия периодичен печат).

Съвсем естествено, след полагането на теоретичните основи не закъсняват и конкретно историческите разработки. Двадесетте и тридесетте години на XX век бележат едно видимо разширение на научния интерес както към проблемите на общественото мнение във Викторианска Англия, така и към конкретното му свързване с проблемите на англо-германските отношения. Това отчасти се дължи и на общия интерес, породен към германската проблематика в годините след Първата световна война. В 1921 г. се появява работата на Дора Реймънд, посветена на изследването на британското обществено мнение и неговата реакция към Френско-пруската война 1870—1871 г.⁶ В някои отношения това съчинение играе програмна роля, тъй като за дълго налага формата на всички изследвания от подобен род.

В най-опростен вид схемата, наложена от Д. Реймънд, изглежда прибли-

зително така. Материалите се разделят на два паралелно развиващи се потока: единия — строго историческо изложение на хронологическия ход на изследваното събитие; другия — пунктуално цитиране на най-важните вестникарски прогнози или реакции. Недостатъкът на този метод се крие в липсата на възможност за обобщения и очертаване на мотивационната база на изследваното мнение, както и в отсъствието на какъвто и да било анализ на хоризонталните и вертикални комуникационни мрежи. В това отношение съществена стъпка напред е публикуваната през 1924 г. книга на Б. Кингсли — Мартин, посветена на общественото мнение в навечерието на Кримската война. Тъй като това съчинение излиза от тематичната ни заинтересованост, ще посочим само, че неговия най-съществен принос се крие в анализа на въздействието на управляващия апарат върху общественото мнение. Разглеждайки този важен момент, Б. Кингсли — Мартин въвеждат интересната тема за манипулирането на общественото мнение, с други думи действия в рамките на вертикалната комуникационна мрежа в посока отгоре надолу⁷. В кръга на очертавания от Д. Реймънд подход е и следващата работа, свързана макар и косвено с изследваната от нас проблематика. Това е публикуваната през 1926 г. книга на Дж. Гейзли — "Американското общественото мнение и обединението на Германия"⁸. Интерес за изследователя представлява една, за съжаление твърде обща работа на С. Морган, защитена като дисертация в Лондонския университет през 1933 г.⁹ Работата на Морган не надхвърля нито по обем, нито по замисъл (изследвани, твърде повърхностно, са само 7 вестника) нивото на една теза, но е интересна с това, че първа дава хронологическите рамки на интересуващия ни период и очертава скелета на темата, засягаща английската реакция спрямо германското обединение. В края на 30-те години в кратък период излизат няколко важни съчинения, занимаващи се с ролята и мястото на викторианското общественото мнение в политическата система на страната¹⁰. Най-съществения принос, който откриваме в работите на М. Урбан и особено на Дж. Глийзън, е въвеждането на икономическите интереси като един от най-съществените мотивационни фактори за настроенията на общественото мнение. С това се разширява мотивационният кръг, свеждан от някои по-ранни автори само до чисто емоционалните настроения на различните социални слоеве от обществото.

Интересът към проблемите на общественото мнение във Викторианска Англия не стихва и в наши дни. Свидетелство за това са няколко обемисти изследвания, публикувани в последно време от Дж. Бойс и Ст. Кос¹¹. Те маркират една тенденция, която в най-общи линии се изразява в прецизна, но на места прекалена теоретизация, зад която се губят конкретно историческите измерения на проблемите, свързани с изявите на общественото мнение. Израз на обратната тенденция са работите на И. Елзуърт и Вернер Мос¹², които въпреки своята краткост, се отличават със задълбоченост и завършеност.

* * *

Двете години, които делат конфликта около Шлезвиг — Холщайн от Австро-пруската война са решителни не само за развитието на германското обединение, но и за избистрянето на английските схващания по отношение конструкцията и практиката на международните отношения. Няма съмнение, че резултатите от конфликта за Херцогствата за първи път от времето на Фрид-

рих Велики сериозно обръщат вниманието на европейските държавници, дипломати и общественост върху военните усилия на германците. Но все още малцина усещат, че европейският континент е изправен пред най-сериозната ревизия на своята териториална структура от времето на Наполеоновите войни. Основната тенденция в развитието на т. нар. "германски въпрос" постепенно добива известна яснота. Очертава се ясно желанието на Прусия да се ориентира към изолиране на Австрия като политически фактор в Германия. Неизвестните все още тегнат само върху начина, по който тази тенденция ще се материализира в политическата практика¹³.

Двете години, предшествващи Австро-пруската война, са изпълнени със значителна дипломатическа активност, на фона на която още по-ярко се откроява фактът, че английската дипломация изведнъж става по-дефанзивна и склонна да насочва интересите си към извънконтинентални проблеми. Това, разбира се, не означава, че англичаните напълно са изпуснали от контрол развитието на континенталната проблематика или пък, че са престанали да имат мнение по значими въпроси. В това отношение развитието на германските проблеми не прави изключение, но след провала на английските дипломатически усилия през 1864 г. сега англичаните по-малко от всякога са готови отново да рискуват своя политически престиж. Поради това за тях Австро-пруската война от 1866 г. като цяло си остава своего рода "нечиста" афера. Няма петиции в Парламента във връзка с британската политика и войната, каквито изобилстват в 1864 г. Нито едно писмо на читатели не се появява в колоните на The Times през целия период на активното развитие на кризата¹⁴. В много отношения поведението на англичаните по време на тази война е доста по-различно отколкото през първата и третата (1864 и 1870) войни за германското обединение. Подобно поведение се нуждае от обяснение, най-естествен източник за което са колоните на периодичния печат¹⁵.

Първата, а според някои и най-важна, причина се крие в страха на Англия пред възможността отново да се вплете в акция, както в 1864 г., в която да бъде принудена да прави бомбастични изявления, чийто ефект би се ограничил само с пренебрежение и провал за английската политика¹⁶. Следващата причина е свързана с вече посочената и се изразява в значителното нарастване на интереса към имперската политика и извънконтиненталните проблеми от развитието на страната. Доколко това се дължи на обективно исторически причини и доколко на наранен престиж е въпрос, който трудно може да се реши еднозначно. Във всеки случай, публикуваната през 1868 г. книга на Чарлз Дилк, "По-велика Британия" се счита за библия на епохата на т. нар. "нов империализъм"¹⁷. На трето място се изтъква факта, че на политическия небосклон през същата тази 1866 г. има прекалено много събития, които ангажират вниманието и отклоняват интереса на английската публика. Това са проблемите в Канада, свързани с движението на Фениите, включващо и въоръжени конфликти, подготвяни в и окуражавани от САЩ. В Южна Америка се създава една изключително сложна ситуация със бомбардирането на Валпарайсо от Испанската флота. В самата Англия през май се разразява финансова паника, която е много тясно свързана с цялостния ход на европейската икономическа и политическа конюнктура. Не бива да забравяме и най-важния вътрешнополитически проблем — реализацията на парламентар-

ната реформа. Около нея наистина се разгаря сериозна политическа полемика, довела и до правителствената криза в средата на юни 1866 г.

И все пак, и трите причини отразяват, но не изчерпват задкулиската обоснованост на британската политика и обществено мнение в хода на съдбоносната за германското обединение и баланса на силите 1866 г. За пълното реконструиране на ситуацията, в която се формира английското обществено мнение през този период, е необходимо привличането на по-широк и по-разнообразен кръг от данни, при това не непосредствено от активния период на кризата — юни — юли 1866 г., а и от целия етап на узряване и проява на проблема.

1. АНГЛИЯ МЕЖДУ БЕРЛИН И ВИЕНА. КЛОПКИТЕ НА "БАЛАНСА НА СИЛИТЕ" — 1865

Първата статия, която засяга проблемите, свързани с новата ситуация в Германия, се появява по страниците на *The Times* още в самото начало на 1865 г. Темата и тонът на статията са симптоматични. На практика това е един от малкото случаи, в които флагманът на английския печат развива една теза, до този момент срещана почти без изключения само по страниците на хумористичния *Punch*. В нея се посочва, че ако преди две години либералната линия в развитието на Прусия е извиквала симпатията на всички приятели и привърженици на доброто управление в Европа, то "... сега нещата се развиват в неочаквана насока. Нови военни субсидии се гласуват не само за заздравяване на пруската военна машина, но и за осъществяването на онази най-скъпоценна мечта на германските либерали — създаването на пруската военноморска сила. Предвижда се също създаването на един плавателен канал, свързващ Германския океан с Балтика, а също и модифициране на пруско-френския търговски договор [...]"¹⁸

Не е трудно да открием основния акцент, изразяващ тревога за бъдещата съдба на английското морско господство във военно и търговско отношение. Ясно е, че до реалната заплаха за английските морски интереси има още много време, но появата на този пропаганден мотив в арсенала на английския политически печат не бива да се подминава. За сметка на това икономическите аспекти на англо-пруското съперничество са налице и в самата 1865 г. Нарастващата продуктивност на германската индустрия загатва за едно бъдещо предизвикателство към британското икономическо превъзходство и поставя под въпрос доминиращите до този момент схващания, че свободната търговия е панацеята за либералното развитие¹⁹.

Съмнението в правотата на либералните доктрини по отношение на външнополитическата прогностика се съдържа в статията на *The Times*, но то ни загатва и за нещо много по-сериозно. Това е набелязващата се идейна криза в схващанията на английските либерали за същността и бъдещото развитие на международните отношения. Сигнал за развитието на тази криза са публикацииите по страниците на либералния печат от първата половина на 1865 г., от които тази в *Examiner* е може би най-илюстративна²⁰. Тя представлява обзор върху положението в Германия с акцент върху изострящите се противо-

речия между двете водещи сили. Най-интересното обаче не е проавстрийският тон, а изразеното убеждение, че Австрия е първостепенна военна и политическа сила, която винаги може да постави Прусия на мястото ѝ. Ще отделим повече внимание на отношението на английските либерали към проблема: "Ние англичаните гледаме с абсолютна *индеферентност* на събитията, протичащи в Германия²¹ ... Това, което изпитваме сега е безразличие... Докато държавите на тази велика нация се държат относително единно, дотогава няма опасност от френска или руска агресия. Но ако германците не проявят разум и се вплетат в борби, които предвещават нови тридесет, или дори само седемгодишни войни, тогава е повече от ясно, че техните силни съседи ще се възползват от слабостта им. Завоеването на Шлезвиг бе силен удар върху съществуващия баланс на силите, но ако то доведе до това, Прусия да бъде принудена да се раздели с Кьонигсберг или Кьоли, този баланс ще бъде разстроен още по-дълбоко. Нашето правителство не е сляпо за такава една неблагоприятна перспектива."²²

Вън от симптоматичните констатации за безразличието, обхванало определени кръгове от английското общество, най-интересен е финалният момент на статията. На пръв поглед той въвежда един напълно сериозен политически мотив — запазването на Прусия от евентуални териториални посягателства в бъдеще. Проблемът обаче е в това, че този мотив е построен на една изцяло погрешна политическа основа, издаваща непознаване на тенденциите на общогерманското развитие и пруско-австрийските отношения в частност. Все едно, че Бисмарк никога не е формулирал своята политическа линия, целяща не друго, а "обединение с желязо и кръв"²³. На съществуващия териториален баланс се гледа вече твърде условно, което е симптом за неговото изчерпване. За сравнение може да приведем една статия, излязла само седмица след тази на либералния Examiner по страниците на умерено-консервативния *The Times*: "... Преди шест години Прусия заяви на света, че тя има права и задължения и като една велика сила, и като член на Германската конфедерация. Поради естеството на тези задължения именно на нея се полагало да създаде този флот и той ще бъде не нечий друг, а именно неин флот. Пруските гласове ще го оправдаят, пруските пари ще го създадат, а пруските моряци, заедно с тези от Шлезвиг и Холщайн ще го задвижат. Този флот може и да защитава общогерманските интереси, но ще прави това само по милост, а не поради изпълнение на дълг. Защитата на германската търговия и крайбрежие в Северно море и Балтика, ще бъде основното задължение на този флот, но това ще бъде само защото Прусия се готви да бъде защитник и лидер на цялата нация... Ние, британците, едва ли бихме могли да поучаваме някого по тези въпроси, но все пак съществуването на нашата флота е оправдано, докато Прусия иска да последва примера на останалите сили, които нямат нашата мотивация в това отношение... Както и да се развият нещата едно е сигурно — окупацията на Кил от пруска страна, като всъщност тя само ще съобщи на останалите германски държави, че просто задържа за себе си онова, което вече е завладяла."²⁴

Не може да остане скрита очевидно по-добрата ориентация на умерените консерватори по отношение на тенденциите в германското развитие, както и забележимо по-трезвия тон. Но едва ли е възможно да обясним забелязващото се различие между либералната и умерено-консервативна преса само

върху основата на теоретичните различия между двете направления. Не по-малко важни са и цяла серия други фактори, които за разлика от теоретичните постановки не заемат уводните страници на вестниците. Подобно обяснение ни дава една малка бележка, поместена в една от най-слабите "позиции" в броя на *The Times* от 17 май. В нея се съобщава за създаването на Nord Deutsche Schiffbau Actirn Gesellschaft, предназначението на което е да строи за пруското правителство докове и кораби в Кил. Предвижда се то да има капитал от 10 000 000 талера, разпределен в 50 000 акции по 200 талера (30 фунта стерлинги), засега в обръщение се пускат само половината от акциите. Когато се продадат една четвърт от акциите и бъде събран 10 % от капитала, компанията започва да функционира. Най-интересното в това съобщение, освен сведението, че ценните книжа ще се котират и на Лондонската фондова борса е, че в него се посочват имената на няколко влиятелни английски финансиста, които се ангажират с участие в това, по същество "антианглийско" предприятие, още от самото му начало²⁵.

На фона на тази засилваща се пруска активност, прокарана паралелно в полето на дипломатията и по линия на икономическото усвояване на новите териториални придобивки, в средата на август 1865 г. Бисмарковата дипломация изживява своя триумф. Експлоатирайки умело нежеланието на Австрия да воюва, Прусия съумява да постигне едно важно споразумение. Това е сключената на 14 август Гащайнска конвенция, според условията на която "неразделимите" херцогства се поделят, като Прусия получава администрацията над Шлезвиг, а Австрия — Холщайн²⁶. Според изричното желание на Австрия двете сили запазват взаимен суверенитет, което на практика означава малко, но дава на Бисмарк възможност да се меси в Холщайн. Според клаузите на споразумението третото херцогство — Лаунверг, е предадено на Прусия, която също така получава и специални военни и морски права в Холщайн. Според някои от политическите коментатори, занимаващи се с проблемите на германските отношения, разделянето на двете херцогства, маркирано от клаузите на тази конвенция, е отношението и на официалната английска политика в лицето на външния секретар Дж. Ръсел, според когото "... Всички права — стари и нови — бяха потъпкани от тази конвенция. Единствената инстанция, която бе консултирана бе тази на грубата сила и произвола"²⁸. Не е трудно да доловим, че зад огорчението, личащо от последното изречение, се долавя едно — обидата от факта, че всъщност не е била консултирана Англия.

Според друг деец от либералната партия, лорд Кларендън — "Неизбежната анексия на Херцогствата е най-непопулярният акт от времето на полската подялба, но само крал Бисмарк I, единствен измежду 40 милиона германци, е настроен да го извърши". Очевидно е, ако не стъписването, то поне неприкритата изненада на либералите от линията на развитие, което поемат вътрешногерманските процеси през 1865 г. Гащайнската конвенция се коментира като "комедията от Гащайн", представляваща цинично незачитане на европейското мнение, от страна на двете германски сили. Но докато каузата на свободата оправдава в очите на английското обществено мнение първото нашествие на германските сили в двете Херцогства, то с последното си деяние те прибавят още едно престъпление към дългия списък от подобни деяния, извършени в името на тази благовидна кауза²⁹.

Въпреки това ясно становище инерцията на английското обществено мнение все още не може да бъде преодоляна. Тясно погледнатото претенциите на Прусия за Холщайн си остават за английските либерали законни, още повече че и самите холщайнци има какво да кажат за датското владичество. Показателно за мстивирването на една такава позиция е сравнението, че: "... Както има хсра, с които ние сме в делови контакти, но чиито принципи ние осъждаме, а практиката им ненавиждаме, така има и нации, или по-точно ръководители на нации, чиито бивши действия събуждат нашето недоверие за практиката им в бъдеще. Нито в единия, нито в другия случай ние бихме могли да прекъснем всичките си контакти със споменатите страни, но докато тяхното поведение не се промени, бихме могли да се ограничим само до официални отношения. Междувременно бихме могли да се гарантираме срещу техните машинации и да търсим съюз с онези чиято политика е противопоставена на тези злосторници."³⁰

Всъщност, либералната политическа идея има и по-стабилни аргументи за безразличието (на практика толерантността) си спрямо възприетото от Прусия поведение. Най-интересна в това отношение е записката на Палмерстон до Ръсел с дата 13 септември 1865 г.: "С оглед на бъдещето е по-добре, ако Германия, като цяло, бъде по-силна, за да може да контролира двете амбициозни и агресивни сили, Франция и Русия, които упражняват натиск върху нея от изток и запад".³¹

За разлика от този благоприятен тон, възприет от официалната политика, част от общественото мнение взема определено по-остро становище. "... Установили сме, че единствената сигурност за всички нас лежи в стриктното спазване на установените закони. Именно този принцип е в основата на системата на баланса на силите... Това че Прусия не уважава този принцип съвсем не е изненадващо. Нейното величие бе създадено и утвърдено именно с насилие и потъпкване на съществуващите права, а и единственото което я крепи е военната сила."³² Въвеждането и култивирането на този тон е един от важните моменти в отразяването и формирането на общественото мнение. В това отношение следващата уводна статия на *The Times* е извънредно интересна. В нея се посочва, че Прусия трябва да реформира не само своята политика, но дори и военния си кодекс, ако иска да влезе в хармония с духа на времето: "...Дивашките дуели, които позорят армията ѝ, убийствата, които позволява нейния военен етикет — всичко това води към определен извод — нещастното състояние на една страна, която обединява в едно култивираността, интелектуалното развитие и либералния дух и системата на военна дисциплина и политически амбиции базирани повече на *азиатски*, отколкото на европейски морални стандарти."³³ Това е първото оприличаване на прусаците с носители на азиатски морал. Не бива да се забравя, че по време на Първата световна война се утвърждава названието им "хуни"³⁴. Присъстваме на раждането на един пропаганден образ, комуто предстои дълго развитие и утвърждаване в съзнанието на нацията. Развитието на подобни тенденции в английското общество не остава вън от вниманието на германската общественост. Както сочи английският посланик в Берлин, лорд Нейпиър: "... Никога не е имало период, в който Англия да е била толкова мразена от всички среди в Германия, както в настоящия момент. Консерватори, конституционалисти, ултралиберали, юнионисти, сепаратисти — всички са

обединени от едно — омразата към Англия, завистта за нейния просперитет и подценяването на нейната сила. Франция също е мразена, но на нея се гледа с почитание и респект."³⁵

* * *

Новата 1866 година е белязана от задълбочаващото се отчуждение между двечерашните "протестантски братовчеди", при това със забележима широта на неговото проникване на всички нива и в двете общества. Под датата 27 януари 1866 г., рожденият ден на внука на кралица Виктория — бъдещият кайзер Вилхелм II, тя отбелязва в дневника си: "Рожденият ден на скъпия Уилям. Да го пази Бог и нека да израсне умен и либерален във възгледите си, почитащ скъпия си дядо, който толкова го обичаше, и нека да не израсне като надут прусак."³⁶ Паралелно с това се забелязва и увеличен интерес към събитията, протичащи в Германия, но с едно осезаемо избистряне на тона и настроенията на английското обществено мнение. Публикации от типа на помещената в *Examiner* в края на февруари, характеризират най-добре тона на английската преса: "... С всяка година от управлението на Бисмарк Прусия все повече и повече затъва в една безчестна политика, измъкването от която ще бъде почти невъзможно за когото и да било от евентуалните Бисмаркови наследници."³⁷ Статията завършва със скептична прогноза относно съдбата на свободите и демокрацията в Прусия.

От началото на март 1866 г. в Лондон постепенно вече се увеличават новините за предстояща военна намеса на Прусия и за желанието на Бисмарк да прибегне към разрешаването на спорните проблеми със силата на оръжието. Успоредно с това настъпва и определено раздвижване на дипломатическия фронт. На 1 март 1866 г. Австрия прави сондажи за евентуална английска подкрепа срещу уговорката, че ако това стане Англия ще може да разчита на австрийска подкрепа за съхраняването на интегритета на Отоманската империя. В отговор на това предложение английския външен секретар Кларендън посочва, че "... две години по-рано Австрия отказа да се съобрази с каквито и да било английски съвети или искания, поради което сега англичаните възприемат ролята на пасивни наблюдатели на пруските стъпки за анексиране на херцогствата. Ако войната, която ние дълбоко ненавиждаме, все пак започне, ние ще останем стриктно неутрални."³⁸

В едно свое писмо, датирано на 3 март 1866 г., посланикът на Англия в Берлин лорд Лофтус пише на Кларендън, че разполага със сведения за провеждането на таен съвет в Берлин, на който са присъствали министри и представители на висшето офицерство, на което се е взело решение за анексия на Херцогствата. Според сведенията представителите на всички политически партии в Германия са обединени зад това решение³⁹. Очевидна става необходимостта английското правителство да вземе определено решение относно насоките на бъдещата си дейност в обстановката на надигаща се криза. За степента на моментната неориентираност говори и изявлението на Александър Малет, английския представител при Федералното събрание във Франкфурт, който признава, че е в "пълно неведение относно курса на правителството".

В едно свое писмо до Кларендън от 2 март 1866 г. той посочва, че желае "... да узная специално позицията на външния секретар и особено това, дали ще се поддържа миролюбив курс или обратно, ще се настоява за разрешаване на въпроса със сила. Но каквото и да имаме да кажем именно сега е времето да го направим и да говорим"⁴⁰. Особен интерес представлява едно писмо на Кларендън с дата 7 март 1866 г. То е до дипломатическия представител на Англия в Берлин лорд Лофтус и говори за пораженията, които една гражданска война в Германия би донесла на Европа. Прусия, според него, искала да нахърни интересите на Австрия и последната била склонна повече да воюва отколкото принудително да се остави да загуби престижи и интереси. На Лофтус се внушава да направи изявления пред Бисмарк, че макар и засега Англия да се въздържа, то и Бисмарк трябва да направи потребното за отстраняването на опасността от война, в която "никой не вижда нито смисъл, нито полза". Според Кларендън, ако това не стане, "... Европа неминуемо би обвинила като агресор Прусия, а Англия не желае това. Като оставим на страна династическите семейни връзки, Прусия е най-голямата протестантска държава, с която ние естествено имаме родствени чувства. Ние никак не бихме искали да я разглеждаме като враг разрушаващ мира в Европа, а още по-малко пък, бихме искали с развитието на нещата да се окажем срещу нея"⁴¹.

Това е един интересен и показателен документ. Очевидно е, че Кларендън е противник на активната интервенция, а и празните закани не са в неговия стил. Но един опитен дипломат, какъвто е той, неминуемо би следвало да знае, че последните редове от приведеното по-горе изявление на езика на дипломатията представляват една сериозна формулирана заплаха. Единственият възможен извод е, че Кларендън има предвид именно това, което казва и нищо повече, което е един необичаен акт за английски външен секретар особено от ранга на Кларендън. В меморандум на Джон Ръсел, изпратен до кралицата с дата 12 март 1866 г., се посочва една позиция, характерна в този момент за мнозина либерали. Изтъква се, че като резултат от евентуален военен конфликт Австрия може би ще има сериозни финансови затруднения, а също и съкращаване на ресурсите си, особено при положение, че и Италия се намеси. При това положение английската политика в момента не изисква нито подпомагането на Прусия да завладее територии и пространства в Северна Германия, които тя сега не притежава, нито пък подпомагане на нейното отслабване⁴². Това може да се схване като обобщение на схващанията на "официалния" либерализъм, макар че неговата "неяснота" характеризира и по-широките либерални слоеве от британското обществено мнение.

Постепенното нарастване на читателския интерес довежда и до появата на по-определени становища в популярните и важни рубрики "Писма до редактора". В това отношение е показателно писмото появило се в колоните на *The Times* на 13 март. "... Сър, дали Шлезвиг и Холщайн ще станат пруски провинции, или ще бъдат накрая възстановени под владичество на Принца, когото населението там иска като свой легитимен Суверен, и когото представителите на Австрия, Прусия и Германската конфедерация провъзгласиха като пълноправен наследник на Лондонската конференция... е въпрос, който няма абсолютно никаква стойност за Англия. *Никакви британски интереси не са ангажирани в този въпрос, а и неговата незначителност е такава, че едва*

ли той може да се отрази върху баланса на силите. Все още основният английски интерес е запазването на мира в Европа... Англия може, ако иска, да предотврати войната, която веднаж избухнала скоро ще стане всеобща."⁴³ Писмото е подписано с псевдонима Pax Vobiscum (Мир вам). По-надолу той продължава, като посочва, че според конституцията на Германската конфедерация от 1815 г. "не е законно" една германска държава да воюва с друга.

Поради това, ако двете германски сили престъпят закона и воюват помежду си би означавало, че и останалите страни, подписали договора от 1815 г., са освободени от всички гаранции, които са дали на Бунда относно неговата териториална ненакърнимост. Не бива да забравяме, че *The Times* се е изучава във всички европейски канцеларии най-внимателно и че тази статия едва ли е останала встрани от вниманието на френския кабинет и неговите претенции за Рейнланд⁴⁴. Тогава, дали авторът на това писмо е просто един неангажиран бърборко, или е прикрито оторизирано лице? Въпреки усилията ни, идентифицирането на лицето, скрито зад този псевдоним, се оказва невъзможно. Във всеки случай това е първото и ще остане единствено писмо на читател до редакцията по отношение на германските проблеми чак до 3 май, когато ще се появи второто читателско писмо по този въпрос. Но то е интересно за нас и с това, че обобщава мненията на либералните привърженици на баланса на силите в контекста на оформящата се военна заплаха. В това отношение програмна е статията на *Examiner* от 17 март: "... Много може да се каже против политиката на ненамеса и абсентизъм в областта на външните отношения. Ако ненамесата е благотворна и е необходима за интересите на европейския мир, и ако въздържането на Англия доведе до индивидуалната намеса на Франция и засили нейното влияние и власт, тогава би било добре да се помисли отново, дали Англия трябва толкова пълно да се откъсва от германските проблеми. Войната може и да реши проблемите между Прусия и Австрия. Но това може да се направи и чрез преговори, защото Прусия е толкова далеч от принципите на правото и справедливостта, че е необходима намесата на някои сили дори и само със съвет и напътствия."⁴⁵

Появата на тази статия бележи началото на бавната промяна сред либералното обществено мнение. От твърдите изявления за безразличие, сега се преминава към задаването на въпроса, дали подобна неангажираност няма да навреди на английските интереси. Вторият интересен момент в статията е проявата на една тенденция, която е твърде характерна за либерализма като политическа теория и практика от средата на XIX век. Това е намекът за възможността назряващите противоречия да се решат в рамките на мирни преговори. По-долу ще се спрем подробно върху развитието на тази идея, а тук тя ни насочва към един сериозен проблем, засягащ въпроса за интерпретацията на моралните и политически принципи на поведение в сферата на международните отношения.

На 27 март *The Times* публикува извънредно интересна статия, посветена в най-важната си част именно на този проблем. "... Великобритания няма интереси и задължение в този въпрос... Ако Австрия и Прусия стигнат до конфликт, то не само ние, но и Франция несъмнено ще стоим индиферентно отстрани, със същото чувство, което Тацит приписва на римската армия, наблюдаваща две германски племена взаимно прерязващи си гърлата... Сегаш-

ната съдба на Германия е само едно естествено наказание за нейното флагрантно незачитане на моралните принципи и задължения по отношение на Дания и Европа. В нашата страна отговаряме само на простия апел на принципите, свързани със справедливостта и несправедливостта⁴⁶. Именно тенденцията да се смесват сферите на морала с тези на политиката прави от германското съзнание нещо толкова ограничено и тъпо. Според германеца, англичанина никога не може да схване идеите, а една от тези идеи, към които ние сме толкова неподдаващи се на въздействие, е концепцията, че Сила и Право в сферата на международните отношения, са само две имена за едно и също нещо."⁴⁷

Това е един от интересните морализаторски изблици на либерална основа. Демонстрацията на твърда привързаност към подобни морални абстракции като "справедливост" и "несправедливост" в сложното поле на международните отношения, където въпросът за актуалността на тези понятия зависи единствено от гледната точка подсказва, че британският либерализъм тепърва ще има на какво да се научи в променящата се действителност на европейската дипломация. Както пише Ръсел в един меморандум от 30 март 1866 г. "Ние не можем да влезем във война заедно с Австрия, защото тя се защитава във Венеция, но можем да ѝ обещаем, че ако се съгласи да даде Венеция за двадесет или тридесет милиона фунта стерлинги, да ѝ окажем морална, дипломатическа, а ако се наложи и материална подкрепа в спора за Шлезвиг-Холщайн. Австрия не е права в Италия, но е права в Германия."⁴⁸ В този тип мислене прозират рецидиви от стари структури, свързани с териториалния консерватизъм, но има и белези на изживяване на илюзиите спрямо Прусия. Сега вече определено се говори за "правотата" на австрийската страна. Едно дълго писмо на Кларендън до кралица Виктория от 31 март 1866 г. хвърля обилна светлина върху характера на неговите собствени възгледи, тези на кралицата и на общественото мнение като цяло: "... Очевидно е, че добронамерените стъпки на Англия, ако са самостоятелни няма да бъдат приети от Прусия. ... Случаят е такъв, че в него не са ангажирани нито английската чест, нито английските интереси. При сегашното състояние на нещата в Ирландия и новите аспекти на отношенията ни със САЩ, следва да пазим внимателно нашите военни и икономически ресурси. Страната⁴⁹ няма да толерира никаква намеса в неща, които не ни засягат." Това е един от най-сгъстените изрази на цялостната моментна ситуация и на състоянието на общественото мнение, което твърдо стои зад позицията на ненамесата.

Но за изразяващите абстрактни морални принципи английски либерални вестници остава твърде трудно да поддържат ясна външнополитическа линия. Австрия — поради своята италианска политика, остава черната овца в техните очи, докато германските буржоа като цяло ѝ се схващат като неспособни да обединят държавата си със собствени сили, а техните "великогермански" претенции изглеждали едновременно и опасни, и абсурдни⁵⁰. Сложността на континенталната политика, естествено, остава твърде далеч от съзнанието на обикновения англичанин, но изострянето на "германския въпрос" едва ли би могло да бъде игнорирано от "политизираната" част на нацията, нито пък от пресата. Фактът, че двете бивши съюзнички толкова бързо се изправят една срещу друга на пръв поглед смущава, но повечето коментатори

определят вината на страната на Бисмарк. От гледната точка на описаните вече морални принципи австрийското поведение във Венеция е незаконно, но за конфликта в Централна Европа се счита, че "справедливостта" е именно на австрийска страна. В сравнение с пресата, мнението на либералното правителство е дори още по-остро⁵¹. Дори и кралицата не се въздържа от едно остро изказване: "Прусия изглежда ще се държи точно толкова ужасно, колкото е възможно, както тя винаги прави. Омразни хора са прусаците, това мога да кажа."⁵² Това "частно" мнение по много интересен начин отразява повишаването на нивото на тевтонофобията в английското общество, нещо като вирус, който дълбоко поразява англо-саксонците⁵³. Въпреки тези изявления, няма нито един знак за опити за активна английска намеса. Кралицата, наистина, се опитва да предприеме частен натиск върху Вилхелм, скланяйки го да не отива към война и да отстрани "един определен човек... виновен за всички тези злини". Но Вилхелм отговаря студено и това охлажда английските намерения за подобен род натиск.

Обяснението на този своеобразен "дуализъм" в политическото мислене и практика на английския управленски апарат от пролетта на 1866 г. е комплекс от причини, някои от които с твърде голяма давност. На първо място е липсата на успех, която съпътства последните английски военни ангажimenti на континента. Кримската война е разочароваща във военно отношение, а поставя под съмнение и ефективността на аристокрацията като лидер. Опитът от кризата Шлезвиг-Холщайн, който по думите на Кларендън показва "колко малко съветите и усилията на Англия се ценят в Германия" също има своя принос. Втората причина за британската пасивност е морската и сухопътна слабост. В годините последвали "френската морска тревога" през 1859 г. англичаните отново изпадат в обичайното си съмнение за състоянието на флотата си⁵⁴. При основната дейност на адмиралтейството по линията на антиробските патрули и "демонстрирането на флага в тропиците", много малко остава за демонстриране на сила и в европейски води⁵⁵. Без да броим факта, че британските кораби трудно биха могли да окажат някакво влияние върху развитието на нещата в Централна Европа. Що се отнася до британските сухопътни сили, те никога не са били повече от пигмей в сравнение с огромните армии на континенталните монархии. Само при наличието на континентален съюзник британските сили биха могли да играят някаква роля в делата на континента, а такъв партньор в момента няма. Освен това налице е въпросът за имперските ангажimenti. Освен силите в колонии, в този момент се поддържа сериозна военна сила в Нова Зеландия срещу поредното въстание на маорите, проблемите с Ашанти и Абисиния ангажират и там военни контингенти, а след индийския метеж 65 000 души попълват и несигурната индийска армия. Русия, възстановяваща се от Кримската война, отново става фактор, с когото трябва да се съобразяват и на Балканите, и в Азия. В тази сложна ситуация, англичаните предпочитат да залагат на "баланс на силите"⁵⁶. Поради това единственото, което би предизвикало тяхната загриженост е нарушаването на този баланс, но дори и този аргумент би бил сериозно атакуван както от радикалите, така и останалите изолационисти.

За повечето заинтересовани в европейските дела англичани равновесието все още не изглежда сериозно заплашено. Само неколцина наблюдатели

предупреждават относно далечните последици от засилването на Прусия, но това не се приема сериозно. Като цяло идеята за силна и обединена Германия не среща реално противопоставяне⁵⁷. Подобно решение е напълно в съгласие с либералната вяра в правото на самоопределение. А и, както се смята, създаването на силна Германия би я заздравило отвътре, правейки я по този начин по-неуязвима отвън. Това е сърцевината за разбирането на поведението на либерално настроените кръгове от викторианската политическа общност, изразяваща се в схващането, че по този начин балансът на силите не само няма да се наруши, а напротив, ще се циментира.

Всичко това идва да оправдае политиката на пасивност, която е предпочитана от действащите политици във всички случаи. Важното е да се отбележи, че британските държавници и обществено мнение имат не само негативни, но и сериозни позитивни причини за неутралитет в зараждащия се конфликт. Тук най-важен безспорно е икономическият мотив. Никога преди или след това не е имало толкова много членове на английския управленчески екип, които да са така дълбоко проникнати от доктрините на политическата икономия⁵⁸. Фундаментална постановка за тях е отричането на деструктивните процеси на войната. Мотивите за това могат да се търсят в широкия спектър от алтруистски настроения пред бъдещите жестокости, до по-материалния страх от упадък на търговията и кредитата, а и от евентуалните граждански безредици, които биха могли да последват, инспирирани от военната разруха⁵⁹. Това са все елементи от характерния за средновикторианците мироглед, имащ корените си в схващанията на кръга около Кобден и Брайт. Те намират своето практическо потвърждение в икономическата и политическата ситуация, която се създава в контекста на Американската гражданска война, но още по-сериозни са потвържденията на тези постановки в хода на изострящия се "германски въпрос". В това отношение англичаните не са единствени. В края на март 1866 г. в Европа се създава нещо като международен "заговор", известен като "Кобургската интрига", насоката и целта на който е свалянето на Бисмарк и отстраняването му от влиятелния пост, от който според заговорниците заплашвал сигурността на европейския мир, респективно стабилността на европейските финанси⁶⁰. Както сочи в едно свое писмо, датирано от 4 април 1866 г., престолонаследникът на Прусия, кронпринц Фридрих "... Ротшилд движи небето и земята срещу Бисмарк, а финансистите треперят". Английската банкерска къща Ротшилд, която винаги възприема политиката на британското правителство като своя политика, също е сред активните участници в "Кобургския заговор", давайки да се разбере, че, пруският държавник не може да очаква никаква помощ от страна на Ротшилдови⁶¹. Още в средата на февруари банкерът на Бисмарк Блайхрьодер започва търсенето на пари и се обръща първо към своя най-силен покровител барон Джеймс Ротшилд. При евентуална Ротшилдова благосклонност всички останали финансисти безспорно биха ги последвали. Блайхрьодер се интересува дали Ротшилдови биха закупили облигации от осеммилионния заем, който Прусия се готви да пусне. Но Ротшилд, знаейки че това ще засили военните уклони в пруската политика, отказва. Четири години по-рано барон Джеймс споделя с Блайхрьодер, че: "...наш принцип е да не авансираме пари за война, дори и когато е извън нашата власт да предотвратим войната, тогава поне съвестта ни ще е чиста, че не сме спомогнали за нея."⁶²

Всъщност в действие са много по-сериозни сили от простото желание за мир. Световният пазар от пролетта на 1866 г. навлиза в депресия, цените на акциите спадат повсеместно, а слуховете за война само допринасят за задълбочаването на този процес. Лондонските Ротшилд гневно се противопоставят срещу каквато и да било финансова помощ за Прусия, а повечето банкери в Париж и Берлин смятат, че в случай на война шансовете на Австрия са по-добри от пруските. Но, както се оказва по-късно Ротшилд надценяват силите си. Ситуацията от периода 1830—1840, когато те могат да отстранят опасността от война само със заплахата, че ще изтеглят паричните си средства сега очевидно е отминала⁶³.

Усложнената и напрегната политическа обстановка в средата на 1866 г. довежда и до големи финансови затруднения и паника на финансовите борси. Всеизвестно е, че едва ли има по-сериозен индикатор за настроението на активното обществено мнение в буржоазното общество от показателите за финансовата и делова активност. В конкретния случай борсовите барометри сочат "буря". Създава се ситуация на снижаване на златния резерв в Bank of England и повишаване на търсенето на заеми. При тази обстановка банката отпуска заеми при повишена лихва: от нормално 2—3 % се отива на високи лихви от 5—8 %. Това е очевидно неприятно за бизнеса и свързаните с него кръгове, които ще бъдат против всички стъпки, които биха довели до по-нататъшно поскъпване на кредита и по този начин до затруднения в развитието и растежа⁶⁴.

Така се получава комплекс от мотиви с икономически, морален, вътрешно и външнополитически характер, определящ общественото мнение и насочващ английското правителство към политика, която по отношение на Европа е прагматична, неутралистична и примирителна. Тя се обобщава от схващането, че "разрушаването на баланса между Прусия и Австрия" ще доведе до множество нещастия за Централна Европа, но все пак си остава такъв случай, който не включва нито британската чест, нито британските интереси".

Трябва да отбележим, че някои от британските дипломати на Континента виждат нещата значително по-ясно и в перспектива⁶⁵. Така посланикът в Париж Каули пише: "Нямам доверие в приятелството на Прусия и ако тя някога стане морска сила ще ни създаде големи неприятности." Но като цяло това остават изолирани гласове, без влияние. Квинтесенцията на умиротворителните и абсентистки мнения прозвучава от страниците на The Times, който пише: "Кой ще спечели, дали Прусия или Австрия за нас е безразлично. По-важно е, че който и да спечели Германия ще стане по-способна да съхрани мира в собствените си граници и да се предпазва от външни агресии."⁶⁶

Интересно е определянето на позициите на най-горната част от английското общество. Като цяло аристокрацията се оказва твърде възприемчива към позициите на Двора. Всъщност със спадането на пряката политическа власт на Короната нараства нейният косвен престиж и социално присъствие. Ние вече се спряхме на определено антипруската позиция, заета от Виктория⁶⁷. По интересен начин описва ориентацията на Двора пруският посланик граф Бернсдорф, който пише на сина си: "Надявам се, че някога ще има справедливост и за нас. Засега, всичко погрешно се приписва на нас."⁶⁸ На 6 април

Кларендън в своето писмо до лейди Солзбъри пише: "Госпожата" е в ужасно състояние по германските работи. Бисмарк, както винаги е разположен към военен вариант, което е една необходимост при неговата позиция и политика... Австрия израства в очите на публиката и за първи път в своето съществуване е приета достойно."⁶⁹

Очевидно е, че за разлика от 1864 г. Виктория вече не идентифицира Прусия и Германия. Това подчертано прусофобско настроение на Двора личи особено ясно в поведението на престолонаследника принц Едуард, който отрано дава да се разберат неговите антипруски настроения. На една вечеря в Лондон на 6 юни, десетина дни преди избухването на войната, той дава израз на чувствата си пред френския посланик, подчертавайки, че правото е на страната на Австрия и той чувства дълга си да застане на нейна страна. Разговорът завършва с предложение от страна на Едуард за създаването на една англо-френска антанта.⁷⁰

Все пак определящо си остава мобилизираното мнение на организираната и материално силна едра и средна буржоазия, която внимателно следи континенталното развитие. Заможните делови кръгове, скелетът на викторианското общество, много малко, при това почти само косвено, са докоснати от възгледите на аристокрацията и дворцовите кръгове.⁷¹ Печатът си остава един от най-популярните начини за информиране и формиране на определено мнение. Англичаните от този период се обръщат към вестниците и списанията си с почти същата страст и надежда за информация, с която Кромвеловият пуританин се обръща към Библията си.⁷²

* * *

Дихотомията Австрия — Прусия и Австрия — Италия предполагат раздвояния както в мисленето, така и в определянето на позициите. В това отношение особено илюстративна е статията, поместена на страниците на влиятелния *Morning Post*: "... Ние заклеяваме Прусия, но смятаме, че лошото отношение на Бисмарк към неговия съюзник от 1863 г. е оправдано. Всъщност, не само нашите възгледи, но и нашите симпатии влизат сега в един неразрешим конфликт. От една страна, ние ще бъдем доволни, ако Австрия победи Прусия, но от друга, бихме били доволни и ако Италия съумее да си осигури Венеция и по този начин завърши своята дълга борба за обединение."⁷³ В една точка обаче има единодушие. Прусия е обявена общо за агресор. Англичаните са скандализирани от нейната готовност да използва войната за целите на уголемяването си. В това отношение все още се усеща влиянието на кобденово-брайтовските идеи за разрешаване на всички противоречия изключително по мирен път.

Отношението към Австрия не е толкова ясно определено, но тя има повече симпатизанти особено след решаването на веницианския проблем. Въпреки това любовта и афинитетът на англичаните към Италия и патерналисткия им подход към новообединеното ѝ кралство, ги правят враждебни на идеята за австрийски владения на юг от Алпите. Пък и участието на Хабсбурги-

те в разправата с Дания си остава като един неотмиваем грях пред английското либерално обществено мнение. Потвърждение на това двойствено и не-установено отношение на буржоазното обществено мнение са статии от типа на отпечатаната в *Evening Mail* на 31 март. Линията на вестника не се различава от общо взето апатичното отношение, което изразяват повечето вестници от този тип едновременно към Хохенцолерни и Хабсбурги — "Ние не можем да дадем нашите симпатии на нито една от двете страни."⁷⁴

Либералната преса все по-определено напуска сферата на безусловно дефинирания неутралитет и се опитва да вplete английските интереси в схемата на една по-глобална европейска ситуация. Пример за това е броят на *Examiner* от 7 април. За първи път се дефинират стратегическите интереси на Англия и все още голямата загриженост за системата на баланс на силите: "... Измежду множеството причини, които ни карат да искаме бързо и мирно разрешаване на германските противоречия са и твърде сериозните вероятности войната по Елба и Ейдер да бъде последвана от война и по Долния Дунав. Турците, възползвайки се от революцията в Букурещ събират голяма войска в България... Но ако те преминат Дунав, или напреднат срещу сърбите, за което винаги имат готови претексти, тогава и Русие ще придвижи войските си през Прут и ще имаме едновременно войни на Изток и в центъра на Европа."[...] ⁷⁵ Отзвук на това безпокойство от липсата на определена позиция е и статията на *Sunday Times* от следващия ден, 8 април: "Каква е идеята на Бисмарк, един толкова амбициозен и безкрупулен по отношение на средствата, с които реализира идеите си, държавник? Не е ли тя обединението на Германия под пруската корона? И как може да се реализира тази идея без един близък конфликт с Австрия?... Но какво трябва да бъде отношението на Великобритания към всичко това? Това е въпрос, който в най-скоро време трябва да намери своя отговор. Колкото по-скоро започнем дискутирането на този въпрос, при това дискусия открита, реална, освободена от догмите на закостенели традиции, с точно отчитане на нашите имперски интереси, толкова по-добре за всички нас."⁷⁶

Междувременно събитията ускоряват развитието си. На 9 април Бисмарк прави сензационното си предложение за реконструкция на Германската конфедерация и установяването на национален парламент, избран на основата на всеобщо избиращо право. Ден преди това, на 8 април, той сключва секретно съглашение с Италия, насочено срещу Австрия. Факт е, че въпреки целенасочените си действия Бисмарк не забравя да отделя внимание на настроенията на лондонските финансови кръгове. В същия ден неговият банкер Блайхрьодер изпраща писмо на лондонския барон Ротшилд, обяснявайки му, че паниката предизвикана на лондонския паричен пазар едва ли е плод на новините за съглашението с Италия, тъй като последното било още в далечен проект и били разменени само примерни и консултативни документи ⁷⁷.

В средата на април редакционните статии и коментари по страниците на водещите английски вестници стават ежедневие. Най-характерно е изоставянето на моралните и теоретични поучения и ориентирането към практическа информация и обсъждане на конкретното развитие на отношенията в Германия. Особено показателен в това отношение е броят на *Globe* от 12 април. То-

зи вестник е интересен с това, че позициите му обединяват традиционно вигски и традиционно консервативни възгледи. Вестникът посочва, че: "... Граф Бисмарк и Вилхелм демонстрират, че вече не са склонни да стоят "под" Австрия и франкфуртската диета. На практика те отдавна вече са установили едно равенство, но сега тяхната цел е вече да добият преимущество. Така претенциите за анексирането на Херцогствата постепенно прерастват в апетити към цяла Северна Германия."⁷⁸

Този възглед се подема и от останалите ежедневници, оформяйки постепенно цялостна картина на една "относителна", но все пак доловима, антипруска насоченост, подобна на тази, която ни демонстрират *Illustrated London News*. Авторът обвинява Прусия с думите на френския император в подновяване на "... ерата на завоеванията, заявявайки не само на Австрия, но и на целия цивилизован свят, че териториалното ѝ уголемяване трябва да стане факт, независимо каква цена ще трябва да плати за това самата тя или нейните съседи. Можем да кажем сигурно, че каквото и да стане в приближаващата се борба то едно е сигурно, Австрия няма да спечели"⁷⁹.

На 19 април започват парламентарните дебати по отношение на пруските претенции за части от Саксония на основание на договорите от 1815 г. В своята интерпелация независимият депутат Хари Варни пита каква ще бъде английската позиция, след като Великобритания е гарант на тези договори, при положение че Прусия отиде към военни действия⁸⁰. Това е практически първото запитване в Парламента целящо някакво по-определено дефиниране на английската политическа линия, която до този момент остава неспределена, необвързана и неясна, и чийто резултат е илюстриран най-добре от ироничното стихотворение, поместено по страниците на хумористичния *Punch*:

"Prussia was a robber, Prussia and Austria
Austria was a thief; Stole a Danish fief"⁸¹

На 4 май Дарви Графит прави някои още по-интересни наблюдения: "Развитието на нещата отива към европейската експлозия. Създаде се съюз между Прусия и Италия, но настроението в нашата страна е против подобен договор, целта на който е да зароби населението на Шлезвиг—Холщайн. Войната между Австрия и Италия е неизбежна." От страна на правителството отговаря подсекретарят по външните работи Уайт, който посочва, че настоящото критично положение в Европа е допусканото изцяло по вина на предишната администрация⁸².

Слуховете за предстояща война нарастват с всеки изминат ден. Показателен е фактът, че именно финансовите кръгове са най-добре осведомени за реалния ход на международните отношения. В своя дневник един от лидерите на консервативната партия лорд Стенли отбелязва, че Ротшилд твърдо очаква избухването на военния конфликт, а подобно мнение е изказал и австрийският посланик Апони⁸³. Междувременно в Берлин се разиграват събития, които биха могли да имат решително отражение върху развитието на германския обединителен процес, а оттам и върху цялостното развитие на европейската дипломатия. На 7 май студентът Фердинанд Коен извършва неуспешно покушение срещу Бисмарк. При напускането на кралския дворец, на самата "Унтер ден Линден", към канцлера се доближава млад човек и стреля. Шефът на Бисмарковата тайна полиция Вилхелм Щибер посочва в свои-

те спомени, че за този атентат е имало предварителни информации, поради което Бисмарк носи специална непробиваема от куршуми дреха, от типа на тези, които по онова време носят производителите на оръжие когато изпитват продукцията си. И трите изстрела, дело на атентатора, попадат в целта, но не предизвикват никакво нараняване⁸⁴. Името на атентатора е Фердинанд Коен-Блинд. Тъй е осиновен син на прочутия революционер от 1848 г. Карл Блинд, който е добре известен на берлинската полиция и живее по това време в Лондон. Арестуван на място Коен се самоубива още през първата си нощ в ареста, оставяйки предсмъртна записка, в която пише: "Исках да предпазя германския народ от братоубийствената война като убия този безмилостен човек, който подготвя тази война." Липсват каквито и да било други данни за мотивите и организацията на този атентат, но връзката на атентатора с Лондон може би очертава една посока на бъдещи дирения. Фактът, че Коен-Блинд умира, без да бъде разпитан, както и липсата на следствено дирене затрудняват изясняването на мотивите и евентуалните инициатори. Публикуваната два дни по-късно статия в близкия до британските правителствени кръгове *Morning Post* ясно обозначава позицията на квазиофициален Лондон. Това е първата реакция на английската преса на атентата срещу Бисмарк. Статията си задава въпроса какво би станало, ако атентатът би успял и си отговаря, че "... това би било чиста печалба!... Никой сега не би отрекъл, че Прусия е агресор, а всъщност Прусия е само синоним на този безскрупулен министър, който направлява нейните съдбини"⁸⁵.

Тази статия, заедно с още една, публикувана на 8 май от *The Times*, оформя физиономията си на вече утвърдените антипруски настроения. Тук обаче се проявява и действа един особен пропаганден и психологически фактор. "Тевтонофобията" и антипрусианизмът са облечени в относително по-лесно възприемашката се дреха на "антибисмаркизма": "Австрия е една консервативна сила, която има за цел единствено запазването на статуквото във Венеция и решаването на спорния въпрос на Херцогствата от Диетата във Франкфурт... Що се отнася до Прусия, която следва сега да бъде обвинена за всички усложнения: Прусците са добре образовани, интелигентни и предприемчиви... Те имат само един мотив да желаят войната, и това е подчинението на личност, която се води от мотива, тласкал и варварските армии на готите и хуните — желанието да вземат онова, което не им принадлежи."⁸⁶

Това възприятие е двойствено само на пръв поглед. Зад ласкавите оценки за качествата на прусците като народ всъщност се крие подценяване и неприкрит патернализъм, какъвто англичаните проявяват към повечето от континенталните си партньори (с изключение на Австрия и Франция)⁸⁷. Показателно в това отношение е мнението на провинциалния либерализъм *Manchester Guardian*, в броя му от 12 май. Статията е интересна, защото ни запознава с мнението на една твърде влиятелна част от "политически активното" мнение по германското обединение: "... Очевидно е съществуването на народно движение, насочено към концентрация на германските ресурси под едноличното предводителство на една северна сила. Колко далеч отиват тези чувства и на какви жертви са способни да отидат е твърде неясен въпрос, по който едва ли е необходимо да се произнасят външни наблюдатели. Все пак можем да

кажем с голяма достоверност..., че това чувство има доста слаби разумни оправдания... Там, където нацията е осигурена от външни нападения, както е при германците, не съществува извинение за разрушаването на историческите дадености с война както това е допустимо, да речем, за Италия [...]”⁸⁸. Казано в едно изречение, на идеята за германско обединение се гледа като на нещо, надхвърлящо силите на самите германци, а поради това и твърде ирационално по своя характер. Тсва, което деловите кръгове поставят в центъра на своето внимание, е създаването на обстановка, в която подобни ирационални идеи не биха могли да заплашат сериозно мира — респективно стабилната икономическа конюнктура. В това отношение мнението на *Sunday Times* има есенциално значение: "Що се отнася до Великобритания, то нейните интереси не са поставени на изпитание. Засега тя няма ни най-малък повод да чувства необходимост от намеса в континенталните дела... Що се касае до Борсата тя дава сериозно своя вот в полза на мира."⁸⁹

Тази ориентация на деловите кръгове е мотивирана от едно колкото неочаквано, толкова и важно събитие. На 11 май на Лондонската борса избухва финансова паника, а паричната криза достига крайно изостряне. Още през февруари същата година банкрутът на Joint Stock Discount Company открива серията на големите финансови банкрути. Напрежението на паричния пазар всъщност отразява общото напрежение на процеса на възпроизводство. Сутринта на 11 май 1866 г. бурята се разразява при новината за банкрута на една от най-крупните банки Overend and Co, заемаща водещо място в Сити и имаща широки контакти не само в страната, но и в чужбина. Крахът на тази банкерска къща с огромния ѝ пасив — повече от 10 млн. фунта стерлинги — произвежда парализиращо въздействие. Тълпи от вложители обсаждат не само сградата на банката, но задръстват и цялата Ломбард стрийт. Както посочва *The Times* в броя си от 11 май — "краха на Overend and Co се превръща в национално бедствие". В търсенето на платежни средства притежателите на акции заливат пазара с огромни количества ценни книжа. В резултат на това се получава катастрофално спадане на курса, което се изчислява с десетки проценти. Според оценките на пресата ежедневните загуби от спадането на курса се изчисляват на около 130 млн. фунта стерлинги. В броя си от 24 май 1866 г.⁹⁰ *The Times* посочва, че загубите от двуседмичното спадане се изчисляват на 1 млрд. фунта стерлинги. В тази катастрофална финансова ситуация английското правителство се решава на една безпрецедентна крачка. Министърът на външните работи се обръща с циркулярно писмо до всички английски посланици зад граница с уверения, че не бива да възникват опасения за стабилността на английския кредит⁹¹. На практика от средата на март на паричния пазар се наблюдават някои страни феномени, интерпретирани от някои като приближаването на финансова конвулсия. Първите белези на нарастващото напрежение се забелязват в повишаване на лихвените проценти в Bank of England от 8 на 9 %, довело и до отприщването на лавината. Паниката почти ликвидира паричния пазар в страната. Единствено активните и навременни мерки от страна на правителството допринасят за спирането на финансовия срив⁹². Не е трудно да преценим, че напрежението на лондонския финансов пазар се акумулира именно от времето, в което започва да нараства и политическата несигурност в Централна Европа. При огромната об-

вързаност на английската търговия и фиканси с този район, всяко известие за компрометирането на мира означава и сигнал за финансова паника. Кризата не пощадява и Германия, където курсът на акциите пада от индекс 54, в края на 1865, до 48 в началото на май 1866 г. Лихвеният процент на Пруската банка, който в средата на 1865 г. е равен на обичайните 4 %, на 11 май 1866 г. достига до 9 %⁹³.

Политическите проекции на желанието за съхраняване на икономическия стабилитет се откриват в лансираната от английските правителствени кръгове идея за свикване на общоевропейски конгрес за решаване на спорните въпроси. Тази идея впрочем не е чужда и на широките кръгове на либералното обществено мнение. В броя си от 26 май популярният *Illustrated London News* помества интересен външнополитически обзор, центриран около възможността за свикване на общоевропейски конгрес: "Би било по-добре за Англия, която се надява да остане настрана от кавгата, ако тя спокойно и разумно прецени своите мотиви и цели, преди възможността за преценка да бъде затруднена от праха и шума на истинската война... Като неутрална страна, тя влиза в една сфера на международни отношения, която в миналото не и бе гвърде присъща, но която сега ѝ налага сериозно самоограничение и преценка на възможностите ни да бъдем арбитри при едно мирно и локализирано разрешаване на конфликта [...]"⁹⁴

Тази мисъл веднага е подета от останалите органи на либералното мнение, които ни дават интересна информация за политическата и психологическата мотивация на тази социална категория. В поместената на следващия ден по страниците на *Sunday Times* статия ясно е посочено: "Ще трябва да имаме една нова конференция по европейските работи... Обичайно бе първо да се бием и после да конферираме. Но ние предлагаме нещо, което е по-близо до здравия разум — да започнем с конференцията, пък ако трябва да се бием — нека да е след това."⁹⁵

Несъмнено, от чисто хуманна гледна точка, предложената схема е без конкуренция, но тя страда от стария недъг, особено характерен за класическия английски либерализъм от средата на века — вземането на желаното за възможно. Авторите и поддръжниците на подобни схеми определено си затварят очите за налагащите се реалности на европейския континент, като цяло, и в германското обединение, в частност. Очевидно е, че нито опитът на италианското обединение, нито набеязващите се след войната за Шлезвиг — Холщайн тенденции в германското обединение, са оказали някакво влияние върху развитието на теоретичните и психологически модели на този кръг от английското общество. Във времето, когато локалните войни за разрешаване на противоречията и корекциите в системата на териториалното статукво стават често и най-предпочитано средство, да се говори за "универсалния лек" на мирните конференции е практическа проява на инерцията да се гледа на конгресите като панацея при кризисни ситуации.

Развитието на конфликта опровергава тези надежди. В края на май, на 28, пропадат и последните опити за преговори между австрийци и прусаци по линията на т. нар. мисия Габленц. На 1 юни 1866 г. Австрия внася въпроса за обсъждане във Федералното събрание във Франкфурт.

Със задълбочаването на конфликта настъпва и относително "избистряне"

на тона и мненията в английския политически печат. Нещо повече, постепенно започва да се оформя противопоставяне между двете главни направления в политическата практика, либералното и консервативното. Още на 2 юни либерално-демократичният *Examiner* публикува статия, показателна за степента на вкорененост на илюзиите у либералните кръгове на английското общество. В момент, когато апетитите в Централна Европа са толкова ясно очертани, те все още изповядват почти абсурдната вяра, че в "... Северна Германия има един сърчен, търговски, с освободено съзнание и конституционен ориентиран народ. Ако Германия, по-точно северната ѝ част, бъде организирана като самостоятелна държава, тогава нейната сила ще съдържа и влияе върху чисто военните монархии, които я заобикалят. Подобно развитие, според нас е много по-важно от каквото и да било ставащо в Египет, Индия, Китай или океаните"⁹⁶. Това е директна атака срещу популярното сред консерваторите мнение, че сега е време англичаните да се ориентират към имперските си интереси и оставят Европа да се оправя сама. Но освен като демонстрация на различията между консервативното и либералното направление, този материал е показател и за илюзиите на някои либерали, които все още искат да видят в оформящата се пруска милитаристка монархия розовата сянка на бъдещия конституционализъм.

В това отношение консервативното мнение е несъмнено по-ориентирано, както можем да съдим от материала, поместен по страниците на *Morning Post* на 6 юни. Статията представлява развитие на идеята, появила се по страниците на английската преса още преди две години⁹⁷: "Прусия очевидно иска херцогствата по Елба с оглед да стане сериозна морска сила."⁹⁸ А за сериозно англо-германско морско съперничество можем да говорим едва в "ерата на дредноутите", това все пак са прояви на първите нервни пристъпи от страна на засегнатата британска морска мощ и на характерния за консервативното мнение прагматизъм. В това отношение се натрапва сравнението с психологическата мотивация на либералното мнение, което предпочита да вярва в "пруския афинитет към конституционализма", отражение на което са материалите, поместени по страниците на *Morning Star*: "... ако ставаше въпрос само за нещата вътре в Германия, то симпатиите на всички свободни хора естествено биха били на страната на Австрия, но най-лошо от всички притежания е наследяването на триумфиращата неправда. В случая австрийското владичество над Венеция е една флагрантна и триумфираща неправда, и един от реликвите на омразната европейска държавна система". А също в *Saturday Review*: "Евентуалната победа на Австрия би означавала възстановяване на Конфедерацията, абсолютизма, религиозното политическо и интелектуално упадък"⁹⁹ и *Spectator* "Поражението на Австрия би било добре дошло за Италия и света. Ако Прусия действа за постигане на германското сведение, то ние можем да кажем, че тази цел оправдава кръвопролитие, което може да я предшества"¹⁰⁰.

На 12 юни Австрия подписва секретен договор с Франция. Условието са последната да остане неутрална, а независимо от победата или поражението Австрия се задължавала да прехвърли Венеция под френска власт, след края на евентуалния военен конфликт. Франция на свой ред трябва да я предаде на Италия. При евентуална победа на австрийците те биха могли да уст-

роят Германия както желаят, като териториите по Рейн останат за в бъдеще да бъдат организирани като едно сателитно творение, което да бъде клиент на Франция. През същия ден Австрия къса отношенията си с Прусия. При гласуването във Федералната Диета на 14 юни се получава следната картина: Австрия, Бавария, Саксония, ХанOVER, Вюртемберг, Хесен, Хесен — Дармщад, Насау и 16-та Курия са, от едната страна. От другата, са Прусия, Люксембург и 12, 14, 15 и 17-та Курия. Баден се въздържа. Това гласуване води до незабавното напускане на Федерацията от страна на Прусия, която обявява федералната система за изчерпана. На 15 юни пруската армия преминава границата със Саксония¹⁰¹.

* * *

Изострянето на ситуацията на континента принуждава английските политически наблюдатели да се обърнат към по-трезви анализи, израз на което е появата на статии от типа на поместената на 16 юни в *Examiner*. Тази статия е продължение на тенденцията по страниците на това издание да се правят конструкции и предположения в глобален мащаб: "Ако Русия подкрепи Австрия, а Франция подкрепи Прусия, тогава ще имаме един разделен Континент и една приглушена борба. Приглушена, защото едва ли ще се стигне до някаква решителна битка. Ако Русия и Австрия се разберат това ще бъде, опасявам се, за сметка на Княжествата. Влахия струва повече от Венеция, а Молдова ще бъде по-ценна и по-лесно завладяна от Русия от всяко нещо, което Бисмарк би могъл да ѝ обещае на Север. Задоволена с едни толкова сериозни придобивки Австрия може би няма повече да се противи и ще задоволи претенциите на Прусия и Италия. Резултатът от една такава война ще бъде задоволяването на всички страни. Франция, разбира се, ще вземе Баварския Палатинат, а Англия ще бъде изхвърлена извън играта..."¹⁰²

С повишаването на военното напрежение се оформя и крайно интересна ситуация на лондонския фондов и финансов пазар. Информация за борсовото настроение откриваме на страниците на *Sunday Times* в броя му от 17 юни: "... Мечките започват да жънат плодовете на усилията си. Но идва и реда на виковете. Времето на спекулациите от възможностите за спадане вече мина, а вече има много хора на пазара, които спекулират за вдигане. London and County Banks, две сериозни институции вече започнаха да се възползват от ситуацията."¹⁰³ Това е здравият глас на икономическите интереси, който дава сериозна информация за настроенията и конюнктурата. Навлизането във фаза "бик", т. е. повишение на ценните книжа, означава, че Англия няма да влезе в никакви рисковани мероприятия на континента. Периодът на неизвестността, съпроводена с кризата от 11 май и общо спадане на курса, е завършил.

Навлизането на "германския въпрос" в качествено нова фаза катализира мненията в английското общество. Най-близо до същината на процесите, които протичат в Централна Европа, се домогва умерено-консервативната част на британското обществено мнение. Причините за това са няколко, но най-важните безспорно се крият в правилната оценка на континенталния нацио-

нализъм и прагматичното отчитане на тенденциите, забелязващи се още от 1862 г. насетне. За този тип консерзатори, олицетворявани от издания като *The Times* и *Morning Post*, е характерно схващането, че макар погледнато в най-строг план Прусия да е агресор, а Австрия не, това не означава, че веднага следва да се застане на страната на Австрия. Подобна ориентация би била твърде лесна, но тя не е политика. За тях е очевидно ясно, че Австрия не е Германия и няма никога да бъде "... докато тя иска да разделя и да владее чрез разделението, Прусия иска да обединява и да владее чрез обединението. Това последното е, ако не друго, то поне една политически звучаща идея, за която консервативният прагматизъм намира повече оправдания. Разбира се, дали средствата, които се употребяват оправдават целта, това е отделен въпрос"¹⁰⁴. Очевидно е прагматичното звучене на тези констатации. Може би като цяло, ранното развитие на английската нация е фактора, който никога не позволява на англичаните да разберат силата и тръпката на континенталния национализъм, освен в сантиментален план, както е случая с Италия, Полша или Гърция. В това отношение Наполеоновата констатация, че "англичаните са нация от лавкаджии" е много по-валидна именно за поколението от средата на шестдесетте години на XIX век.

От 18 до 27 юни 1866 г. в Англия се разразява министерска криза, която изключва за определен период провеждането на каквато и да било активна външна политика. Правителството на Ръсел претърпява поражение при гласуването на предложението му за поредния реформен проект и подава оставка. Слизането на Ръсел от власт за момент създава илюзията, че британската външна политика ще навлезе в нови релси. Лорд Стенли, който заема поста на външен секретар в краткотрайния консервативен кабинет на Дерби (1866—1868), в сърцето си е възпитаник на Манчестерската школа¹⁰⁵. Новият лидер на либералите, Гладстон, на свой ред почти не споделя възгледите на своите колеги — ветерани от поколението на Палмерстон и Ръсел. Практически, именно в лятото на 1866 г., в редиците на либералите протича пълната смяна на поколенията, която сред представителите на консерзаторите само се набелязва.

Когато предлагат лорд Стенли на вниманието на кралицата като евентуален външен секретар тя споделя, че "...Стенли е твърде склонен към неинтервенционизъм в момент, когато обстоятелствата изискват да се действа...", намеквайки по този начин за външнополитическата пасивност на този консервативен екип. Стенли обаче все още се намира под силното влияние на своя мощен колега, който има собствени възгледи за развитието на външната политика. Както сочи Дизраели "...възгледа за неинтервенцията можеше да бъде оспорван успешно срещу Палмерстон, но за нас едва ли ще бъде възможно да спечелим голяма популярност по същия начин и срещу Гладстон"¹⁰⁶. Опасността тук е във възможното политическо обезцветяване на торите, които биха се отдалечили еднакво и от кобденитските идеи за пацифистка намеса, и от империалисткия модел в стил "дон Пасифико". Усещайки тези затруднения на консерзаторите, кралицата се опитва на всяка цена да запази съществуващия кабинет с оглед справянето със сложната европейска ситуация, но на 27 юни е принудена да се съгласи да възложи на Дерби създаването на консервативно правителство на малцинството. Дерби заседава ка-

то пер в Горната камара и поради това лидер на Камарата на общините става Дизраели, назначен и за Канцлер на съкровището. Външното министерство се поверява на лорд Стенли. По повод на неговото назначение интересно отношение взема органът на провинциалната индустриална буржоазия с либерален уклон, *Manchester Guardian*, който в броя си от 6 юли помества следния коментар: "... Дори и консерваторите ще се съгласят, че е доста неразумно да се дава един от най-тежките министерски портфейли на един от най-резките, своенравни и неопитни хора, само защото той ще наследи маркизката титла и доход от 10 000 фунта на година. Кандидатурата на лорд Стенли се възприема без обструкции само от онези, които смятат, че нашата външна политика в момента се състои от въздействие, мълчание и липса на мнение. Очевидно е, обаче, че ако мирът в Германия не бъде сключен в най-скоро време, такава линия на нашата политика ще стане невъзможна"¹⁰⁷. Както посочва австрийският посланик в Лондон, Апони в една своя депеша, датирана от 3 юли 1865 г., това правителство е "... честно, почтено и поддържащо, в съгласие с английската общественост, догмата за пълната ненамеса и пълното изолиране от европейските дела"¹⁰⁸.

На 9 юни един от малкото искрени пропуски настроени англичани, дипломатът Робърт Мориър, излага възгледите си за развитието на нещата в Германия в писмо до свой приятел. Всъщност, *grosso modo*, Мориър е сякаш единственият човек в Англия, който още преди войната предвижда, че Бисмарк иска да създаде голяма, обединена Германия¹⁰⁹. Той познава, както никой друг, развитието на Германия, тъй като прекарва по-голямата част от живота си там: от 1853 г. е аташе във Виена, от 1858 г. — в Берлин, през 1865 г. е секретар на британската легация във Франкфурт, а през 1866 г. — в Дармщад. Има либерални убеждения и според него: "... евентуалната пруска победа и последващото изолиране на Австрия от Германия би било най-голямото благодеяние, което може да се направи на Европа и на Австрия." Няколко дни по-късно в едно писмо до лейди Солзбъри той посочва, че макар сърцето му да е с Австрия, то неговият разум сочи, че победата на Прусия ще бъде основна за европейския прогрес, защото: "... Австрия е неразтворима в Германия, докато Прусия, въпреки всичко е!"¹¹⁰ Германското обединение, според него, е също толкова естествено и неотменимо, колкото и италианското. И след като англичаните могат да приемат обединението на Италия, ще трябва да приемат и германското, защото по принцип националната идея е само една фаза от историческото развитие и консолидацията на Европа.

Като цяло периодът от избухването на война до битката при Кьонинграц [Садова] на 3 юли е най-безличен за проявите на активното британско обществено мнение. Общият тон се определя от материали, които в основата на анализа или оценката си поставят аксиоми от типа на изказаната по страниците на лондонския седмичник *Spectator*, който в броя си от 30 юни заявява, че: "... Общото желание в момента е да се държим колкото се може по-отстрана от усложненията на европейската политика и да се избягва дори и сянката на някакво интернационално разбирателство и ангажимент, който би ни вързал ръцете и би ограничил нашата свобода за в бъдеще."¹¹¹ Малко по-рано, на 24 юни, друг вестник, *Sunday Times*, меланхолично заявява, че: "... за навикналата на военни тревоги Европа всичко е възможно, включително и из-

дигането на някои нов австрийски, пруски или италиански Наполеон, който да помете всичко, както и създаването на коалиция срещу този завоевател — всичко това е възможно след като вече войната е започнала... Сега е ясно, че онова, което Бисмарк наистина желае е анексирането на Херцогствата и власт над Северна Германия. Личи си, че той е готов, въпреки големите си амбиции да остави парче германска територия и за Австрия. Вън от всякакво съмнение е, че ще остави Бавария, Бретемберг и Баден на Австрия, стига да може да консолидира Севера под Пруско управление [...]"¹¹²

Единственото напълно определено мнение, основано на сериозен анализ и преценка на очертаващите се континентални събития, е дадено на страниците на *Edinburg Review* — един от най-интересните либерални месечници с тираж 7000 броя и цена 6 шилинга, четен главно от аристократи, висококвалифицираните представители на свободните професии, армейски офицери, висше духовенство, индустриални и финансови кръгове. В броя си от края на юни той помества много задълбочен анализ, в който между другото се казва: "Основната цел в пруските войни е достигането на общогерманска хегемония... Ние, англичаните, желаем прогреса на Германия по пътя ѝ към свободата и обединението и няма за какво да се страхуваме от Обединена Германия с парламентарно управление. Но ние се съмняваме, всъщност напълно отричаме, че създаването на обединена държава в Германия, повече или по-малко по имперски модел — коронован с щикове, може да се разглежда като някакъв напредък по пътя към свободата... Такава държава ще принесе в жертва пред краката на пруския фелдфебел най-благородните елементи на пруското общество... Резултата ще бъде още една война, много по-кръвава от тази, която сега започва в Бохемия. Разделението на Германия на малки неагресивни държави се схваща като създаването на буфер между големите сили, но създаването на една силна и Обединена Германия предрича продължителни и повтарящи се войни между французи и германци, и ще върне европейската цивилизация двеста години назад."¹¹³

2. АНГЛИЙСКОТО ОБЩЕСТВЕНО МНЕНИЕ В СВЕТЛИНАТА НА ПРУСКАТА ПОБЕДА ПРИ САДОВА (СЛЕД 3 ЮЛИ 1866)

Като цяло до Садова основната част пишещи по въпросите на отношенията между двете германски сили изхождат от предпоставката, че националният морал трябва да се придържа към стандартите на индивидуалния морал. От тази гледна точка Австрия, с отказа си да освободи Венеция и Прусия в несправедливото си отношение към Шлезвиг и Холщайн всъщност показвали етически принципи. Тяхното еднакво положение порожда и еднакво отношение към тях, чиято резултатна е безразличието. Като цяло информираната част от населението остава равнодушна, неориентирана и без да определи симпатиите си. При формирането на мнението на мнозинството от тази информирана част оказва сериозно влияние и популярността на възгледите на романтизма и национализма. Публиката е благосклонна към герон, които се борят за свободата си — такива като Риенци или Вилхелм Тел. Тези

възгледи се пренасят и в сферата на външната политика. Но макар да гледат на континенталната борба със смесени чувства, по отношение на военните възможности на съперниците има почти единодушие. Мнозинството от журналистите и добре информираните наблюдатели смятат, че Австрия има преимущество. Това се дължи най-вече на разпространеното убеждение в превъзходството на военния гений на австрийския маршал Бенедек и на австрийската професионална армия. На практика тези и подобни схващания маскират истинското състояние на нещата в Австрия. В серия статии на Examiner се посочва, че принудително набираната пруска армия не може да разчита на висок военен дух. Подобно схващане популяризира и *Fortnightly Review*, твърдейки че не може да се сравняват професионалистите на австрийската армия с полуобучения бюргер в пруската¹¹⁴.

Тази странна смесица от верни и неверни, сантиментални и прагматични схващания намира своя апотеоз в поместената само два дни преди решителното сражение при Кьониграц статия: "... Запазването на стария баланс на силите, за които се бе проливала британска кръв, сега е поставено под въпрос, а необятността на ангажираните интереси показва абсолютно сигурно, че нито една държава няма да има възможност да получи такива териториални придобивки, които да я превърнат в сериозна заплаха за нейните съседи. Прусия вече се ориентира към цяла Северна Германия, Австрия ще направи същото с Южна; Италия ще вземе Венеция и вероятно Рим, а Франция ще грабне Рейнската област, към която отдавна има сериозни апетити... Междувременно, каква е позицията на Великобритания? Тя не може нито да загуби, нито да спечели нещо в тази борба. Сега е време да се манифестират най-добрите страни на политиката на неинтервенция. Тя ще бъде наблюдател и арбитър на борбата, в която тя не може да се намеси в полза на някоя страна без да допринесе за собствените си загуби, затова ние запазваме за себе си позицията на съдия и арбитър!"¹¹⁵

* * *

Решителната битка в хода на Седемседмичната война протича на 3 юли, когато двете основни сили се срещат на територията на тогавашна Бохемия в малкия триъгълник, образуван от градчетата Кьониграц, Садова и Йозефшат, близо до изворите на Елба. На бойното поле остават телата на 13 500 австрийци и саксонци и едва 1935 прусаци. На следващия ден, 4 юли, Австрия решава веднага да предаде Венеция на Франция и нарежда на ерцхерцог Албрехт да доведе армията си на Горния Дунав. Войната завършва точно за срока, в рамките на който средният английски гражданин ползва годишната си отпуска и почивка. Показателен е фактът, че при развитието на тези събития картината по страниците на британските вестници не се променя. Все още се поставя въпросът дали войната ще продължи две години, както в Крим или ще се развие по-бързо.

На 6 юли *Standard* помества последната дълга уводна статия, която този вестник посвещава на австро-пруски конфликт. В нея се очертава цялостната, твърде нерешителна и неясна позиция на подавяващата част от ан-

глийското обществено мнение. Но в нея се усеща и една друга линия, която постепенно си пробива път: "... Изчезването от европейската сцена на една сила, която винаги е представлявала каузата на мира несъмнено е източник на съжаление, но от друга страна... за наше добро и за продължаването на европейския мир този факт следва да бъде разбран и демонстриран. Ако прехвърли центъра на тежестта си в Унгария, както Бисмарк отдавна ѝ препоръчва, Австрия би могла да има бъдеще" [...]

¹¹⁶

На 7 юли Робърт Моризъ отново показва, че той е един от малкото истински познавачи на нещата в Германия и на тенденциите в тяхното развитие. Както сочи той "Баден вероятно ще поиска да се присъедини към Северногерманската федерация под водачеството на Прусия... Бавария обаче е специален случай — тя е твърде малка, за да живее сама и твърде голяма, за да умре. Населението ѝ не е симпатично, то е твърде добре материално и е сепаратистки настроено". Бъдещето на нещата се вижда в създаването на мястото на досега съществувалата система Staatenbund (конфедерация) една нова система — тази на Bundesstaat (федерацията)

¹¹⁷

На 9 юли 1866 г. Дерби прочита обръщение към Камарата на лордовете, представящо линията на консервативното правителство. Според него консервативната партия и правителство са ориентирани изцяло към мира, а водещата се в момента война между Прусия и Австрия е събитие, в което не са ангажирани честта или интересите на Великобритания. Въпреки това, очевидно не може да се говори за пълна липса на интереси, дори нещо повече, задкулиската мотивация за някои от активно действащите английски политици през този период е доста стабилна и не бива да се пренебрегва като фактор при формирането на техните решения. Не е никак чудно, че Дерби горещо подкрепя политиката на ненамеса. Както сочи Антони Ротшилд в едно свое изказване, датиращо от 12 септември 1866 г.: "Сега ние искаме мир на всяка цена, но това е най-изгодно и за нашите държавници. Вземете например лорд Дерби. Той дължи дохода си от 120 000 на факта, че владенията му в Ирландия и Ланкшър са покрити с работилници и фабрични градчета. Е може ли при това положение да подкрепя милитаристична политика. Те всички са в една и съща лодка. Какво ни интересува нас Германия, Австрия или Белгия? Подобни неща са извън нашия интерес."

¹¹⁸

Интересите на индустриалните и търговски кръгове са обобщени лаконично от либералния *Fortnightly Review*, който веднага след битката при Садова заявява, че "... силна, обединена, фрийтрейдерска и протестантска Германия ще бъде от полза за Англия"

¹¹⁹

За тона и поведението на английското обществено мнение до и след 3 юли са характерни два съвсем различни подхода. Ако до тази дата общото настроение е изтъкано от неувереност, индиферентност, морализаторски разсъждения за справедливост, отиващи понякога до слабо нюансиран антипрусизъм, то след нея завоят е пълн, безусловен и завършен. Това има своите обяснения в излизането на преден план на чисто икономическите интереси, илюстрирани със излязлата в *Illustrated London News* на 14 юли статия, носеща обзорното название "Логическите резултати от битката при Садова". Тя е издържана в напълно апологетичен по отношение на Прусия тон, възхваляващ я като осъществител на германската мечта за обединение. Това което ни настройва скептично относно стойността на тази статия е, че авторите ѝ оче-

видно не са наясно с бъдещите планове от страна на Прусия: дали ще анексира завладяните територии или просто ще оформи нов съюз. Особено показателен за стойността на тези изяви на либералното мнение е краят: "В битката при Садова се съдържат съставните елементи на бъдещо европейско умиротворение"¹²⁰. За кой ли път това е поредната проява на типичния "кобденитски" синдром да се взема желаното за реално и действащо. Показателно е и това, че на тази политическа "прогноза" откликват със симпатии и други влиятелни органи на английското буржоазно обществено мнение. В пространна уводна статия *Examiner* изразява увереността си, че Бисмарк ще си отиде, а доблестният пруски народ, доказал силата си при Садова, ще съумее да доведе до триумф либералните принципи. В същия брой на вестника е поместена и една ода — "Ode of Success" — в която се казва:

"They Who have helped themselves alone are great;
The wealthy are the good!"¹²¹

В еуфорията, съпътстваща феноменалния успех на Прусия, за английското общество мнение остава скрита една важна промяна, която се извършва в психологията на "континенталните протестантски братовчеди". На 16 юли или почти две седмици след победата на Прусия при Садова дъщерята на кралица Виктория и съпруга на пруския кронпринц принцеса Виктория, в едно свое писмо до майка си косвено дава сведение за важната промяна, която се извършва в душата на повечето германски либерали като последица от тази победа: "Ти знаеш, че смятах войната за грешка, дело на безотговорен и безпринципен човек. Но сега чувствам такава гордост да бъда прусачка, каквато преди чувствах от това че съм англичанка, а това означава много, след като знаеш колко голям Джон Бул съм... Мога да кажа, че прусациите са господстваща нация, що се отнася до интелигентност и хуманизъм, образование и добросъщност."¹²² Новото тук е развитието на идеята за избраност, господство, превъзходство и власт у прусациите. Отчитането на този нов психологически фактор сигурно би модифицирало схващането, че в пруската победа се съдържат съставките на умиротворяването на Европа¹²³. Това "недоглеждане" ще струва скъпо на англичаните в две последователни войни, които ще поставят на изпитание техния "разумно" и "балансирано" устроен свят.

Илюстративен пример за степента на либералното разминаване с действителното състояние на нещата е поместеното на страниците на популярния *Daily News* в рубриката "Писма до редактора", писмо на небезизвестния професор Голдуин Смит, общественик и близък приятел на Дж. Ст. Мил. Според него Австрия е деспотична сила, която е демонстрирала лошата си страна и в Италия, и в Германия. Другите две велики сили, Русия и Франция, непрестанно заговорничели срещу германската независимост. Поради това, "... Бисмарк и неговата Прусия се явяват германския Пиемонт... Подобно на Пиемонт и Прусия заложи живота си за националната кауза и прояви героизъм, какъвто само защитата на споменатата кауза може да извика. Създаването на силна Германия е необходимост не само за самите германци, но и за цяла Европа. Това е единственият начин да се избегне доминацията на Франция и опасностите на бъдещите войни, които териториалните апетити на та-

зи сила биха разпалили във всички посоки. Само една здрава юзда може да накара Франция да се откаже от агресията и да остави цивилизацията да се развива по посока на мира. Тази здрава юзда може да бъде само Германия. Каузата на Германия и Италия е и наша кауза!!" [...] ¹²⁴ По-нататък статията продължава с критика на консерваторите, които са обвинени в това, че подкрепят континенталния консерватизъм в лицето на Австрия и Франция — последното особено се приписва на Дизраели.

Най-лаконичното обяснение за пълната преориентация в пропуски дух дава популярния *Morning Star*: "Хората започнаха да мислят, че има нещо истинско в основата на това движение, което само в две седмици смаза една от най-големите военни сили в Европа..." ¹²⁵ Очевидно е, че новината от Садова идва като гръм. Това моментално променя тона на лондонските вестници и техните уводни статии. Появява лъх на ентузиазъм от пруското поведение и победи. Към този еуфоричен тон се присъединяват не само закоравели австрофоби, но и хора, които до преди са били почти привърженици на австрийската кауза. Това изразява и журналистът Ричард Конгрейв, който казва: "Ние ръкопляскахме на Садова" ¹²⁶

Така, постепенно северногерманците се превръщат във въплъщение на смелостта, доблестта и победата. Настроенията на англичаните може и да не се поддават на много лесно обяснение, но интересно е изказването на един друг журналист, Александър Кинглейк, който посочва честно: "Аз бях за Австрия, защото смятах, че тя може да направи Германия: сега видях, че тя не може да направи това и преминавам на страната на Прусия." ¹²⁷ Дори един такъв консервативно ориентиран вестник, какъвто е *Standard*, който до този момент е твърде проавстрийски, сега изведнъж сменя напълно своята политика — като че ли английските консерватори заговарят с езика на английските либерали.

Коя е причината за една толкова радикална промяна на настроенията? Тя може да изглежда естествена на официално равнище, но най-интересното е, че и широката общественост застава зад нея по страниците на многобройните издания. Най-обяснимата причина е, че англичаните не виждат поводи за съперничество между своята страна и Прусия. Това, което се очертава на техния хоризонт е перспективата от създаване на обединена Германия под ръководството на Берлин, при това благоразположена и дипломатически ориентирана към Лондон. В това отношение интересна е политиката на британската журналистика, която много често съвършено съзнателно преувеличава стойността на пруския интелектуализъм, на протестантското братство, на противопоставянето на Франция начин се оформя интересна пропагандна ситуация, в която се влияе едновременно и върху интелекта, и върху емоциите на британските граждани ¹²⁸.

В тази ситуация настъпва изменение в мотивацията на английското обществено мнение. Англичаните захвърлят настрана абстрактните категории като "справедливост" и "несправедливост" инспирирани от въпроса за съдбата на Шлезвиг — Холщайн в периода на и веднага след кризата от 1863 — 1864 г. и се обръщат към оценката на реалното присъствие на Прусия в европейската политика. Всъщност вече се усеща настъпващата ера на реалполитиката. Предишната добре дефинирана концепция за Европейската общност като ръ-

ководена от и основана на християнски морални стандарти сега е подложена на ревизия, а заедно с нея си отива и негъгавия морален кодекс, който се прилага при кризата от 1863—1864 г. и в началото на кризата от 1866 г. Викторианското преклонение пред успеха сега се разпростира отвъд границите на частните предприятия. Съревнованието е в основата на британското схващане за индустрията, финансите или империализма. Сега Прусия демонстрира успеха си в най-изострената форма на съревнование — войната¹²⁹. В този мисловен модел Австрия се явява вече не просто жертва, а страна, загубила в съревнованието, защото нейните методи и организация са по-слаби¹³⁰.

Основната промяна, която настъпва в британското обществено мнение, е възприемането на типично макиавелисткото подчиняване на моралните спрямо прагматико-политическите принципи и стандарти. На практика това е триумф на социалния дарвинизъм, към който се обръща една значителна част от английското общество. В контекста на този "теоретичен преврат" прогресивно и интелектуално стават синоними на силно и победоносно. А в тази светлина пруската победа се явява не просто триумф на едно оръжие над друго, но гаранция, че именно прогресивното, перспективното и справедливото е победило. В това отношение косвено потвърждение за жизнеността на пруските завоевания е поведението на Цолферайна. Въпреки че с откриването на военните действия договорите по линията на Цолферайна автоматически се ликвидират, на практика той устоява на войната от 1866 г. Военните действия правят много малко за осуетяване движението на стоките от една част на Германия до друга. Въпреки военните действия таксите и митата са редовно събирани и изпращани в Берлин¹³¹. За 1866 г. доходите на Цолферайна спадат само с 11 %. Става ясно, че страховете от война, която ще разруши напълно икономиката на германските държави, се оказват безпочвени. Една от причините за това е бързината, с която Прусия решава победата във войната. Победата позволява на Бисмарк не само да промени териториалната структура на Германия, но и да реформира Цолферайна. Федерацията представлява сама по себе си митнически съюз и веднага започват преговори за създаването на нов Цолферайн, който да включва тази Федерация и южните три държави — Хамбург и Бремен, имали извънредно положение да бъдат членове на Северногерманската федерация, но не и на Цолферайна¹³².

Както сочи в една своя статия от 23 юли авторитетният *The Times*: "Конфликтът е доказателство за пруското превъзходство спрямо нейния съперник, във всичко, навсякъде и по всякакъв начин. Подобно превъзходство дава заявка и за по-силен характер, по-сериозна политика, справедливост на обединението и истински перспективи за в бъдеще."¹³³

Сложността на очертаващите се промени довежда до едно практическо разцепление сред английското обществено мнение и политическа мисъл. Тази реакция на набиращото скорост обединение на Германия със средствата на Бисмарковата дипломатия и военни успехи довежда до разделянето на мненията в английското общество на идеологическа основа. И ако либералите като цяло все още продължават да вървят след "кобденово-брайтовската" идея за свят, основан върху принципи на свободната търговия и либерализма. В този дух е и мнението на Гладстон, който сякаш обобщава либералната гледна точка: "Германия има най-многобройния народ в Европа, който е

и един от най-интелигентните, ... прочут в историята и имащ традиции, каквито няма никой друг на този континент... Заемането на водеща позиция в Германия от една единствена сила би било от полза на всички, дори и на загубилата страна... Бъдещето на Австрия, нейната бъдеща насока за развитие лежи на изток."¹³⁴

В това отношение се появяват дори задълбочени теоретични разработки, като тази по страниците на *Examiner*, която анализирайки проблема за структурата на германското обединение, косвено дава сведения за степента на икономическите интереси на определени кръгове от английското общество в Германия: "... Пълната откъснатост на Германия от Средиземно море и Леванта поради отделянето ѝ от Австрия, породила възбуда, да не кажем и надежди, едновременно и сред привържениците на великогерманската идея и на тези на дуализма... Що се отнася до англичаните, те смятат, че френските тежени към Рейн сега са много по-затруднени от засилването и разширяването на Прусия, но те забравят, че докато Обединена Германия — т. е. Австрия и Прусия, бяха винаги за запазването на Белгия и Антверпен, то Прусия оставена само на своите сили и политика ще бъде готова да пожертва и двете във всеки един момент. Това пък са аргументите на привържениците на дуализма. И макар че сме далеч от това да застанем зад всяко тяхно твърдение все пак трябва да признаем, че в думите им има много истина и има какво да се научи."¹³⁵

Консерваторите, които за разлика от либералите са по-малко ангажирани с морални категории и повече с виталните интереси на страната изживяват разцеплението по-дълбоко¹³⁶. От едната страна застават онзи тип консерватори, които по икономическата си ориентация стоят по-близо до индустриално-финансовите кръгове на либералната английска буржоазия, без да имат нейните нравствено-психологически мотиви. Илюстрацията на този тип позиция е мнението, изказано по страниците на консервативния *Morning Post*, който вижда в пруската победа началото на доброто за Европа, а в пруските войници — носителите на един нов живот за стария континент¹³⁷.

На официално ниво това схващане е изразено в адреса, който е прочетен от лорд Стенли в Камарата на общините на 20 юли. Това е идеен отглас и продължение на речта произнесена от баща му, лорд Дерби, от 9 юли. Стенли подчертава, че не е имало друга европейска война, в която интересите на Англия да са били толкова малко засегнати. Създаването на силна Северногерманска федерация в никакъв случай не би било в ущърб на английските интереси, макар и да предизвиква ревността на някои континентални сили¹³⁸. В същия ден депутатът Ленг произнася реч в Общините, в която прави бегъл анализ на общеевропейската ситуация: "Обединена Германия е най-желана стъпка към общеевропейския мир. Разделеното и немощно състояние, в което тя се намираше до момента бе причина за безчет войни от 30-годишната война насетне. В противовес на това, една обединена Северна Германия би представлявала силна протестантска държава, което сигурно би било в наш интерес като единствената друга сериозна протестантска сила в Европа. Северна Германия би била "завършена националност" и поради това няма да крие опасности от опити за увеличаване по агресивен път!"¹³⁹

На този розов фон възстановяването на европейското равновесие очевидно

но си струва няколкото жертви — един възглед, който и Палмерстон по повод на Шлезвиг и Холщайн счита за твърде удачен. Мотивировката на радостта от "възстановяването" на равновесието се крие в желанието, което този кръг има, за ориентиране на английската активност. Но както посочва в броя си от 21 юли *Examiner*: "Създава се една военна монархия, въоръжена до зъби, с администрация, свободи и воля, концентрирани в една ръка. Така ние ще имаме един нов Франкенщайн, една от тези военни монархии в центъра на Европа... каквото и да казваме, ние все пак бихме желали да видим обединението на Германия при други условия"¹⁴⁰. Но ако народът на Северна Германия желае това, ако той предпочита да замени гражданските свободи за военно превъзходство, какво можем да направим ние? ... Но какво предприема нашето правителство? Лорд Стенли и останалите само произнасят речи за ненамесата и за нашата ангажираност в далечните ни доминиони... Та те знаят много добре, че ние никога не можем да запазим господството си в далечното полукълбо, ако изоставим позициите си тук..."¹⁴¹

Именно в тази плоскост се развива едно от основните идейни противоречия не само в консервативната партия, но и в обществото като цяло. Илюстрация на становището, подкрепящо този тип консервативна практика, защитавана ревностно от екипа, намиращ се на власт, е статията в *News of the World*, поместена на 22 юли¹⁴². В нея се изразява "... подкрепа на идеята на господин Дизраели за насочване на усилията на нацията извън европейските проблеми и към големите световни простори. Развитието и просвещението на този свят е поверено на нас и американците и нито една нация няма толкова голяма и славна мисия. В 1815 г. нашето съществуване бе вплетено в договори с почти всяка държава. Но великите промени доседем от свободната търговия промениха всичко това. Ние направихме толкова много за Европа, колкото и за самите себе си, затова сега в наш интерес е повече да продаваме и купуваме, отколкото да преговаряме и се бием... Колко древни изглеждат нищожните въпросчета, издигани от династиите в Европа на фона на тази ни световна мисия!"¹⁴³ Другата групировка сред консерваторите е значително по-малочислена и обединява представители на традиционалистките схващания, предимно от средите на ориентираната към двора аристокрация и дипломатите от кариерата. На дебатите, проведени на 20 юли, това гледище е защитено в изказването на сър Джордж Бойд, който с твърде остри изрази заявява: "Бих желал да видя австрийската армия в Берлин. Австрийската армия проявява чудесен дух и героизъм, а поведението на Бисмарк е скандално и безпринципно... На практика тази война е конспирация между Прусия и Франция. В тази сложна ситуация ние би трябвало да държим страната на нашия стар съюзник Австрия."¹⁴⁴

Мнението на този кръг е най-добре обобщено, при това в един по-умерен тон, от бившия посланик в Париж, лорд Каули: "Не смятам, че бъдещето е особено приятно за Англия. Нямам доверие на Прусия, а ако тя стане морска сила, тогава сигурно ще ни донесе и главоболия." Това интересно изказване е направено почти тридесет години преди идването на Тирпиц и издигането на германската морска идея¹⁴⁵.

На 26 юли се подписва прелиминарния мир в Николсбург. А условията на мирния договор от Прага са следните: 1. Бавария, Вюртемберг, Баден и

Хесен — Дармщад плащат контрибуции, но не загубват територии. Те подписват договори с Прусия, които ѝ дават право да командва армиите им във време на война. 2. ХанOVER, Хесен — Касел, Шлезвиг — Холщайн и Франкфурт се анексират от Прусия. 3. Саксония и останалите държавици на север от река Майн се задължават да се присъединят в новосъздадената Северногерманска федерация.

* * *

В обстановката, създадена след подписването на мира в Прага, еуфоричните оценки на английската преса отстъпват място на по-задълбочените анализи. Един такъв се появява по страниците на *Sunday Times* още на 5 август. Това е обзор, в който ясно прозира отношението към очертаващата се тенденция на общоерманското обединение: "... Присъединяването на ХанOVER, Хесен, Насау и Брауншвайк всъщност представлява относително малка част от придобивките на Прусия. Като изключим вече анексираните Херцогства взети от Дания не бива да забравяме и свободния град Франкфурт, който също е почти включен в пруската територия. Така е оформена територията на Северногерманската федерация, която е центрирана около Прусия. Над останалата част на страната — Южна Германия — Прусия също ще упражнява огромно влияние, макар да няма пряката политическа власт. Познатата мечта за германско обединение е почти реализирана. Онова, което се иска за окончателното и довършване е напълно във възможностите на Прусия, така че реализирането на идеята е въпрос на няколко години. Обединението на Германия не може да извика у нас друго чувство освен пълна симпатия. Невъзможното съществуване на това множество от малки държавици никога не е било гледано от наша страна с друго отношение освен с неодобрение. [...]"¹⁴⁶

Доколкото ни е известно това е една от първите статии, в която открито се прогнозира скорошното обединение на цяла Германия — тъй като се посочва, че Прусия ще има решаващо влияние и върху Южна Германия. Останалите вестници изпускат този факт и отдават на Прусия само Северна Германия, като приписват влиянието върху южната част на Австрия.

Либералният *Examiner* помества в един пространен обзор, озаглавен "Реорганизацията в Германия", своите наблюдения и мнения относно бъдещото не само политическо, но и икономическо устройство на новосъздадената федерация. "... Прусия претендира, че има военната и дипломатическа администрация на Северна Германия в свои ръце. Възобновяването на Цолферайна дава в нейни ръце и сбора от митническите постъпления. Тогава защо да не се дадат в нейно разположение и сборовете от всички останали постъпления като тя дава на малките владетели онова, което е необходимо за тяхната издръжка. Тогава ще бъде необходимо и въвеждането на федерални данъци и федерални фондове. Ако Прусия представлява Германия, това трябва да се заплаща от Германия. Германският флот също се превръща в национална сила. Страхуваме се, че властта, която ще остане в ръцете на малките германски суверени ще бъде по същество твърде малка.

Ще бъде дадено разрешение на държавите на юг от река Майн да създа-

дат една конфедерация, но кой ще влезе в нея? Баден вероятно не, той ще се присъедини към Прусия. Вюртемберг — една протестантска държава, много повече гравитира към Прусия, отколкото към католическа Бавария. Остава само Бавария, която би се опитала да превърне Манхен в религиозен и политически център на южногерманската опозиция на Прусия. Това вероятно ще бъде толерирано от Прусия, защото ще бъде философска, религиозна или литературна, но не и военна опозиция."¹⁴⁷

Това, което прави впечатление и в тази, както и в предходната статия, е ясно изразеното мнение, че обединението на Германия ще се извърши в рамки, много по-големи от онези, които до този момент имат негласното одобрение на английското обществено мнение. В новия обществен климат, господстващ сред английските средства за масова информация от началото на юли, сега започват да се открояват и някои обзори, дело на някои от най-авторитетните познавачи на международното право, интернационалните отношения и "германския въпрос". В началото на август *MacMillans's Magazine*, авторитетен месечник с либерална ориентация, публикува статия, написана от големия познавач на правото и международните отношения Едуард Дайси. В нея се правят някои важни наблюдения върху бъдещата ориентация на английската политика и между другото се казва¹⁴⁸: "... Ние можем да бъдем колкото си искаме проавстрийски настроени, но трябва да разберем едно: Австрия трябва да бъде извадена от сметките за бъдещето на Германия. Това, което най-много интересува Англия сега е характера на новата сила, прусианизиранията Германия, която се появи след разгрома на Австрия. Разбира се, все още е твърде рано да се даде пълен отговор на този сложен въпрос... но все пак можем вече да кажем някои неща... На първо място ние трябва да се освободим от стереотипите, с които сме свикнали да определяме характера на нашите партньори в полето на международните отношения. Така, ние никога няма да разберем германците, ако продължаваме да мислим за тях със стереотипите, че те са мечтатели, ентузиастични и сантименталисти."

По въпросите, свързани с перспективите на германското обединение, Дайси е категоричен: "... Прусия е единствената страна, която има определена и изявена националност. Австрия е конгломерат от най-разнородни националисти. Прусия е по-добре управлявана, нейната администрация е по-оперативна, нейният народ е по-образован и просъперираш, от всички останали страни съставляващи Конфедерацията... Поради това аз смятам, че на граф Бисмарк, както и на граф Кавур, историята ще даде кредита да бъде автор на обединението на Германия. Както и да оценяваме сегашното движение за обединение на Германия, не можем да го наречем нито утопично, нито чисто абстрактно и теоретично. Напротив, то е прагматично, основано на здравия разум и поради това разбираемо и близко за германците... Поради това, аз виждам бъдещето на Нова Германия като една Прусия, но при нови условия на живот. Неизбежно малките анексирани държавици ще повлияят на своя ред върху Прусия и тя ще престане да бъде толкова провинциална, но макар и машината да се задвижи по-плавно, нейния механизъм ще си остане същия... Поради това аз се съмнявам, че каузата на парламентарното управление, в смисълът който ние влягаме в тази дума, ще спечели много от уголемяването на Прусия... Но в скоро време, това е извън всякакво съмнение, Бремен,

Любек и Хамбург ще бъдат също анексирани, а с това Прусия ще се превърне във втората морска търговска сила в Европа."¹⁴⁹ Верен на обичая си, Дайси споменава най-важното накрая и сякаш мимоходом — възможността след очевидно предстоящата анексия на бившите ханзейски пристанища Прусия да стане втората морска търговска сила в Европа. Няколко дни по-късно, на 13 август, друг един вестник *Globe* подема отново тази тема, но в нова и интересна светлина. Тя е отговор на една бележка във френския *Journal des Debats* и посочва, че: "...Едва ли имат право авторите на статията във френското списание да ни предупреждават за евентуалните опасности от едно бъдещо морско противопоставяне на Германия и Италия спрямо Англия... Дори и да не одобряваме стъпките, с които Бисмарк се домогва до оглавяването на германските сили в името на обединението, това не означава, че не одобряваме и самото обединение."¹⁵⁰ В подобен дух е и статията на *Examiner*, насочена срещу онези, които вестникът иронично нарича "кресливи алармджии", които след битката при Садова непрекъснато говорят, че подобно на Австрия сега и Англия е изправена пред опасността да бъде нападната и завладяна за по-малко от месец, ако не разполага поне със 100 000 армия, която да посрещне нападателите. "Всъщност — продължава авторът — битката при Садова има точно обратния ефект, тъй като тя постави две независими нации, всяка с по 25 милиона поданици, на фланговете на единствената Сила, която според географското си положение, броя на населението си, цивилизацията и традициите си, е единствената, която има възможности и може да нападне Англия."¹⁵¹ Тези статии са едни от най-ярките рецидиви на неизкоренимото схващане, че основната заплаха за сигурността на Англия е Франция и никой друг. Тази линия на разсъждения ражда дори някои необясними от гледище на нормалната английска политическа практика и култура мнения, като това, поместено на страниците на *Examiner* в броя му от 15 септември. Там между другото се казва: "... В последно време Много се говори у нас за Прусия, Вилхелм и Бисмарк. Както се оказва няма нищо подобно на Прусия, и колкото по-скоро проследяваме нейния пример в създаването на силна изпълнителна власт и прекратяване на парламентарното лигавене, толкова по-добре. Междувременно нека поне създадем една армия по пруски образец. Трябва да започнем с всеобщата военна повинност... Всеобщата военна повинност е стъпка към създаването на силна изпълнителна власт."¹⁵²

Тази статия е двусмислена и особена. На пръв поглед тя е иронична, дори има вид на фарс. Не е уводна, но все пак дава храна за много мисли. Ироничното начало може да ни подведе да причислим цялата статия към съществуващия в англосаксонската журналистическа практика похват на отрицание чрез гротескно потвърждение. Но дали авторите ѝ остават само при фарса, или са сериозни в желанията си за създаване на силна армия и особено в желанията си за силна изпълнителна власт и намаляване на парламентарното влияние? В броя си от 16 септември *Sunday Times* дава частичен отговор за сериозността на ширещите се настроения. Като цяло статията е вече отглас на преминалите събития, но съдържа някои интересни намеци, които придават определени нюанси на схващанията в началото на есента на 1866 г.: "Бисмарк е окончателно обръзван с това да пази Австрия и Франция далеч една от друга. Ние добре познаваме остротата на неговите схващания и безскру-

пулността на методите, с които той е готов да ги реализира. Той все още е голяма опасност за Европа. Колко много зависи от живота на този енергичен държавник, който според нас, единствен може да даде живот на своите идеи и който, чрез своята относителна пасивност така умело балансира неукротимите си амбиции. Ако Европа — Англия по-точно — знае интересите си, то молитвите на всички добри хора ще бъдат отправени към това, този безценен живот да бъде продължен до тогава, докато не узрее времето на неговото падане!"¹⁵³ Последната от статиите, които проследяваме е една уводна от страниците на *The Times* от 22 септември. Тя представлява един пространен панегирик на пруската армия и Прусия като цяло: "Нека пруските хора се радват на своя прекрасен и горд ден. Армията им е част от тях. Тя е "пруският въоръжен народ". Този народ не е тласкан от желание за завоевания, нито от любов към авантюри."¹⁵⁴

* * *

За Бисмарк 1866 е година на триумф. Тя е и решителната година за Прусия, Германия и Централна Европа. Само в едно сражение, при Садова, австрийската позиция в Германия е подкопана завинаги и Прусия се издига като доминираща сила. Центърът на Европа е "революционизиран" от действието на един консервативен политик, действащ за сметка на една военна монархия. Обединяването на подобен икономически и военен потенциал под егидата на авторитарно и анахронично управление в сърцето на Европа тепърва ще оказва своето влияние върху съдбата на континента¹⁵⁵. Нищо вече няма да бъде както преди, нито в Германия, нито в Европа. На следващия ден след Садова, при информацията за случилото се на бойното поле, папският секретар, кардинал Антонели прошепва ужасено "*Casca il mondo*" — "Края на света"¹⁵⁶. Светът, толкова "разумно" устроен след 1815 г. си отива завинаги. Северногерманската конфедерация, която се оформя под егидата на Прусия в Централна Европа има вид на наистина странно образувание. Прусия след анексиите от 1866 г. има население от 24 милиона. Останалите 22 члена на тази федерация общо имат едва 6 милиона. Според нормите на Конфедерацията двадесет и двете "джуджета" поне номинално разполагали със същия глас, с който разполага и Прусия. Според това устройство Конфедерацията е лига от държави. Управлява се от Райхстаг, избран чрез всеобщо и равно избиращелно право на територията на Конфедерацията¹⁵⁷.

Може би именно този призрак либерализъм кара английското обществено мнение да смята, че дяволът не е чак толкова черен. Новата федерация, стига да можела здраво да се привлече в либералният лагер, би могла да изпълнява ролята на много добър буфер между авторитарните и милитаристки колоси Русия и Франция¹⁵⁸. Материализация на това схващане е мнението на авторитетния *Fortnightly Review*, че "една силна, обединена, фрийрейдска и протестантска Германия носи само добрини за Англия"¹⁵⁹.

Териториалните изменения от 1866—1867 г. в Централна Европа са, отделно взето, най-голямата по важност и размери ревизия на Виенската система. Анексиите в Германия, осъществени от Прусия, я превръщат в най-го-

лямата от всички останали германски държави взети заедно. С един замах Австрия престава да бъде фактор както в Италия, така и в Германия. Кратките локализиращи войни между две сили, както отбелязва един английски дипломат, стават основното средство за ревизиране на договорите¹⁶⁰.

Конструкцията от 1815 г. е частично разрушена. Австрийската империя загубва лидерската си позиция, а това довежда до промяна на баланса вътре в самата империя. Всъщност единственото място, където Австрия продължава да бъде велика сила остават Балканите. Въпреки тези промени Англия не намира поводи за безпокойство. Според доминиращото схващане създаването на сила в Централна Европа само би повлияло на запазването на мира и съхраняването в непроменен вид на една от основните идеи на системата от 1815 г. — съдържанието на Франция. От гледна точка на това схващане доминиращото положение на Прусия означава, че отговорността по защитата на Германия вече не се поделва от Австрия и Прусия, а се поема само от Прусия¹⁶¹.

Но Австро-пруската война подтиква една значителна част от английското общество към нова оценка за мястото на Англия в системата на международните отношения. Постепенно толкова характерното за викторианците от т. нар. "златни години" самодоволство отстъпва място на самоанализа. И в този процес основна си остава ролята на пресата, като рупор на общественото мнение. Именно тя открива неадекватността между британската военна организация и исканията за всеобщо реформиране, издигани като непрекъснат рефрен. Новостите в пруската военна екипировка предизвикват фурор¹⁶². И във войната, както и в индустриалното производство, машините частично изместват човека.

Поражението на Австрия има и един непосредствен ефект. Антипрусианизмът изчезва заменен от културния, политически и психологически афинитет към победителката — Прусия. Казано накратко, седемте седмици на Австро-пруската война откриват ерата на "материалистичната генерация" в английската политика¹⁶³. Победата на Прусия довежда и до повдигането на един малко позабравен въпрос в английското общество — въпроса за необходимостта от военна реформа и модернизация на армията. Всъщност в началото той придобива малко едностранчиво осветляване в репортажите, издаващи пруската победа единствено на превъзходството на т. нар. иглена пушка. Но въпреки това се повдигат и въпроси, снети от сферата на непосредствените интереси след Кримската война — необходимостта от обща военна реформа. Поставя се въпросът за установяването на рекрутни правила. В една статия на Джордж Люис направо се посочва, че въпреки финансовите и човешки възможности британската военна машина в момента е повече аналогична на австрийската (губещата), отколкото на пруската (печелившата)¹⁶⁴. Друг политик, Хенри Хоузиър направо посочва, че "общественото мнение неминимо в най-скоро време ще поиска поне доближаване към подобни военни реформи"¹⁶⁵.

Израз на това настроение на общественото мнение е натиска срещу аристокрацията, която разглежда армията и по-точно нейния офицерски корпус като едно от последните си укрепления, а поради това и остава напълно индиферентна към всякакви призови за реформиране и намаляване на нейния

монопол в тази област. В тази насока именно общественото мнение и Парламента са онези обществени фактори, които осъществяват необходимата промяна. На практика това е интелектуално възприемане или поне толериране на милитаризма, но дори и така, то отразява необходимите промени в практиката на британския управленчески апарат. Крайните либрални мислители от средновикторианския период се блазнят от мисълта, че войната е вече отминал етап в човешкото развитие, отстъпила под натиска на човешкия прогрес. На техния хоризонт се очертава миражът на универсалното разоръжаване и "хуманната" практика на решаване на конфликтните въпроси в рамките на мирни конгреси. Събитията по време на Австро-пруската война ликвидират базата на подобни възгледи и допринасят за налагането на един своего рода прагматичен реализъм. Войната оставя дълбок отпечатък върху развитието на английските идеи и схващания за системата на международните отношения в Европа. Отива си и последната следа от създадената през 1815 г. Виенска система, а с нея и чувството на регулираност и сигурност. Най-важното, което англичаните едва сега започват да разбират е, че този конфликт е само една фаза във веригата от събития, които по един или друг начин променят политическата карта на Европа. В една своя статия, публикувана в "Колокол" в края на 1866 г., Херцен, правейки равностойна на отиващата си бурна година, посочва: "Ако Содом и Гомор са загивали толкова интересно, колкото сега загива стария европейски ред, то аз въобще не се учудвам, че жената на Лот се е обърнала да погледне, знаейки че за това ще си изпати здравата."¹⁶⁶ Проницателният редактор на "Колокол" разбира това, което англичаните като че ли все още не са склонни да осъзнаят, че тази "нова Европа", съшита с пруските нишки е всъщност съшита с живи конци, които днес или утре ще се разпълят на всички страни¹⁶⁷. Размишлявайки за бъдещето, Херцен предсказва на Германия не само единството, но и гибелта на свободата, а на Европа — войни и мрачна реакция.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Andrews, A. The History of British Journalism from the foundation of the newspaper press to 1865. London, 1862, 2 vols.

² Thompson, G. Public Opinion and Lord Beaconsfield, 1875—1880. London, 1886, 2 vols.

³ Boyce, G. Public Opinion and Historians. — History, 1978, v. 63, p. 214

⁴ Dicey, A. V. Law and Public Opinion in England. London, 1906.

⁵ Jephson, H. The Platform. It's Rise and Progress. London, 1852. 2 vols.

⁶ Raymond, D. British Policy and Opinion during the Franco—Prussian War. New York, 1921.

⁷ Kingsley—Martin, B. The Triumph of Lord Palmerston: A Study of Public Opinion in England before the Crimean War. New York, 1924.

⁸ Gazeley, J. American Opinion of German Unification, 1848—1871. New York, 1926.

⁹ Morgan, S. British public opinion of Bismarck, 1862—1871. Thesis, London, 1933.

¹⁰ Postgate, R. England goes to Press. The English People's Opinion on Foreign Affairs. 1815—1937. New York, 1937; Urbahn, M. British Opinion and Policy on the Unification of Italy. London, 1938; Gleason, J. H. The Genesis of Russophobia in Great Britain. A Study of the Interaction of Policy and Opinion. Cambridge, Mass, Harvard U.P. 1950.

- ¹¹ B o y c e, G. (ed). Newspaper History from the seventeenth century to the Present Day. London, 1980; K o s s, S. The Rise and Fall of The Political Press in Britain Nineteenth Century. London. 1973; vol. 1.
- ¹² E l l s w o r t h, E. The Austro-Prussian War and the British Press. — The Historian 1957—1958, No 2, 195—217; M o s s e, W. E. Public Opinion and Foreign Policy; The British Public and the War Scare of November 1870 — Historical Journal, v. VI, 1963, 183—198.
- ¹³ E l l s w o r t h, E. The Austro-Prussian War and the British Press. — The Historian, 1957—1958, No 2, 179—201; общо виж B r u n s, G. England und der Deutsche Krieg 1866. Berlin, 1933.
- ¹⁴ Става дума за активния период на кризата, а не въобще за 1866 г. Писма има и по страниците на други ежедневници, но като цяло са много малко и демонстрират снижен интерес.
- ¹⁵ Сравни K e n n e d y, P. The realities Behind Diplomacy. Background Influences of British External policy 1865—1981. London, 1985, 75—76; K e n n e d y, P. The Rise of Anglo-German Anthagonism... 15—16; E g e r t o n, H. British Foreign Policy in Europe to the end of XIX century. London.1917, p. 285.
- ¹⁶ K e n n e d y, P. The Rise of Anglo-German..., p. 16
- ¹⁷ D i l k e, C. Great Britain. London, 1868. Англичаните делят развитието на своята колониална империя на стар и нов имперски цикли.
- ¹⁸ The Times, January 16, 1865, p. 8 a-b.
- ¹⁹ P a l m e r, A. The Chancelleries of Europe, London, 1983, p. 112.
- ²⁰ Examiner, April 15, 1865, The German Crisis. Орган на либерално-демократичната мисъл — тираж от 2000 броя и цена 5 пенса.
- ²¹ Подчертано от мен — Б. Г.
- ²² Examiner, April 15, 1865, The German Crisis.
- ²³ Die Auswartige politik Preussens, Bd III, S. 45, Loftus to Russell, Berlin, October 18, 1862.
- ²⁴ The Times, April 22, 1865.
- ²⁵ The Times, "Prussia and Germany" -- correspondent, May 17, 1865: Jon Benson, Birmingham; sir Lloyd Foster, Wednesbury; F. M. Magnus, Berlin; H. C. Plaut, Berlin; Schroder Brothers & Co, Hamburg; принц Hohenlohe и др.
- ²⁶ S t e r n, F. Gold and Iron. Bismark and Bleichroder, and the building of the German Empire, New York, 1979, p. 65.
- ²⁷ H o w a r d, C. Briatin and the Casus Belli 1822—1902, p. 65.
- ²⁸ E y c k, E. Bismarck and the German Empire. New York, 1968, p. 106.
- ²⁹ The Times, September 7, 1865, p. 8 c-d. Статията е уводна и представлява коментар върху отпечатана малко по-рано статия във френското списание Revue des Deux Mondes.
- ³⁰ The Times, September 7, 1865, p. 6 d.
- ³¹ M o s s e, W. The European Powers and German Question 1840—1871, Cambridge, Mass. 1958, 221—222.
- ³² The Times, September 19, 1865, p. 8 b.
- ³³ The Times, October 2, 1865, p. 8, с. (подчертано от мен — Б. Г.).
- ³⁴ Белетристичен образ на това дава участника в Първата световна война като предпоча към английските части А. Мороа в книгата "Мълчанията на Полковник Бръмбъл" (С., 1987).
- ³⁵ Die Auswartige Politik Preussens, Bd. 4, S. 574. — Napier to Ciarendon, Berlin, 5 Jan., 1866.
- ³⁶ В u c k l e, G. Letters of Queen Victoria, 2-d series, 1:296. (подчертано от мен — Б. Г.).
- ³⁷ Examiner, February 24, 1866: "What will Prussians do?"
- ³⁸ M o s s e, W. Europe's Powers and German Question, 223—224.
- ³⁹ Die Auswartige Politik Preussens., Bd. IV, p. 627 — Loftus to Clarendon, Private, 3 March 1866.
- ⁴⁰ M a l e t, A. The Overthrow of Germanic Confederation by Prussia in 1866, London, 1870, p. 453. — Malet to Clarendon, Private, 2 March 1866.
- ⁴¹ Die Auswartige Politik Pressens, Bd, IV, S. 650. Сравни също у Bourne, K. Foreign Policy..., 384—385.
- ⁴² В u c k l e, G. Letters of Queen Victoria, 2-d series, I, 31 — Russell to the Queen, 12 March, 1866.
- ⁴³ The Times, March 13, 1866, p. 12 b. Подчертано от мен — Б. Г.

- ⁴⁴ Ellegard, A. The readership of the Periodical Press in Mid-Victorian Britain, in *Goteborgs Hogskolas Arsskrift*, 63, 1957, 3, 19.
- ⁴⁵ Examiner, March 17, 1866. "Will Prussia go to War?"
- ⁴⁶ В сферата на дипломцията тези два принципа имат крайно абстрактна интерпретация.
- ⁴⁷ The Times, March 27, 1866, p. 8 c-d.
- ⁴⁸ Ellsworth, E. The Austro-Prussian War and the British Press. — *The Historian*, 1957 — 1958, № 2, p. 194. и Maxwell, H. Life and letters of... Clarendon, vol. II, p. 311.
- ⁴⁹ Т. е. общественото мнение.
- ⁵⁰ Kennedy, P. The Rise of the Anglo-German Antagonism 1860 — 1914. London. 1980, p. 92.
- ⁵¹ Kennedy, P. Цит. съч., с. 15.
- ⁵² Buckle, G. Letters of Queen Victoria, 2-d series, I, 315 — 316. Victoria to Leopold.
- ⁵³ Според една интересна теория, която се опитва да обясни това поведение с характеристиките на националната психология. Арогантните англичани не знаят, че са арогантни и остро биха отrekli това твърдение, ако някой го отправя към тях. В същото време те са крайно чувствителни към арогантността на другите и това, както нищо друго, предизвиква техния гняв, обиди и омраза.
- ⁵⁴ Salvo, M. "Riflemen Form". The war scare of 1859 — 1860 in England. New York, 1982, p. 74.
- ⁵⁵ Kennedy, P. Цит. съч., с. 16.
- ⁵⁶ Kennedy, P. The Rise of the Anglo-German Antagonism 1860 — 1914. London, 1980, p. 15.
- ⁵⁷ Kennedy, P. The Realities Behind Diplomacy. Background influences on British External Policy 1860 — 1980. London, 1985, 75 — 76.
- ⁵⁸ Kennedy, P. The Rise of Anglo-German Antagonism, p. 17.
- ⁵⁹ Още от есента на 1865 г. лихвеният процент на заемите от Bank of England непрекъснато нараства, което означава поскъпване на кредита — така данните сочат 4 % на 3 август 1865, 4,5 % на 29 септември, 6 % на 6 октомври и 7 % на следващия ден. Причината за това е кризата на памучния пазар и някои други причини, свързани със слуховете за политическа нестабилност на континента — за данните сравни Менделсън, А. А. Теория и История на економическите кризи и цикли. М., 1959, с. 642 сл.
- ⁶⁰ Stern, F. Gold and Iron. Bismarck and Bleichroder and the Building of, p. 73. В сърцето на тази интрига е мнението, изразено най-добре от лорд Джон Ръсел до кралица Виктория: "Има само един сигурен начин за запазването на мира — отстраняването на граф Бисмарк от краля"; Millman, R. British Foreign Policy and the Coming of the Franco-Prussian War, p. 13.
- ⁶¹ Corti, E. The Reign of the House of Rothschild. New York, 1928, p. 370.
- ⁶² Пак там, с. 370.
- ⁶³ Пак там, 422 — 428.
- ⁶⁴ Heaton, H. Economic History of Europe. London, 1948, 588 — 589; вж. също Менделсън, А. Теория и История на економическите кризи и цикли, с. 636.
- ⁶⁵ Това е основният недостатък на английската политика в този момент — липсата на перспективен възглед, на стратегически поглед и затъване в прагматизъм и тактически стъпки, без оценка на бъдещето.
- ⁶⁶ The Times, May 20, 1866, p. 12 d.
- ⁶⁷ Сравни по-горе бел. № 52.
- ⁶⁸ Ringhoffer, K. The Bernstorff Papers transl. London, 1908, V. II, p. 242.
- ⁶⁹ Maxwell, H. The Life and Letters of... Clarendon, II, p. 310.
- ⁷⁰ Lee, S. King Edward VII. A Biography, New York, 1925, I, p. 258 — срещаме се с все същата абстрактно морален мотив за правото.
- ⁷¹ Ellsworth, E. The Austro-Prussian War and the British Press, *The Historian*, 1957 — 1958, No 2, 179 — 201.
- ⁷² Scott-James, R. A. The influence of the Press. London 1917, p. 132
- ⁷³ Morning Post, May 7, 1866.
- ⁷⁴ Evening Mail March 31, April 2, April 23, 1866.

- ⁷⁵ Examiner, Turkey and Germany, 7 april, 1866.
- ⁷⁶ Sunday Times April 8, 1866. Това е първият апел за освобождаване от закостенелите традиции, но той остава без последствие (подчертано от мен — Б. Г.)
- ⁷⁷ S t e r n, F. Gold and Iron. Bismarck and Bleichroder, and the Building of German Empire". New York, 1979, p. 75.
- ⁷⁸ Globe, April 12, 1866.
- ⁷⁹ Illustrated London News, April 14, 1866: "France in Relation to Germany: Извънредно популярно издание с тираж от 80 000 броя и цена 5 пенса. Това е едно ранно предупреждение за слабостта и почти сигурната загуба на Австрия, но то остава неприето и неразвито в английското общество, което смята, че Австрия като цяло е по-силна.
- ⁸⁰ Hansard Parliamentary Debates, 1866, v. 183, col. 1654.
- ⁸¹ Punch, "Austria and Prussia", L, April 21, 186, 120;
"Прусия крадец е, Прусия със Австрия
Австрия и тя Дания обра."
- ⁸² Hansard Parliamentary Debates, 1866, v. 183, colls. 473—75.
- ⁸³ V i n c e n t, J. (ed), Disraeli, Derby and the Conserative Party, Journals and memoirs of Edward Henry, lord Stanley, 1849—1869, london, 1978, p. 250.
- ⁸⁴ S t i e b e r, W. The Chancellor's Spy. New York, 1979, p. 105. Тези спомени са неизвестни до 1979 г. и не са използвани в нито едно изследване досега.
- ⁸⁵ Morning Post, May 9, 1866.
- ⁸⁶ The Times, May 8, 1866, p. 9a; Сравни по-горе, The Times, Oct. 2, 1865. Това е интересно развитие на пропагандния образ.
- ⁸⁷ Това отношение е доловено най-добре и изразено най-лаконично от Джордж Елиът в нейния роман "The Mill on the Floss": "...[Мистър Дийн отбеляза, че не е убеден в заслугата на прусациите. Съдейки по направата на корабите им, както и по незадоволителния характер на сделките с Данцигска бира, той си беше създал доста лошо мнение за мъжеството на прусациите като цяло." — сравни Е л и ъ т, Д. Воденицата на река Флос. С., 1987, с. 75.
- ⁸⁸ Manchester Guardian, May 12, 1866, p. 4, col. 5—6:
- ⁸⁹ Sunday Times, May 13, 1866.
- ⁹⁰ М е н д е л ь с о н, А. А. Теория и История экономических кризисов и циклов. Т. 11, с. 644.
- ⁹¹ The Times, 17.VIII.1866.
- ⁹² Н е а т о н, Н. Economic History of Europe. New York, 1948, p. 589.
- ⁹³ М е н д е л ь с о н, А. А. Цит. съч. Т. 1, с. 645.
- ⁹⁴ Illustrated London News, "The Propesed Congress" May 26, 1866.
- ⁹⁵ Sunday Times, May 27, 1866.
- ⁹⁶ The Examiner, June 2, 1866, "Prussia".
- ⁹⁷ По страниците на Punch от 1864 г.
- ⁹⁸ Morning Post, June 6, p. 4, col. 5.
- ⁹⁹ Saturday Review, XXI, "Germany" June, 1866.
- ¹⁰⁰ Spectator, XXXIX, June 9, 1866, 624.
- ¹⁰¹ S t i e b e r, W. The Chancellor's Spy, New York, 1979, p. 108: "Вечерта на 15 юни бях с негово превъзходителство премиер министъра Бисмарк в градината на Външното министерство на Вилхелмштрассе, с нас бе и английският посланик лорд Лофтус. Когато удари полунощ Бисмарк стана от креслото си и тържествено каза: "Войната е започнала! В този момент пруските войски навлизат в Хановер, Саксония и електората Хесен — да живее краля!" Английският посланик веднага заяви, че Европа няма да толерира подобна стълка, на което Бисмарк отговори: "Кой е Европа?"
- ¹⁰² Examiner, June 16, 1866, p. 8 d.
- ¹⁰³ Sunday Times, June 17, 1866.
- ¹⁰⁴ The Times, June 19, 1866.
- ¹⁰⁵ E g e r t o n, H. British Foreign Policy in Europe to the end of the 19-th Century. London, 1917, p. 283.
- ¹⁰⁶ М о н у п е н н у, W. Life of Disraeli, vol. IV, p. 468.

- ¹⁰⁷ Manchester Guardian, 6 July 1866, p. 3.
- ¹⁰⁸ Templey, H., L. Penson. Foundations of British Foreign Policy... p. 306.
- ¹⁰⁹ Cambridge History of Foreign Policy, V.III, 8—9.
- ¹¹⁰ Wemyss, R. Memoirs and Letters of the Right Hon. Sir Robert Morier, G. C. B. from 1826—1876. London, 1911, vol. 2, p. 215.
- ¹¹¹ Spectator, June 30, 1866.
- ¹¹² Sunday Times, June 24, 1866. Всъщност това е само етап, а не крайното и истинското желание на Бисмарк. Истинското е обединението на цяла Германия с желязо и кръв.
- ¹¹³ Edinburgh Review, July 1866, No 124. — тук пророчеството на автора достига направо плашеща дълбочина — две войни и милиони жертви са плодът на това обединение.
- ¹¹⁴ Fortnightly Review, Public Affairs, V June, 1866, Morning Star, June 11, 13, July 7, 1866; Morning Post, June 16, 1866, The State of Europe; Daily News, March 2, July 10, 1866; Examiner, June 23, July 7, 1866, 417—418.
- ¹¹⁵ Sunday Times, July 1, 1866.
- ¹¹⁶ Standard, July 6, 1866.
- ¹¹⁷ Wemyss, R. Memoirs and Letters of the Right Hon. Sir Robert Morier, G. C. B. from 1826—1876. London, 1911. vol. 2, p. 230.
- ¹¹⁸ Corti, E. C. The Reign of the House of Rothschild. New York, p. 377.
- ¹¹⁹ Fortnightly Review, July 1866, p. 34.
- ¹²⁰ Illustrated London News, July 14, 1866: "The Logical Results of the Battle of Sadowa".
- ¹²¹ Examiner, July 14, 1866, Hohenzollern and Habsburg. (превод мой — Б. Г.):
"Тез що сами помогнат си са най-велики.
Успелият е най-добър."
- ¹²² Corti, E. C. The English Empress. A Study in the Relations between Victoria and her Eldest Daughter. London 1957, p. 340.
- ¹²³ Сравни по-горе.
- ¹²⁴ Daily News, July, 17, 1866, p. 3.
- ¹²⁵ Morning Star, 18 July, 1866, p. 5.
- ¹²⁶ Congreve, R. Papers on the Franco-German War of 1870—1871, Essays Political, Social and Religios, London, 1874, p. 217.
- ¹²⁷ Пак там, с. 218.
- ¹²⁸ Saturday Review, XXII, July 22, 1866 England and the Continent, The Spectator, XXXIX, July 21, 1866, Effects of Sadowa on the Papacy 794—795, Saturday Review, XXII, July 21, 1866.
- ¹²⁹ Elliswort, E. The Austro-Prussian War and the British Press. — The Historian, 1957—1958, № 2, p. 193.
- ¹³⁰ Corti, E. C. The Reign of the House of Rothschild, p. 377. При това не бива да се забравя, че поражението на Австрия предизвиква спадане на курса на австрийските облигации в европейските борси и дори в края на 1866 г. се заговаря, че те няма да се котираат повече. Всичко това не може да остави равнодушен финансовия свят.
- ¹³¹ Смятаме, че именно тук е гаранцията за спокойствие на английските делови кръгове и на английската политика. С голяма сигурност можем да твърдим, че ако икономическата структура на Германия бе рухнала катастрофално, това би поставило английската политика в съвсем нова ситуация.
- ¹³² Това е една сериозна концесия за английските търговски интереси. Именно оттам е отворената врата за английския внос в Германия.
- ¹³³ The Times, July 23, 1866, p. 8 с.
- ¹³⁴ Интересно е това непрекъснато тикане на Австрия на изток, което на практика означава по долината на Дунав. То би я отвело към Балканите и по този начин към сблъсък с руските интереси. Така "миролюбивата" английска политика на практика тласка нещата към бъдещия голям военен конфликт от 1914 г.
- ¹³⁵ Examiner, October 27, 1866: "Dualism versus Unity in Germany".
- ¹³⁶ Kenned, P. Idealists and Realists: British Views of Germany, 1864—1939. — Transactions of the Royal Historical Society, Fifth Series, vol. 25, 1975, 137—156.
- ¹³⁷ Morning Post, July, 25, 1866.

- ¹³⁸ Hansard Parliamentary Debates, 1866, v. 183, cols. 1256—1257.
- ¹³⁹ Пак там, cols. 1260—1262.
- ¹⁴⁰ Подчертано от мен — Б. Г.
- ¹⁴¹ Examiner, The Bismarckian Empire, July 21, 1866.
- ¹⁴² Седмичен вестник с тираж от 60 000 броя и цена 2 пенса. Чете се от долната част на средната буржоазия, от дребната буржоазия и от широките слоеве на средно и слабо квалифицираното работничество.
- ¹⁴³ News of the World, July, 22, 1866. p. 4.
- ¹⁴⁴ Hansard Parliamentary Debates, 1866, v. 183, col. 1282. Това е илюстрация на разцеплението сред конструкторите и теоретичите на британската външна политика.
- ¹⁴⁵ Wellesley, F. The Paris Embassy during the Second Empire. From the Papers of Earl Cowley. London, 1928, p. 314.
- ¹⁴⁶ Sunday Times, August 5, 1866.
- ¹⁴⁷ Examiner, August 4, 1866. Reorganisation of Germany.
- ¹⁴⁸ В 1866 г. има тираж от 20 000 броя. Месечник с цена от 1 шилинг, четен от аристокрацията, индустриалната и финансова буржоазия, висшето офицерство и духовенство, средната буржоазия и интелигенция.
- ¹⁴⁹ MacMillan's Magazine, August 1866, v. 14, № 82, 480—488.
- ¹⁵⁰ Globe, August 13, 1866.
- ¹⁵¹ Examiner, September 8, 1866: "An Invasion of England".
- ¹⁵² Examiner, September 15, 1866: "England Prussianized".
- ¹⁵³ Sunday Times, September 16, 1866. 142.
- ¹⁵⁴ The Times, September 22, p. 8, cols. 2—4.
- ¹⁵⁵ Stern, F. Gold and Iron. Bismarck and Bleichroder and the Building of German Empire". New York, 1979, p. 81.
- ¹⁵⁶ Wandruszka, A. Schicksalsjahr 1866. Graz, 1966, p. 13.
- ¹⁵⁷ Huttner, S. The Rise and fall of Prussia. London, 1980, p. 128.
- ¹⁵⁸ Sontag, R. Germany and England, the Background of Conflict. New York, 1938, p. 83.
- ¹⁵⁹ Fortnightly Review, VI, September, 1866, p. 250.
- ¹⁶⁰ Brigg, F. R., R. Bullen. The Great powers and the European States System 1815—1914. London, 1980, p. 105.
- ¹⁶¹ Пак там, с. 105.
- ¹⁶² Ellsworth, E. The Austro-Prussian War and the British Press. — The Historian, 1957—1958, № 2, 179—201.
- ¹⁶³ Романтизмът трябва да отстъпи и тук.
- ¹⁶⁴ Fortnightly Review, VI, September, 1866, p. 250 Public Affairs.
- ¹⁶⁵ Hozier, H. The Purchase System in the British Army, 2 ed. London, 1867.
- ¹⁶⁶ Херцсн, А. И. Собрание сочинения в тридцати томах. Т. 19. М., 1960, с. 166.
- ¹⁶⁷ Пак там, т. 20, кн. 1, с. 167.

ПРОБЛЕМИ НА БЪЛГАРСКОТО НАРОДНОСТНО САМОСЪЗНАНИЕ ПРЕЗ ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

ВАЛЕРИ КАЦУНОВ

*Валери Кацунов. ПРОБЛЕМЫ БОЛГАРСКОГО НАРОДНОСТНОГО САМОСОЗНАНИЯ
ВО ВРЕМЯ ВТОРОГО БОЛГАРСКОГО ГОСУДАРСТВА*

В студии сделана попытка в теоретическом аспекте разделить народностное самосознание на два уровня: — как общественная форма сознания — сознание для народностной принадлежности, включая общественно значимые идеи и — как индивидуальная характеристика — народностное самосознание сформированное на базе отражения указанных идей в индивидуальном сознании. Исследованы основные пути воздействия церковно-религиозной идеологии и державности на их состояние и развитие. На основе конкретных источников прослеживаются связи и взаимодействия между народностным сознанием и самосознанием с элементами религиозного комплекса. В студии предлагаются оригинальные модели двух относительно самостоятельных комплексов представлений: народностное самосознание и религиозное самосознание и их отражение в культуре рассматриваемого периода.

*Valery Katsunov. PROBLEMS OF BULGARIAN NATIONAL SELFCONSCIOUSNESS
DURING THE SECOND BULGARIAN STATE*

An attempt is made to classify the national selfconsciousness in two levels: as a public form, i. e. the nationality consciousness involving all-society worth ideas, and as an individual awareness of nationality. The author examines the main ways of how the church ideology and the state system have an effect on the two forms of national selfconsciousness. The relations and interction of national consciousness and the religion complex elements are axamined on the basis of concrete historical sources. The study propounds original models of two relatively independent complexes of concepts — national selfconsciousness and religious selfconsciousness, and their reverbaration in culture over the studied period.

Студията е част от по-обширно изследване, посветено на проблема за отражението на българското народностно съзнание в българската култура в периода на османското владичество. Предлаганото изложение има въвеждаща задача към по-широката тема и преразглежда факторите, които определят развитието и формите, в които се проявява българското народностно съзнание в същинското българско средновековие — края на XII—XIV в. Като цялост

проблемът не е нов в българската историография. Преди десетина години той бе поставен преди всичко в трудовете на акад. Д. Ангелов¹, посветени на обществената мисъл и духовния свят на българите през средновековието. Някои аспекти от широкия проблемен кръг се разглеждат и в трудовете на М. Каймакамова², Й. Андреев³ и др. В нашата студия се акцентира предимно на въпроси, свързани с изясняването на самосъзнанието на българина в посочения период.

Няколко са задачите, които са обект на проучване, с оглед разширяване и детайлизиране на представите ни за самосъзнанието на българите в средновековието. Преди всичко се налага да се диференцират в теоретичен аспект двете равнища на самосъзнанието на представителите на българската народност — като обществена форма на самосъзнанието, включваща обществено значими идеи и като индивидуално съзнание, съдържащо определени представи, формирано при пречупването на обществените идеи в отделната личност. Направен е опит да се уточнят пътищата, чрез които държавността и църковната идеология въздействат на двете равнища на народностното самосъзнание. На базата на конкретен изворов материал ще се проследят връзките и взаимодействието на народностното съзнание и на самосъзнанието с християнската идеология, действаща чрез т. нар. религиозен комплекс.

При решаването на поставените задачи са използвани теоретичните изследвания на съветски историци, етнографи и философи, които в последно време отделят подчертано внимание на проблемите на народностното и националното съзнание и самосъзнание.

В навечерието на византийското владичество в недрата на българското общество се формират собствено-етнически белези. Те са общовалидни за всички негови членове. Поради това те могат да се представят и като различни видове общности, всяка от които се формира на базата на конкретен етнически признак.

1. Език (езикова общност).
2. Територия (териториална общност).
3. Стопански живот (икономическа общност).
4. Култура (културна общност със специфични културни особености).

Това са етническите белези, характеризиращи българското общество през Х в. като единна етническа общност⁵. Но сами по себе си те не могат да създадат етническата общност. Необходима е социална организация като обединяващ фактор⁶. Историческото развитие на българското общество през периода 681 г. — 60-те години на IX в. определя политическата същност на тази социална организация. Ето защо ролята на социално-политическата организация на обществото като етноорганизиращ фактор е от решаващо значение за етническите процеси през този период⁷. Такава организация е българската държавна власт, а от втората половина на IX в. — и българската църква. В хода на процеса на консолидиране на българската народност посочените етнически белези или общности представляват необходими условия, а държавната организация и църквата функционират като фактори за създаването на българската етническа общност. Функциите на държавната организация и църковния институт се изразяват в това, че те осигуряват стабилността и възпроизводството на необходимите условия (общности). Исторически продъл-

жителното въздействие на споменатите фактори върху българското общество, развиващо се в посочените необходими условия, характеризират това общество през Х в. като социален организъм⁸.

В процеса на развитие на българското общество в сферата на неговото обществено съзнание постепенно се отделя своеобразен, относително самостоятелен пласт. Този пласт е известен в литературата, разглеждаща проблемите на етническата история на човечеството за периода до появата на нациите като етническо или народностно самосъзнание. То е присъщо на всички социални организми и се формира при наличието на посочените условия и под въздействието на споменатите фактори⁹.

Етническите признаци и факторите за тяхното стабилно функциониране във времето сами по себе си не решават етническата (народностната) принадлежност на отделния индивид или група. Но тяхното общо въздействие и своеобразно отражение в индивидуалното човешко съзнание, като форма на оценъчно отношение към етническата ситуация и социалната организация, в която индивидът или групата съществуват, намира израз в етническото самосъзнание¹⁰. Изписана е обширна литература, посветена на проблемите на етническото или народностно самосъзнание¹¹. В нея подробно се разглеждат факторите за неговото формиране, структурата му и неговите функции в живота на етническата общност. Но тъй като в теоритичен аспект изследванията датират едва от двадесетина години, а обобщаващи трудове има едва от последните десет, то съществуват и доста нерешени проблеми, като тези за връзките и отношенията между етническото съзнание и останалите форми на обществено съзнание (морал, религия, изкуство, философия и др.) през всички етапи на общественото развитие. В специализираната литература етническото самосъзнание е определено най-общо като осъзната принадлежност към конкретна етническа общност¹². В тази литература етническото самосъзнание с основание се сочи за основен етнически определител¹³. "Първостепенната роля на етническото самосъзнание сред факторите и признаците на устойчивата етническа общност се обуславя от това, че то като че ли синтезира в себе си всички тези признаци и фактори, явява се тяхно мирогледно и психологическо обобщение, представлява осъзната от всички представи на етноса, макар и в различна степен, но независимо от това напълно определена система от ценности, неделима част от достиженията на етноса като цяло и на който и да е член от него по отделно. Етническото самосъзнание се явява в качеството на крайна оценка и мислена санкция на всички основни фактори, които формират която и да е етническа общност."¹⁴

За настоящото изследване, пък и общо за проучването на формирането на развитието на българското народностно самосъзнание, предвид особеностите на продължителни периоди от българската история, се налагат известни уточнения в чисто теоритичен план.

Преди всичко в специализираната литература се правят само бегли опити за разделяне на етническото самосъзнание на две нива — единично и групово (общонародностно) — в смисъл на етническо самосъзнание на отделния индивид и на етническо съзнание на етническата общност като цяло¹⁵. Резултатите от тези опити обаче са незадоволителни, тъй като резултатите от тях не могат да се използват направо при анализа на развитието на конкретно българските етнически процеси.

На второ място, в посочената литература има различни мнения относно структурата на етническото самосъзнание. Те по същество не си противоречат. Всички автори имат приблизително еднакво мнение за това какви елементи влизат в тази структура. Несъгласието в тях се базира на различията в оценките им за вътрешната йерархия на тези елементи. Сравнително най-подробен анализ на отношенията между елементите на етническото самосъзнание и тяхната йерархия дава Ю. В. Бромлей¹⁶. Но и той, както и останалите автори, разглежда структурата на етническото самосъзнание като нещо застинало във времето, без да го свързват с конкретна историческа обстановка.

Според нас разделянето на използваното в литературата понятие "етническо самосъзнание" на две равнища — лично и обществено е крайно необходимо. Етническото съзнание, като форма на обществено съзнание се формира на базата на следните обществено значими идеи:

1. Идея за етническа идентичност на всички членове на обществото.
2. Идея за политическа организация на обществото.
3. Идея за културна идентичност на всички членове на обществото. (Идея за културна общност.)

По принцип посочените идеи нямат конкретно-етническа същност. Те добиват такава същност при конкретизирането им в живота на определена етническа общност. Така първата се конкретизира в етнонима, втората в идеята за държавност и третата в етническата култура.¹⁷

Елементите на етническото съзнание съществуват независимо от съзнанието на отделния индивид. Те са обективна реалност в сферата на общественото съзнание и в своя конкретизиран вид представляват неговата етническа характеристика. Тяхното отражение в индивидуалното човешко съзнание под формата на представи за конкретизираните обществени идеи е вече равнището на етническото (народностно) самосъзнание. Неговата структура се формира при отразяването на елементите на етническото съзнание. Иначе казано осъзнаването, осмислянето на елементите на етническото съзнание от индивида, формира в неговото индивидуално съзнание определени представи. В посочената до тук литература те се разглеждат разпръснато и формалният им израз е представен различно, но според нас те могат да се систематизират така:

1. Представа за общност на произхода. (От идеята за етническа идентичност, от етнонима.)
2. Представа за общност на историческата съдба. (От идеята за политическа организация на обществото, от идеята за държавност.)
3. Представа за културни особености. (От идеята за културна идентичност на всички членове на обществото, от идеята за културна общност.)

Етническото съзнание има действителен характер. "Етническото съзнание, особено ако то е напрегнато, може да стане част от духовната култура на народа и заедно с това да способства за идеологизацията на други форми както на материалната, така и особено на духовната култура (език, религия, обряди, етнически предания, епос, исторически песни, а на по-късен стадий — литература, изкуство, национално-политически теории и движения и т. н.) и по този начин да способства за консервацията или обновлението на традици-

ята, укрепването или разминаването на едни или други етнически признаци. Иначе казано — етническото съзнание се явява не само резултат, но и един от факторите, въздействащи на етническите процеси (на тяхната насока, темп, съдържание и т. н.), особено в областта на духовната култура. Заедно с това границата между явленията на материалната и духовната култура в етническия аспект се оказва при такова разбиране условна, тъй като всяко осъзнаване на елементи на материалната култура като етнодиференциращи може да им придаде идеологически характер, т. е. да ги превърне едновременно и в явления на духовната култура¹⁸.

Така етническото съзнание от вторично явление, породено от продължителното въздействие на редица фактори върху общественото съзнание се превръща в условията на конфликтна етническа ситуация в първостепенен фактор за съхраняването на народността. Това свойство на етническото съзнание изпълнява функция на обратна връзка в отношението обществени фактори и условия — етническо съзнание. Именно при реализирането на тази обратна връзка в живота на обществото се осъществява етнодиференциращата роля на етническото (народностното) самосъзнание¹⁹.

Проучването на състоянието на народностното съзнание през българското средновековие е затруднено главно поради две причини. Първата от тях е предварителното условие, че когато народността се развива в условия на собствена държавност, народностното съзнание до голяма степен се слива със съзнанието за държавностна принадлежност²⁰.

На второ място, това са затруднения, произтичащи от факта, че трудно може да се разграничи въздействието на държавата върху съзнанието на поданиците ѝ и проявите на тяхното самосъзнание в един и същи извор.

Предложената по-горе схема за разделянето на понятието "етническо самосъзнание" на две нива — общо и личностно, индивидуално дава определена възможност за макар и частично преодоляване на тези трудности. Но в хода на нейното прилагане трябва да се имат предвид и някои особености, произтичащи от посочените причини. Така например върху народностното съзнание оказват влияние останалите форми на общественото съзнание, свързани с функциите на държавната власт каквито са полътическите идеи, ориентация и настроения сред управляващата върхушка, установените от църквата норми на обществен живот.

При индивидуалното народностно самосъзнание, освен посоченото въздействие, влияние могат да окажат конкретните условия, в които отделната личност живее, отделни събития от нейния живот, индивидуални виждания и оценки за света и обществото, собствените ѝ интереси.

Към казаното трябва да се добави и това, че "самосъзнанието в една или друга степен се абстрахира от класовите противоречия в сферата на производството и се опира на общоетнически елементи (език, култура, представи за общност на произхода и обща историческа съдба), голямо влияние върху него оказва борбата срещу чуждоземните завоеватели и др. "²¹

Основен извор за изследване на състоянието на народностното съзнание и самосъзнание са съчиненията с историческа тематика или творби, в които има сведения с исторически характер. Към тях трябва да се прибавят и приписките и бележките с летописно съдържание. Ще се спрем на някои от тях,

като предварително ги групираме на: 1) хроника и др. историко-летописни творби (без апокрифите); 2) сведения в църковната литература; 3) приписки.

Основание за това групиране ни дава произхода на разглежданите извори. Най-общо те са обединени от следната зависимост. Колкото по-голямо участие в съставянето на текста има личността на автора — толкова по-верен е той за авторовото народностно самосъзнание. В приписките това личи най-ясно. Обратното, при съставянето на текстовете от официалната светска и църковна литература личността на автора е трудно забележима. Това именно ни дава основание да ги смятаме преди всичко като извор за състоянието на народностното съзнание.

Предложеното от нас групиране има относителен характер. Това най-силно проличава при проучването на църковната литература. В нея има произведения, които в известен смисъл са плод на лична авторова инициатива, но чието разпространение оказва съществено влияние върху общото състояние на народностното съзнание, а оттам и на неговото индивидуално отражение — народностното самосъзнание.

Само по себе си съществуването на историко-летописна традиция е най-сериозното доказателство за наличието на народностно съзнание в сферата на общественото съзнание. Като най-обобщен израз на това съзнание се явява идеята за държавност. Тя се появява в отговор на стремежа за търсене на приемственост в политическата история²². На практика именно чрез съхраняването на идеята за държавност се прехвърля своеобразен мост назад във времето от общественото съзнание на Втората българска държава, през епохата на византийското владичество, до времето на Първата българска държава. Но и по това време има съчинения, които могат да се причислят към така определената първа група. Достатъчно е да посочим владетелските надписи върху камък и "Историките" на Константин Преславски от Първата българска държава и апокрифните писания от епохата на византийското владичество.

В този смисъл основната идея, заложена при съставянето на добавките към Манасиевата хроника, е идеята за държавност. В хрониката идеята за държавност е представена усложнена, като в нея могат да се отделят няколко елемента. В входа на летописното изложение на добавките не съществува подчертано начален момент. Следва цяла редица български владетели, представени с техния принос в държавния живот. Всичко това е свързано в стройна, хронологически подредена система, която независимо от това, че се отличава по своята форма на представяне, трябва да се възприема от четящите текста заедно с оригиналната летопис. По такъв начин идеята за българската държавност достига определен връх. Историята на българската държава да се възприема от онези, за които е предназначена като част от политическата история на тогавашния свят²³.

В сравнение с останалите елементи моментът на непрекъснатост като че ли е най-важната част от заложената в българския вариант на хрониката идея за държавност. Той е най-силно подчертан в лаконичната бележка за падането на България под византийско владичество. "От този цар Василий [Василий II] българското царство попадна под гръцка власт чак до Асен, българския цар."²⁴

В първа група попадат и оригиналните български части от Бориловия си-

нодик²⁵. На тяхното съдържание ще се спрем подробно по-късно при изясняването на динамиката на някои общественозначими идеи. Тук ще отбележим само, че един от вариантите на изразяване на идеята за държавност в тях е подчертаната приемственост в държавното управление, което личи от следния откъс: "Великият и благочеслив цар Иван Асен, син на стария цар Асен, който като имаше голяма любов към бога, прослави и просвети българското царство повече от всички български царе, които бяха преди него..."²⁶

Приблизително от същото време е и Летописният разказ от XIII в.²⁷ В него освен чрез приемствеността в държавното управление, идеята за държавност е изразена и в следния откъс: "Макар и да владееха Цариград, те [латините] твърде много се бояха и почитаха и се повинуваха на словото, което излизаше от устата на цар Асен, понеже поради него, мисля си, държаха властта"²⁸. В тези няколко реда прозира отношението на автора към външната политика на българската държава при Иван Асен II. Те свидетелстват за политическата грамотност на своя автор. А това би било невъзможно, ако идеята за българска държавност не е достатъчно осмислена в неговото самосъзнание.

Летописният разказ от XIII в. може би трябва да се причисли към трета група извори — тези, отразяващи състоянието на народностното самосъзнание. Той е пример за това как една идея от сферата на общественото съзнание се пречупва в съзнанието на отделен човек и изразена чрез неговите представи може да повлияе по-късно върху съзнанието на други хора.

Анализът на съчиненията от втора група — в случая жития и похвални слова, има до голяма степен вероятностен характер. Преди всичко те могат да се определят като инструмент за въздействие върху индивидуалното съзнание. Но едновременно с това в някои от тях е отразено личното отношение на автора към определен светец или събитие от живота на обществото. Трябва да се има предвид това, че през средновековието споменатото отношение в повечето случаи е предизвикано от назряла обществена необходимост. От друга страна, необходимо условие за проявата на народностно самосъзнание, от който и да е автор по това време, е личното му отношение към разказваното от него събитие. В хода на тези разсъждения не бива да се забравя, че независимо от подготовката, образованието и мястото на автора в социалната йерархия, при всички случаи той трябва да се съобразява с конкретни изисквания, установени от традициите на църковен живот.

Независимо от изброените трудности разглеждането на църковната литература е наложително, тъй като в нея се съобщава за събития с общонародно и локално значение и като цяло в тях е отразена съдбата на българската народност за продължителен период от време²⁹. Тези съобщения представляват кратки исторически разкази или бележки, които отразяват няколко общественозначими идеи. Съобразно степента на развитие на общественото съзнание през средновековието, личността на владетеля в тях олицетворява държавата, а неговите действия ръководят и представят политическия и до голяма степен църковния живот на държавата. Поради това единият от начините за изразяване на идеята за държавност от средновековните книжовници е чрез действията на владетеля.

Често пъти историческата истина е преразказана невярно и в посочената

група извори владетелят е представен като завоевател на други страни и народи. Например в разказа за пренасянето на мощите на Иларион Мъгленски това е направено на два пъти: веднъж при представянето на Калоян и втори път за Иван Асен II³⁰. В житието на същия светец от патриарх Евтимий характеристиката на владетеля е направена на специално изграден фон — упадъка на Византия: "След много време, когато гръцкото царство обедня и съвсем отслабна, а българското се въздигна много, тогава преблагочестивият цар Калоян владееше българския скиптър."³¹

Самостоятелният анализ на творчеството на патриарх Евтимий се налага по няколко причини. Евтимий заема особено място сред авторите от своето време. Той стои начело на църковната йерархия, а от това следва, че неговите съчинения трябва да са максимално издържани в духа на най-ревностните традиции на православен църковен живот. Неговата обществена позиция на средновековен духовен водач му налага в известен смисъл длъжността на "главен идеолог" на общественото съзнание. Самият Евтимий явно създава своите обществени функции и задължения, което личи от следния откъс от неговото житие на св. Петка: "И на нас, водачите на стадото, ти бъди посредник без посредничество, та, запазили добре повереното стадо, да го отведем в небесните пасбища и да го..."³² Това обяснява присъствието на дълбоко осмислени и ясно формулирани обществени идеи в неговото творчество. Не се наемаме да твърдим с абсолютна сигурност до колко Евтимий спонтанно отразява някои от идеите на общественото съзнание от своето време и доколко съзнателно включва в своите съчинения личното си отношение към явления в обществения живот. Известно е освен това, че всяка литература отразява времето, в което е създадена. Вероятно в качеството си на идеолог на българското общество Евтимий се чувства длъжен да заяви публично онова, което той смята за най-важно и общественозначимо, като по този начин повлияе върху индивидуалните представи на своите сънародници. В своите произведения патриарх Евтимий постига това като поставя на една плоскост актуални обществени идеи и традиционни религиозни внушения.

Идеята за държавност в творчеството на патриарх Евтимий достига своя апогей за времето на Втората българска държава. В сравнение с останалите автори от същия период тя е изразена най-подробно. В неговото Житие на Иван Рилски се намира следния откъс: "Не след дълго, когато бог благоволи да обнови българската държава и да въздигне, да кажа, както е писано, падналата скиния, рухнала от гръцкото насилие, той въздигна рога на българското царство при преблагочестивия цар Асен, който в светото кръщение бе наречен Иван. Той прочее, като прие хоругвите на царството, всички паднали български градове здраво укрепи, а разорените обнови. И добре препасан срещу гръцкото царство, покоряваше околните области, градове и села."³³

Съчиненията от втора група са предназначени да удовлетворят нуждите на църковния ритуал. Тяхното системно публично представяне оказва определено въздействие върху съзнанието на масата слушатели. "Социалната дифузия на книжовните паметници, на паметниците на изкуството и идеите, създавани от църквата и духовенството в манастирските обители и други места е била значително широка."³⁴ Най-общо казано възпитателното въздействие на съчиненията от първа и втора група има конкретни резултати в условно

отделената трета група. Изворите от тази група разкриват отражението на обществените идеи в съзнанието на отделния човек. Те свидетелстват за равнището на народностното самосъзнание през разглеждания период.

Досега идейното съдържание на приписките с изключение на минимална част от тях и то от времето след османското завоевание не е било обект на самостоятелно целенасочено изследване. Поради оскъдността на домашните писмени източници историците, работещи в този период, се обръщат към приписките по-често, отколкото специалистите, изследващи периода до османското нашествие. Единственото съчинение, чийто автор разглежда донякъде идейното съдържание на приписките, е "Да се знае"³⁵. Но колкото и да е сполучливо, то не задоволява необходимостта от задълбочен идеен анализ може би поради това, че целта на неговото написване е различна.

Според нас анализът на идейното съдържание на приписките е необходим, защото те отразяват онази страна от историческия процес, която се пречупва и отразява в индивидуалното човешко съзнание. В голяма степен те съдържат личното отношение на средновековния българин към заобикалящата го действителност. В тях намират израз представите и оценките на средновековния човек за действията на етническите му събратя или представители на чужди етноси. От тях научаваме и отношението му към реда и организацията на обществото, в което той съществува. Приписките и летописните бележки са може би единствените свидетелства за наличието и състоянието на обрнатата връзка в организацията на средновековното общество. Не малка част от тях съдържат израз на своеобразна реакция на въздействието, което държавата и църквата като висши, организиращи обществото, институции оказват върху отделния човек. Така изложените съображения определят приписките като макар и лаконичен, но все пак най-точен извор за проучване на самостоятелното човешко отношение към събития и явления от обществения живот през средновековието.

Според целта на тяхното написване приписките могат да се разделят на:

А. Приписки с официален характер, които "имат определена схема (еднотипно начало и завършек) и по постройка и съдържание се сходжат с византийските, сръбските и руските приписки."

Б. Приписки, "които изразяват мисли и чувства в момента на писането... те не са писани по шаблон, а са пряк и искрен израз на авторовото настроение и състояние и освен това изразяват психологията на старобългарските книжовници"³⁶.

Тази класификация ни дава възможност да разделим приписките на няколко групи в зависимост от съотношението на две съставки на авторовото отношение — обикновени констатации; авторови представи за света с негови оценки и смесени:

а. Приписки, в които преобладават констатации:

"Грешник, варе, как се забравих, та съгреших: преобърнах, аз грешникът, два листа."³⁷

"Ох, гладен съм та ми е сърце смутно!"³⁸

"Написа тази книжка многогрешният и немисленият по ум Драган, заедно с брата си Райко, в дните, когато унгарците владееха Видин и голяма мъка бе за народа по това време."³⁹

"Настоящата книга бе купена от Теодора Граматика след нашествието на безбожните татари, когато царуваше в България Калиман Асен, син на Иван Асеня..."⁴⁰

В тази група първите две приписки не носят информация за народностното самосъзнание на техните автори, но в следващите две има такава информация.

б. Приписки, в които се съдържат авторови представи за света с негови оценки и смесени:

"Утвърди, боже, вяра християнска, и спаси благоверного царя нашего Йона Александра."⁴¹

"Писа се тази божествено книга триод в лето 1393 в дните, когато по пущение божие предадени бяхме заради греховете наши в ръцете на врагове беззаконни и мръсни, и на царя на неправдата, най-лукавия от всички на земята. И тогава беше запустение и скръб велика от безбожните измаилтяни, каквато не е бивала и няма да бъде."⁴²

В приписките от група "Б" намират израз представите на автора за някои идеи от сферата на общественото съзнание. В отделните приписки от групата тези представи формално се различават, тъй като са плод на индивидуално човешко мислене, но по същество са много близки, защото въпреки че са субективно отражение, те все пак отразяват обективно съществуващи обществени идеи.

Индивидуалната интензивност на народностното самосъзнание зависи до голяма степен от познанията на отделната личност за света, от информацията, с която тя разполага за събития и факти от обществения живот, от индивидуалната ѝ култура и от мястото ѝ в обществената структура на средновековната държава.

Хронологически една от първите български приписки гласи:

"Тия благочестиви книги, наречени Атанасии, преведе по поръка на нашия български княз на име Симеон на славянски език от гръцки епископ Константин, ученик на Методий, архиепископ на Моравия, в годината от сътворението на света 6414 [= 906 г.], индикт 10. По поръка на същия княз ги преписа Тудор Доксов на устието на Тича в годината 6415 [= 907 г.], индикт 14, гдето е съградена от същия княз светата нова златна черква. В същата година почина на 2 май в събота вечерта божият раб, бащата на този княз, живеещ с чиста вяра и правоверното изповедание на нашия господ Исус Христос. Това бе великият, честният и благоверният наш господар български княз на име Борис, чието християнско име бе Михаил. Този Борис покръсти българите в годината етх бехти..."⁴³

Тази приписка принадлежи към групата на официалните — група "А", но нейното съдържание ни дава основание да я причислим към група "б". Несъмнено тя е направена от високо грамотен за времето си човек с развито народностно самосъзнание. Нейният автор притежава ясна представа за общност на историческата съдба, израз на която е краткият разказ за делата на двамата български владетели. В приписката е отразена и авторовата представа за етническа идентичност на обществото, в което живее. Това личи от изричното определяне на споменатите владетели като "български". Особен интерес предизвиква засвидетелстваната в приписката представа за култур-

ни особености на обществото. Авторът определя езика, на който е извършен превода като "славянски", а хората за които е предназначен явно фигурират в неговото съзнание като "българи", след като Борис е определен като "наш господар български". Особеното в цитираната приписка е това, че тя отразява един момент от формирането на българската народност, когато процесите, свързани с етническото консолидиране, не са завършили. В този преходен етап от развитието на българската народност книжовният език се определя все още като "славянски", докато хората за които е предназначена книжнината — "българи". Освен това от момента на покръстването са изминали по-малко от четири десетилетия. Както е добре известно, Докс, който е бащата на автора на приписката, е съвременник на покръстването. Въпреки че е възможно да се определят еднозначно етническите корени на човека, написал приписката, като прабългарин, неговата представа за културни особености не е еднозначно изразена. Това се потвърждава в онези места на текста, където авторът посочва конкретни дати. Всички съвременни нему събития той отбелязва по християнското летоброене, но самото покръстване, на което най-вероятно едва ли е бил съзнателен свидетел — според прабългарския календар.

Това своеобразно раздвояване на индивидуалната представа за културни особености, отразява все още незавършения в началото на X в. процес на формиране в общественото съзнание на идея за културна идентичност на всички членове на обществото или идея за културна общност с общовалидни културни идентификатори. В този смисъл цитираната приписка отразява началният етап от формирането на единното народностно съзнание, когато съзнанието за държавността принадлежност все още доминира над съзнанието за народностна принадлежност.

Преобладаващото множество от приписки притежава някакъв ориентир за времето, в което са написани — управлението на владетел или патриарх, местен феодал, епископ или игумен. Еднакво вероятно е този ориентир да е снет от византийската книжовна практика или по модела на владетелските надписи.

Упоменаването на името на младетеля, в която и да е приписка, по чието време е направена тя, изпълнява на пръв поглед изключително хронологическа функция — вместо дата — посочва се нечие управление, което предполага достатъчна популярност за конкретен интервал от време.

Според нас за средновековния човек годината като хронологически знак няма тази стойност, както отрязъкът от време, в който управлява един владетел. За него този период представлява не само продължителност от време, но и конкретен временен ориентир. По този принцип е разделено времето например в Апокрифния летопис от епохата на византийското владичество⁴⁴.

Известно е, че през средновековието няма средства за масова информация. Онова, което касае обществото като цяло, група хора от една област или селище, идва централно ("отгоре") и в повечето случаи има конкретен политически смисъл. Най-вероятно поради това за средновековния човек управлението на един владетел се различава от това на друг. Така според нас, за този, който пише, използването на управлението на конкретен владетел за ориентир във времевата продължителност добива определен политически смисъл.

Освен цикълът религиозни празници, които се провеждат по календара на църквата и някой интервал от време между събития от личен характер, периодът на управление на даден владетел е най-значимия, при това с политическо съдържание, отрязък от време в живота на човека като продължителност, в която множество други събития могат да бъдат обединени в общ помалко или повече продължителен период от време — периода през който същият владетел е начело на властта. Така се получава един неравномерен по продължителност, но чисто политически по съдържание цикъл — цикълът от периоди, през които управляват различни владетели.

За човека, живеещ в провинцията, в малко селище, както по-голямата част от средновековното население, или в някой отдалечен от столицата манастир, рядко се случват събития с такава важност, каквато има смяната на владетеля. Цикълът годишни празници било религиозни, било битови или традиционни се повтаря еднообразно и на общия фон на времевата продължителност, не се отличава с нищо друго освен със строга повтаряемост година след година. Така освен политическите събития — войни и нашествия; природни бедствия — суша, земетресение и т. н., друго за ползване като ориентир в човешката памет няма отбелязано в приписките. Като особено значим остава периодът, през който даден владетел е на престола. Този интервал притежава една особеност, която невинаги е присъща на останалите ориентери (политически събития, бедствия, празници и др.) — той е общовалиден за всички хора, обединени в рамките на една политическа общност. Друга особеност е това, че той също невинаги е свързан с църквата, с каквато и да е религиозност или идеология. Тези особености придават определена универсалност на посочения временен ориентир.

Към казаното дотук трябва да прибавим и следното обстоятелство: когато няма точно посочена година, датировката на автора е по управлението на владетеля, а когато има такава, то непременно е посочено и нечие управление.

Често пъти заедно с владетеля в приписките се посочва и търновският патриарх, което по същество не противоречи на направеното заключение.

Наличието на приписки, в които като ориентир във времето е посочено управлението на чужд владетел заедно с българския цар или самостоятелно, свидетелства за нов етап в развитието на идеята за политическа организация на обществото. Тези приписки се срещат от втората половина на XIII в. насам. Те отразяват развитието на идеята за политическа организация на обществото, когато тази идея започва да придобива до голяма степен абстрактен характер. Тя се издига в общественото съзнание над съзнанието за държавна принадлежност. Това частично преодоляване на ограниченията на съзнанието за държавна принадлежност се обуславя от развитите феодални отношения и съответния им феодален сепаратизъм. Например:

"... Написана бе тази книга ... във времето на благоверния и христолюбив български цар Иван Александър и на благоверния и христолюбив цар на сръбската и гръцката земя Стефан, и на Великия деспот Йоан Оливер, ктитора на този храм, и при всеосвещения архиепiscop на тази земя господин Арсений ... написах тази книга в годината 6861 [= 1352/3], индикт 6."⁴⁵

В началото това е тенденция, която отразява стремежа на автора да посочи конкретно лице, в чиято зависимост се намира. До края на XIV в. тя се

проявява особено забележимо в случаите, когато автори са духовни лица. Например:

"... Беше по времето на игумена Теодосий, и при йеромонах Сава, при йеромонах Кирил, и при мних Данаил, и при иконом Герман, при сакелария Висарион, и при другите братя..."⁴⁶

Проследяването на тази тенденция от момента на нейното зараждане е особено важно за доказване на културната приемственост в историята на българския народ след османското нашествие. Тя доказва, че споменаването на османските владетели в приписките от времето на османското владичество не е случайно. То е в унисон с установената от втората половина на XIII в. и превърнала се вече в традиция през XV в. форма на индивидуално отразяване на идеята за политическа организация на обществото чрез системата от представи на народностното самосъзнание.

За да проследим развитието на идеята за политическа организация на обществото, е необходимо да се спрем по-подробно на Бориловия синодик. Той съдържа важни сведения не само за посочената идея, но и за нейното преплитане с идеята за конкретна идеологическа форма на общественото съзнание. Като цяло Синодика принадлежи към II група извори и поради това взаимодействието на идеята за държавност и идеята за конкретна идеологическа форма на държавна власт и организация на обществото може да се разгледа само в сферата на общественото съзнание. Тяхното отражение на равнище представи в индивидуалното съзнание може да се проследи в приписките, доколкото това е възможно за времето, когато българската народност има собствена държавна организация.

Необходимостта от съставянето на Бориловия синодик е предизвикана от настъпилите нарушения в общественото съзнание, вследствие различни ереси и най-вече богомилството. Според нас предназначението на Синодика е много по-широко от това да бъдат записани в него постановленията на събора от 1211 г.

Сред изворите от Втората българска държава няма такива, които да съдържат преки свидетелства аз отношенията между църква и държава, каквито например са Миланският едикт⁴⁷ и Юстиановите новели⁴⁸. Запазените у нас писмени паметници отразяват еднопосочно тези отношения. Това са документи за дарения (грамоти) или ктиторски надписи, съставени по конкретен повод и за строго определени обекти. От тях научаваме за отношението на отделни представители на светската власт към посочения в документа обект, а оттам заключаваме за отношението на светската власт към църквата въобще. Тези заключения, освен че са непълни, са и твърде едностранчиви. В тях липсват сведения за обратна връзка, т. е. за отношението на църквата към държавата. В този смисъл Синодикът на Борил е може би най-пълният и най-широк извор за изследване на връзките между църква и държава.

Известно е, че църквата е най-мощният идеологически институт през средновековието. Църковната пропаганда е всеобхватна. Тя обема в себе си както контрола на обществения живот, така и до голяма степен достиженията на човешкото познание. "Богословието представлявало "най-висше обобщение" на социалната практика на средновековния човек. То давало общо-значима знакова система, в термините на която членовете на феодалното общество осъзнавали себе си и своя свят и намирали неговото обосноваване и

обяснение!"⁴⁹ В идеален план църквата решава както живота на обществото като цяло, така и на отделния индивид в него, при това без разлика в общественото му положение, неговите знания и възможности. "Средновековният християнски мироглед "снемал" реалните противоречия, превеждайки ги в по-висшия план на всеобемащи надсветовни категории. В този план решаването на противоречията се оказвало възможно при свършека на земната история в резултат на изкуплението, възстановяването на мира, простиращо се във времето, към вечността. Затова богословието давало на средновековното общество не само "най-висшето обобщение", но и "санкция", оправдание и освещение."⁵⁰

Църковните постановления са не само адресирани към всички, но и задължителни. Църквата се ангажира изцяло с тяхното размножаване и разпространение. Тя не само регламентира обществените отношения, но и отразява всички по-важни за живота на обществото събития. И ако през епохата на езичеството за такива събития научаваме от паметници, които са преди всичко плод на дейността на светската власт, то след покръстването информацията за тях достига до нас предимно чрез каналите на църквата. Характерен пример за това е фактът, че Бориловият синодик е предназначен да бъде четен публично в определен ден от християнските празници. "След това благочестивият цар Борил повели да бъде преведен от гръцки на неговия български език Съборникът. По негово повеля и този събор бе вписан между православните събори, за да бъде прочитан в първата неделя на светите пости, както светите отци предадоха изначало на съборната и апостолска църква"⁵¹. Преди неговото царуване прочее никой друг не е свиквал такъв православен събор".⁵²

При публичното представяне на Синодика индивидуалното самосъзнание на слушащите (а те са преобладаващото мнозинство в средновековната българска държава) може да се информира не само за съборните решения, но и как е възобновена Българската патриаршия. За това, че актът на възобновяването ѝ трябва да се знае и помни от всички, свидетелства заключителната част на едноименния разказ, поместен в Синодика. "Заради това прочее вписахме тези неща за всички православни, за знание на онези, които слушат, и за спомен на българския народ."⁵³

Като пример може да се посочи и фактът, че известният надпис на Иван Асен II за събитие нямащо нищо общо с нормите на християнската църква — битката при Клокотница, е поставен в църква. При това не в някоя между стъните на Царевец, а в специално построена "Св. Четиридесет мъченици", която е на значително по-достъпно за всички място.

Преплитането на светската с духовната власт у нас е сравнително бърз процес, тъй като е резултат от осъзната обществена необходимост⁵⁴, осъществява се по готов модел⁵⁵ и както е известно протича под знака на светското начало в обществото⁵⁶. Новоучреденият идеологически институт не е в състояние да се издържа и функционира без поддръжката на светската власт. Грижата за неговото устройване се поема изцяло от нея. В известен смисъл това е началният момент от ктиторството у нас. Свидетелство за това е цитираната преписка на Тудор Доксов от 907 г. По-късно в Българския апокрифен летопис от времето на византийското владичество за княз Борис се каз-

ва: "И този цар [Борис] покръсти цялата българска земя и създаде църкви по българската земя и на река Брегалница и там прие царството. На Овчо поле създаде бели църкви..."⁵⁷ Приблизително същият смисъл е заложен повече от три века след приписката на Тудор Доксов, при представянето на Иван Асен II в разказа за възобновяването на Българската патриаршия от Бориловия синодик. "Великият и благочестивият цар Иван Асен, син на стария цар Асен... създаде манастири и ги украси богато със злато, бисери и многоценни камъни и всички свети и божествени църкви надари с много дарове и обяви пълна свобода за тях, а всички свещенически чинове: архиереи, свещеници и дякони, почете с голяма чест."⁵⁸

Формалната страна на преплитането на идеята за държавност с тази за конкретна идеологическа форма на общественото съзнание се отличава с една постоянна нарастваща тенденция. Това е тенденцията за прехвърляне на елементи от представителната страна на светската власт в църковния живот. Тя, както и ктиторството са част от модела на отношението духовна — светска власт. Откриваме я още по времето на Симеон в приписка от група "а". "Книги на божия Стар завет, разкриващи образи от Новия завет, както и истината, които са проведени от гръцки на славянски при българския княз Симеон, син на Борис, от презвитер и мних Григорий, черковник на всички български църкви..."⁵⁹

Посочената тенденция намираме и в случаите, когато е необходимо да се изтъкне могъществото на българската църква. Тогава епархиите под властта на патриарха се съобщават така, като че става въпрос за светски феодал. В Синодика е поместен списък на митрополити, чиито епархии са били под властта на Търновската патриаршия по времето на Иван Асен II. "А онези митрополити, които ще споменем сега, те бяха при благочестивия цар Асеня под властта на Търновската патриаршия и тогава починаха.

Антоний и Даниил, митрополити серски ...

Анастасий, Епифаний и Димитрий, епископи велбъждски ...

Йоаникий и Сергей, архиепископи охридски ...

Яков, Порфирий и Йоаникий, епископи браничевски ...

Сава, Теодосий, Димитрий и Симеон, епископи белградски ...

Кирил и Дионисий, епископи нишавски ...

Стефан, Климент, Йосиф, Харитон, митрополити бдински ...

Симеон, митрополит филипсийски ...

Василий, Марко, Никодим, Прокъл, Доротий и Партений, митрополити месемврийски..."⁶⁰

Този списък е поставен отделно, след списъка на йереите, които към времето на написване са подчинени на Търновската патриаршия⁶¹. Очевиден е стремежът да се подчертае величието на Търновската патриаршия чрез посочване на нейните граници независимо от това, че посочените епархии вече не са в нейния диоцез.

Известно е, че българските владетели се подписват кратко: цар на всички българи или цар на българите. Понякога към това се прибавя и: и на гръци⁶². Единствено в църковната литература след титлата на владетеля се добавя нещо като списък или по-скоро опис на територии, които той е завладял. Така е например в житието на Иларион Мъгленски от патриарх Евти-

мий. "... тогава преблагочестивият цар Калоян владееше българския скиптър. Като прояви голяма храброст, той превзе не малка част от гръцките земи, сиреч Тракия и Македония, Тривали в Далмация, а към тях — Неада и Елада, а също и Етолия."⁶³ По същия начин, като завоевател е представен и Иван Асен II в житието на св. Петка от същия автор⁶⁴.

В последното житие патриарх Евтимий пише за действията на Иван Асен II в житието на св. Петка от същия автор⁶⁵. Изброените малко преди това територии отдавна са християнизирани. Те имат и местна църковна йерархия. Но от текста следва, че тази йерархия е заменена явно с българска по нареждане на владетеля. От посочените и други примери заключаваме, че църквата като че ли се чувства задължена да издигне авторитета на светската власт. В такъв смисъл прави впечатление, че в житийната литература на Втората българска държава съществува зависимост между събития в политическата история и появата на нови произведения. В тях пренасянето на нечии мощи винаги се представя на фона на възходящ момент от живота на държавата. Така е с Иван Рилски, Михаил Войн, Петка Епиватска, Иларион Мъгленски.

Синодикът и посочените жития отразяват особено важна страна от развитието на общественото съзнание през българското средновековие. Това е крайният етап от взаимопроникването на светската и духовната власт в общественния живот на държавата, когато идеята за самостоятелна българска църква става действително неделима част от идеята за независима политическа организация на българите — българската държава.

Не е възможно да се посочи конкретна дата за началото или края на който и да е процес, протичащ в сферата на общественото съзнание. Иък и не е нужно. В случая достатъчна е констатацията, че в началото на XIII в. в общественото съзнание идеята за "българска" църква и идеята за "българска" държава са така тясно свързани, че отразяването им в литературата става успоредно и едновременно. У четящия неминуемо остава впечатлението, че едното без другото не може. Житията са предназначени да бъдат четени пред публика, която в по-голямата си част не е съставена от духовници. Ето защо ефектът от информация в тях е особено важен за съхраняване на българското народностно самосъзнание след османското нашествие.

В идеален план преплитането на светската с духовната власт представлява материална основа, която подхранва идеята за политическа организация на обществото. Това се превръща в устойчива традиция в общественото мислене, независимо от териториалното раздробяване на държавата и свързаното с това признаване на върховенството на Цариградската патриаршия над част от българските земи през втората половина на XIV в.

Друга линия, по която е възможно проследяването на връзките църква — държава, е отразяването на всички събития от живота на църквата като станали или по инициатива на владетеля, или с неговото лично участие. Тази линия присъства на много места в житийната литература. Така например в пространното житие на св. Петка владетелят и неговото семейство заедно с патриарха тържествено посрещат помощите на светицата. "Щом благочестивият цар Иван Асен научи, излезе от града с майка си царица Елена, със своята царица Ана и с всичките си велможи. С тях беше и всечестният патриарх кир Василие с целия църковен клир и неизброимо множество хора."⁶⁶ И тук,

и на други места в житията от края на Втората българска държава патриархът е представен заедно с църковния клир, така както владетелят заедно с приближените си. В някои случаи, както в проложното житие на Михаил Воин, владетелят и патриархът действат подчертано заедно. "Чувайки за това патриарх Василий излезе с целия си клир и с болярите със свещи и кадила да посрещне светеца. Цар Калоян и патриархът взеха светеца, внесоха го в богоспасемята Царевград Търнов и го положиха във великата патриаршеска църква "Свето възнесение" в нов ковчег."⁶⁷ Приблизително същият е текстът и в приложния разказ за пренасяне на мощите на Иларион Мъгленски⁶⁸.

С развитието и усложняването на църковния живот образът на патриарха в житийната литература все по-осезателно се приближава до образа на владетеля. "Блаженият патриарх Йоаким седна на патриаршеския престол като благослови и просвети цялата българска земя. И като съсредоточи разума си, спазваше всички наредби. И изпълняваше добре, и архиерейския устав, държейки като добър кормчия и двете кормила, управляваше кораба през бездната на този свят. Бе милостив към сираците, даваше необходимото на бедните, посещаваше онези, що са в тъмница; и всекчасно въздаваше непрестанно молитви; и мнозина осъдени на смърт избави, и мнозина, които прибягнаха към него, спаси от гнева на царя.

Той пасеше добре повереното му от бога стадо. И тъй държейки двете кормила на този живот, прекоси света, стигна до тихо пристанище, като въведе там ония, които добре го слушаха и които вървяха след него."⁶⁹

Това формално приближаване на личността на патриарха до тази на владетеля личи и във формулата на неговото представяне. В началото, както е в преписката между архиепископ Василий и папа Инокентий III, българският първосвещеник се представя "аз архиепископ Василий"⁷⁰ — 1203 г. В клетвата от 1204 г. — "Аз Василий, архиепископ търновски, примат на цяла България и Влахия"⁷¹. Малко по-късно в Батожевския надпис на патриарх Василий II формулата е: "... по божия милост патриарх на всички българи..."⁷² Тя е още по-тържествена в писмо на Теодосий Търновски: "Теодосий, по милост божия патриарх на царевград Търново и на всички българи."⁷³

Съществува и трета линия — това е включването на светски лица или кратки съобщения за събития от живота на държавата в църковната литература. Първоначално това е изключително личността на владетеля. Тази тенденция се подхранва от ктиторството, което започва скоро след Покръстването. Примери могат да се посочат измежду поредицата приписки, започваща някъде през IX-X в. В по-голямата си част това са приписки, представлящи преводен текст, препис или такива в края на ръкописа. От този тип е цитираната приписка на презвитер Григорий от времето на Симеон. По-късно в тези приписки историческите сведения намират все по-голямо място. Например: "Неизследимата висота на божествените писания не идва просто до човешкия разум, но първом изисква чистота, много разум и отдалечаване на всички скверни и светски неща... Тази книга бе написана в дните на благовърния и христорлюбив господин Александър, произхождащ от две страни от царски колена, във времето, когато господ изпрати измаилтяните по лицето на цялата земя и те тръгнаха, поробиха и опустошиха..."⁷⁴

В Песнивеца от времето на Иван Александър, писан по негова поръчка,

има цяла похвала за същия владетел. В нея е включен следният текст: "Такъв се яви пред нас великият Иван Александър, който царува над всички българи, който се прояви в големи и усилни битки, мощно низложи гръцкия цар и когато този се скиташе, го хвана в ръцете си и завзе укрепени градове: Несебър и цялото Поморие заедно с Романия, така също и Бдин и цялото Подунавие, даже и до Морава. Останалите пък градове и селища, страни и села тичаха и се прекланяха пред нозете на тоя цар. И като хвана с ръка всички свои врагове, подложи ги под нозете си и установи крепка тишина във вселената."⁷⁵

Постепенно историческите сведения навлизат трайно в житийната литература, както това е в: житията на Филотея Темнишка⁷⁶ и Иларион Мъгленски⁷⁷ от патриарх Евтимий, в разказа за пренасяне на мощите на Филотея⁷⁸ от Йоасаф Бдински. Тази тенденция достига своя апогей в творчеството на Константин Костенечки и Григорий Цамблак.

Тенденцията за включване на светски лица в църковни текстове бележи своеобразен връх в добавките към Синодика на Борил от XIII—XIV в. В този разширен поменик за разлика от известните Зографски, Боянски и Погановски имената на светските лица се придружават от кратък текст, който обяснява причините за тяхното включване в поменика.

"123. На Теодора, благочестивата царица на велькия цар Иван Александра, която бе от еврейски род, приела след това светото кръщение и запазила цяла благочестивата си вяра, обновителка на много църкви, въздигнала различни манастири, майка на великия цар Иван Шишмана, вечна памет.

124. На Кера Тамара, дъщеря на великия цар Иван Александра, велика госпожа съпруга на великия амир Амурата, която му бе огдадена заради българския род. А тя, като отиде там, запази православната си вяра, рода си освободи, живее добре и благочестиво и с мир почина, вечна памет.

.....

167. На Семир, Йончо, Добромир, Иваншо и на всички, които заедно с тях проявиха мъжество против безбожните турци и проляха кръвта си за православната християнска вяра, вечна (им памет).

168. На Арцо, Трошан, Ратен и неговият брат Карач, Потръц, Ханко, Стан, Михаил, Богдан, Шишман, Ботул, Радослав, Воисил, Константин, Годеслав, Чръноглав, (Вечна им памет)."⁸⁰

В Синодика са поместени редица кратки текстове, които звучат като предписания за необходимо религиозно поведение. От тях личи не само стремжът на църквата да изисква лоялно отношение от всички поданици към владетеля, но и въобще към установения в българското средновековно общество ред. Именно тези текстове разкриват търсената от нас връзка от църква — към държава.

"101. На онзи, който чрез каквато и да било хитрина или билки или чародеяние или обайване или вражески влъхвувания или отрова се опита да овреди царя, помазаника господен, нему анатема трижди.

.....

103. На всички боляри, малки и големи, свещеници и монаси и на целия народ, които с благородство хранят всякаква чиста и права любов към царя и архиереите, вечна им памет.

104. На всички крадци и убийци и разбойници и на онези, които им помагат, анатема."⁸¹

В цитираните, както и други подобни от Синодика не се споменават имена. Те са адресирани към всички поданици в държавата. Изключение правят някои текстове за различни ереси. Общо взети тези текстове отразяват това, което според нас може да се нарече — условие за религиозна чистота. На пример следният текст:

"102. На онези, които се отдават на някакво влъхвуване или обайване или чародеяние или прорицателство, анатема, трижди."⁸²

На условието за религиозна чистота ще се спрем по-късно. Тук обаче е необходимо да отбележим, че неговото спазване от средновековния човек в ежедневното практически осигурява реализирането на възможността църквата да бъде "висше обобщение" и "санкция" на феодалния ред⁸³. То участва в изграждането на средновековния модел на необходимо религиозно поведение.

Идеята за конкретна идеологическа форма на общественото съзнание е функция на т. нар. религиозен комплекс⁸⁴. Той включва:

1. Религиозно съзнание.
2. Религиозни институции.
3. Религиозно поведение.

За настоящото изследване е необходимо да адаптираме този модел към предложените от нас модели на съзнание за народностна принадлежност (народностно съзнание) и народностно самосъзнание. Така възниква един сложен проблем, решаването на който зависи от функционалния анализ на религиозния комплекс, поради това че така формулиран той се състои от разнородни елементи (от различен клас понятия).

Преди всичко е необходимо да уточним местата на обективирание на елементите от религиозния комплекс, така както направихме с елементите на народностното съзнание и самосъзнание.

Елементите на народностното съзнание и тяхното отражение — комплексът от индивидуални представи — народностното самосъзнание, нямат материален характер. За тяхното състояние и взаимодействие, застой или развитие съдим по отражението им в етническата култура.

Съвсем различно е положението с религиозния комплекс. Неговите елементи се обективират в различни плоскости. Първият от тях — религиозното съзнание — в сферата на общественото съзнание, като негова специфична форма. Вторият — в сферата на материалния живот, под формата на конкретни идеологически организации. Третият елемент — религиозното поведение, зависи от индивидуалните религиозни представи на човека, съставлящи неговото религиозно самосъзнание. Тези представи са индивидуална, личностна характеристика, така както представите на народностното самосъзнание.

Според нас представите от комплекса на религиозното самосъзнание могат да се формулират най-общо така:

1. Представа за света, реда и закономерностите в живота на човека и обществото.
2. Представа за необходимо религиозно поведение.
3. Представа за религиозна идентичност на членовете на обществото.

Тук е необходимо да се спрем на един друг проблем — проблема за връзките между религиозното съзнание, като масова форма на общественото съзнание и религиозното самосъзнание като личностна характеристика. Така пос-

тавен проблемът не е разглеждан в литературата у нас, но в историята на християнството има моменти, анализирането на които може успешно да го реши.

Известен е сложният противоречив процес на превръщане на индивидуалните представи за божественото в единно християнско учение. Така например от множеството евангелия през I—II в. от н. е. се редуцират само четири: от Матей, от Марко, от Лука и от Йоан. Запазеното множество от несъответствия в тях свидетелства за това, че християнската идеология започва своя път на развитие от индивидуални човешки представи. Веднъж организирани в мирогледна система, разпространявана и поддържана като задължителна за всички членове на обществото от съответни религиозни институции — епископства, тя въздейства на индивидуалното човешко съзнание. Под това въздействие в индивидуалното съзнание се формира комплекс (система) от религиозни представи — религиозно самосъзнание.

Това е само едната страна на процеса. Индивидуалните представи за признаците и качествата на божественото продължават да влияят върху християнското учение и след II в. Човешката индивидуалност, изразена в различия на индивидуални религиозни представи, се проявява във формирането на идейни течения в християнството още преди появата на Миланския едикт от 313 г. Те от своя страна предизвикват по-късно необходимостта от църковни събори, на които посочените течения се коригират с общовалидни съборни решения, съобразно идейните разбирания на група епископи. След Миланския едикт в отношенията между политическата организация на средновековното общество — държавата и неговата идеологическа организация — църквата, постепенно се установяват определени зависимости. Те могат да бъдат променяни, подкрепяни или нарушавани от отделни личности или обществени групи съобразно техните представи или идеи, главно в два случая. Първият — по някои въпроси на църковната организация и култа към божеството. В историята на православната църква такъв пример може да бъде изси-⁸⁵хазмът. В този случай една система от индивидуални представи не действа разрушаващо върху основните религиозни идеи за света и обществото, санкциониращи обществения ред. Вторият случай — когато тези представи или идеи в една или друга степен нарушават установения ред, като богомилство и други ереси.⁸⁶ И в двата случая обаче религиозното съзнание остава господстваща форма на обществено съзнание. Принципната схема на религиозния комплекс се запазва.

Особеност на религиозното поведение е, че то не се обективира еднозначно нито само в сферата на материалния живот, нито само в идеална плоскост. Особеното положение на религиозното поведение спрямо другите два елемента на религиозния комплекс се определя, от една страна, от религиозното самосъзнание като личностна характеристика, от друга, от религиозните институции, като конкретни идеологически организации, и от трета — от религиозното съзнание като форма на обществено съзнание. Както вече посочихме тези фактори, определящи религиозното поведение, се обективират на различни места (религиозното самосъзнание — в личността, религиозните институции — в структурата на обществото, религиозното съзнание — в общественото съзнание). Именно това обуславя особеното положение на религиозното поведение.

Решаването на проблема за взаимодействието на елементите от религиозния комплекс зависи от въвеждането на т. нар. от нас условие за религиозна чистота⁸⁷. Формално то зависи от религиозните институции. В този смисъл същността на това понятие се изпълва от решенията на църковните събори и от решенията на патриаршеските синоди⁸⁸, при това без ограничения за конкретното му съдържание, което пък се определя от функциите на християнството през средновековието⁸⁹.

Религиозните институции регламентират условието за религиозна чистота. Религиозното съзнание определя религиозните представи в самосъзнанието на човека. Те от своя страна трябва да отговорят на условието за религиозна чистота. В последна сметка религиозните институции следят за последователното спазване на условието за религиозна чистота. Така цикълът на взаимодействие между елементите на религиозния комплекс се затваря.

На практика обаче условието за религиозна чистота се определя не само от религиозните институции. В неговото конкретно формулиране известна роля играе светската, държавната власт. Факт е, че от Миланския едикт насам държавната власт се намесва активно в живота на православното християнство. Според нас тази намеса в голямата си част се заключава в участието на светската власт при определяне на условието за религиозна чистота.

В рамките на по-широкия проблем за отношенията между религиозното съзнание, народностното съзнание и съзнанието за държавна принадлежност и техните отражения и индивидуалното самосъзнание възниква един частен проблем. Това е проблем за връзките между условието за религиозна чистота и народностното самосъзнание.

В условията на държавностна организация спазването на условието за религиозна чистота оказва влияние върху народностното самосъзнание. Това влияние зависи от конкретната историческа обстановка. Например до Покръстването условията за религиозна чистота в религиозните комплекси на двата етнически разнородни елемента (славяни и прабългари) влияят положително върху тяхното етническо самосъзнание по отделно. Сумарният ефект от тяхното действие обаче не води до тяхното сближаване и постепенно сливане.

В периода непосредствено след Покръстването — до падането на България под византийско владичество, новото условие за религиозна чистота обективно подпомага процеса на сливане на разнородните етнически елементи в българската държава. То играе положителна роля в процеса на формиране на единното българско народностно самосъзнание.

Характерно в отношенията между условието за религиозна чистота и народностното самосъзнание е, че до края на Първата българска държава те се осъществяват еднопосочно. В тях активна страна е условието за религиозна чистота.

За времето на византийското владичество тези отношения се променят. От една страна, последователното спазване на условието за религиозна чистота изисква подчинение спрямо етнически чужда за българите политическа власт, с всички произтичащи за българското народностно самосъзнание последиствия. От друга — самото му присъствие в религиозния комплекс дава възможност за формиране на нови религиозни по форма, но народностни по съдържание общественозначими идеи. Такава е идеята за богоизбранността

на българския народ. Тази идея е резултат от кръстосването на религиозно-то с народностното самосъзнание. Индивидуалните представи на известен автор от това време са изразени в следния откъс от апокрифа "Слово от Кирил Философ как покръсти българите: "Те [българите], каза господ, ще предадат на бога православната вяра и християнството!"⁹⁰

През Втората българска държава динамиката в отношенията между условието за религиозна чистота и народностното самосъзнание се запазва. В известен смисъл условието за религиозна чистота влияе отрицателно върху народностното самосъзнание. То открива широка възможност за разделяне членовете на българското общество на спазващи посоченото условие и такива, които го нарушават, независимо от тяхната народностна принадлежност. Тъй като условието за религиозна чистота се налага като задължително от конкретна идеологическа организация, зависеща пряко от държавната власт, то всички онези, които не го спазват се преследват и от светската власт. Така народностното самосъзнание на някои индивиди влиза в конфликт със съзнанието за държавностна принадлежност. Създават се условия за ерозия на народностното самосъзнание в повече или по-малочислени групи хора. Степента и силата на евентуалните промени в него не могат да бъдат проследени, тъй като засега няма изворов материал.

Предвид факта, че отношенията между църква и държава у нас се развиват по модела на съседна Византия и религиозната ситуация в много отношения е подобна, то тук е допустима известна аналогия със събития от иконоборческия период⁹¹. Проблемът за строгото спазване на конкретната идеологическа форма и организация на общественото съзнание е общ за България и Византия. Решаването на този проблем зависи главно от позицията на светската власт. Така например във Византия събразно интересите на управляващата върхушка в някои случаи се допускат сериозни отстъпки, дори нарушаване на условието за религиозна чистота⁹². Друг път светската власт изисква специална клетва от поданиците, с която ги задължава да се придържа към определено от нея религиозно поведение. "Освен това той [Константин V] поискал от всички, които били подчинени на неговата императорска власт, да дадат тази клетва, която била обща, че никой не ще почита икони, след това накарал лъжепатриарха Константин да се изкачи на амвона и като сам снеме с ръце почитаните и животворни дървени образи, да се закълне, че никога не ще бъде в числото на иконопочитателите..."⁹³ Всичко това се отразява в някаква степен върху съзнанието за държавностна принадлежност във Византия⁹⁴.

У нас Бориловият синодик дава информация как политическата организация и нейната идеологическа санкция могат да влияят върху състоянието на народностното съзнание. Както вече посочихме в условията на устойчива държавна организация съзчанието за народностна принадлежност се покрива от съзнанието за държавностна принадлежност. При това свързване на народностна с държавностна принадлежност върху народностното съзнание като форма на общественото съзнание оказват влияние класовообусловени общественополитически условия, нарушаването на които се разглежда и от светската и от духовната власт като противообществена дейност. На пръв поглед това твърдение противоречи на цитираното от В. И. Козлов, но само дотолко-

ва, доколкото посоченият автор няма предвид взаимодействието на народността с религиозното самосъзнание с религиозното⁹⁵.

В Синодика богомилството е представено не само като ерес, но и като противодържавна проява. По тези начин съзнанието за народностна принадлежност, при задължително спазване на условието за религиозна чистота и под негово въздействие, добива по-конкретна идейнополитическа характеристика. Така формулата за определяне на отношенията между формите на средновековно обществено съзнание: съзнание за народността и държавна принадлежност и религиозно съзнание през Втората българска държава добива следния вид:

$$\begin{array}{ccccccc} \text{народностна} & = & \text{държавностна} & + & \text{религиозна} & = & \text{народностно} \\ \text{принадлежност} & & \text{принадлежност} & & \text{принадлежност} & & \text{съзнание с} \\ & & & & \text{(при задължително} & & \text{определена} \\ & & & & \text{условие за рели-} & & \text{идейно-} \\ & & & & \text{гиозна чистота)} & & \text{политическа} \\ & & & & & & \text{характеристика} \end{array}$$

През втората половина на XIII в. феодалните отношения в България навлизат в своя разцвет. В границите на българската политическа общност държавата започва процес на отделяне на самостоятелни по-малки политически общности или обединения, начело на които застават отделни феодали. Връзките между тези политически формации и българската държава са непостоянни. В стремежа си да запазят своята политическа самостоятелност феодалите отцепници непрестанно лавират между по-силните държави: България, Византия, Сърбия. Това нарушава политическата цялост на българската народност. В хода на това политическо и териториално раздробяване има моменти, когато някои от новите политически формации влизат в границите на българската държава или се отделят напълно, а някои се присъединяват към чужди държави. През XIV в. този процес се засилва и задълбочава, и както е известно, през втората половина на същия век самата българска държава се разпада на три големи самостоятелни политически и териториални общности и няколко по-малки с променлив статут.

Условиата на неустойчива държавност оказват определено влияние върху структурите на съзнанието за народностна принадлежност и неговото индивидуално отражение — народностното самосъзнание. Вътрешната йерархия на елементите на съзнанието за народностна принадлежност се запазва, тъй като етническата характеристика на големите политически формации се запазва, а за промяна в по-малките не остава време до османското нашествие. Но в системата от индивидуални представи — народностното самосъзнание, настъпват съществени изменения, които се заключават в разместване на елементите по значимост. Така водещо място в структурата на народностното самосъзнание заемат представите за етническа и културна специфика на народността. Свидетелство за това явление намираме в "Похвално слово за Филотея" от Йоасаф Бдински. В текста на Словото е отделено широко място на пренасянето на мощите на светицата. В него поотделно се разказва за пренасянето им в Търново от Калоян и по-късно оттам във Видин от сина на видинския владетел Срацимир — Константин. Но в хода на повествованието не е изяснено, че Калоян и Срацимир управляват в две отделни териториал-

но-политически общности. Разказът започва така: "Когато великият цар Калоян пое българското царство, той превзе и всичката гръцка земя. Когато достигна до онзи град, той го зае и след като взе тялото на светицата, го пренесе в своя град [Търново] ... След като измина много време, в 6902 [1394] година, пак в трети индикт, когато поради неизвестни божии тайни срещу онова място [Търновското царство] се извърши гневът и голямото агарянско нашествие — уви! стана и пълното тъжно разорение на този град [Търново] заедно с околните [градове]"⁹⁶ Следва интересно съобщение за съдбата на българите от покореното Търновско царство. След него започва разказът за пренасянето на мощите от Търново във Видин: "Когато настъпи втората година, нашият преблагочестив цар [Срацимир] благоволи да изпрати в гореспоменатия [град] Търново своя превъзлюбен, доблестен и мъдър син, по-добре христолубивия нов Константин, а с него и наше смирение, поради някои необходими и важни царски работи"⁹⁷.

От целия текст на словото се разбира единствено, че между управлението на Калоян и това на Срацимир има продължителен интервал години. Явно за Йоасаф Бдински етническата принадлежност на двамата владетели е една и съща. Авторът на Словото нарича османския управител на Търново само "княз", без етническа характеристика, така както представя и българските владетели. Етническата принадлежност на търновския управител трябва да се разбира от факта, че той управлява града след неговото превземане от "агаряните".

По-нататък в Словото, когато процесията оптегля към Видин, е записано следното: "Когато преминахме границата на онази страна [покореното Търновско царство] и с божията помощ дойдохме в своята [Видинското царство]..."⁹⁸ Интересното тук, пък и в цялото "Похвално слово за Филотея" е противопоставянето на "онова място", "онази страна" — Търново, Търновското царство на "своя" страна, "нашия град" — Видинското царство, Видин. Това противопоставяне не е придружено с етническа характеристика. Във всички разкази за пренасяне на мощи, писани до разглежданото Слово, българските средновековни автори изрично посочват етническата характеристика на територията, от която те се пренасят. Това макар и съвсем кратко е направено и тук, в цитирания откъс с Калоян. За Йоасаф Бдински обаче земите на покореното Търновско царство и тези на Видинското се разделят по териториално-политически признак, а не по етнически. В неговата система от индивидуални представи политическото разделяне на някогашното Българско царство не е на етническа основа. Индивидуалното му народностно самосъзнание остава непроменено като съдържание, независимо от настъпилите съществени изменения в териториално-политическата общност на българската народност. Променя се само йерархията на елементите в него. Представите за етническа и културна специфика на народността излизат на преден план.

Подобни примери обясняват защо във всички териториално-политически формации на българската народност непосредствено преди и в хода на османското завоевание народностното самосъзнание остава еднакво както по съдържание, така и като основна характеристика на народността.

Нарушаването на териториалната и политическа цялост на българската държава предизвиква промени в религиозния комплекс на българите.

Проблемът за българските религиозни институции през средновековието е сравнително слабо проучен. Според нас Търновската патриаршия може да се разглежда като съставена от две автономно действащи подсистеми. Едната е съставена от епархиалната организация на православно население, със собствена йерархия от духовни лица. Втората обхваща манастирите. Повод за това разделяне ни дава разликата в обществените функции на посочените подсистеми. Основна задача на епархиалната организация е да реализира и насочва религиозното поведение на православно население по места. От своя страна дейността на духовенството в подсистемата на манастирите се определя от нуждите на самата църква. Тази дейност се заключава главно в производство и размножаване на църковна литература, подготовка на духовници и разработка на чисто теологични въпроси. Потвърждение на това намираме в проложното Житие на патриарх Йоаким⁹⁹, в което на две места се посочва изрично, че патриархът държи в ръцете си "две кърмила"¹⁰⁰.

Известно е делението на манастирите на епархиални и патриаршески. Към това трябва да се добавят и слабо проучените йерархични връзки на българските манастири с Атон, както и каноничната постановка за единство и неделимост на патриаршията. Тези съображения обуславят условия характер на предложеното разделяне на българската средновековна църква по функционален признак на две автономни религиозни институции.

Една от глобалните функции на религиозните институции е да обособят православно население в държавата в своеобразна религиозна общност, отделена чрез епархиалната организация от останалото православно население на Балканите. Нарушаването на териториалната и политическа цялост на българската държава предизвиква нарушения и в нейната религиозна общност. От управлението на Търновската патриаршия отпадат епархии, които преминават към Цариградската или Сръбската патриаршия. Този процес започва скоро след царуването на Иван-Асен II и завършва с отделянето на Видинското царство и Добруджанското деспотство от диоцеза на Търновската патриаршия¹⁰¹.

През XIII в. в българската култура се появяват интересни явления, като цитираната вече приписка от лесновски паренсис¹⁰² и като следната: "С волята на отца и светия дух биде написана тази книга от ръката на многогрешния и недостойния да се нарича раб божи Никола, назван по мирски Брата; в дните на благоверния цар, господин андроник Палеолог и при неговия син цар господин Михаил..."¹⁰³ Към тях можем да прибавим и Боянския надпис от 1258—1259 г.¹⁰⁴ Тези явления отразяват един особен момент от развитието на общественото съзнание на българите. Хронологически той започва през XIII в. и продължава до края на Втората българска държава. Това е време, когато разцветът на феодалните отношения предизвиква сътресения в структурата на общественото съзнание. Причина за това сътресение е раздвижването на различните типове общности, в които живее българската народност: териториална и политическа спрямо религиозна, религиозна спрямо културна, културна спрямо политическа. Границите на посочените общности непрестанно се променят спрямо границите на българската етническа общност. Но до края на XIV в. това разминаване на общностите не довежда до качествени промени в народностното самосъзнание. Неговата устойчивост зависи

до голяма степен от взаимодействието му с представите от религиозното самосъзнание. Това взаимодействие се осъществява по линията на следните отнoшения:

1. Представа за света, реда и закономерностите в живота на човека и обществото с представата за общност на историческата съдба. Например в следните няколко приписки:

"... по времето, когато носеше на глава Венеца на царството и държеше в ръка скиптъра благочестивият и велик цар Иван Александър заедно със своя син, младият цар Иван Срацимир, а в църковния стълб управляваше патриархът господин Теодосий".¹⁰⁵

"В годината 6781 [1272/3], при царуването на благоверния цар Константин и при неговия син Михаила, владетели над всички българи и при патриарха на българите Игнатия, бе наченато и довършено това четвероевангелие..."¹⁰⁶

"В годината 6785 [= 1276] при светия и превисок цар Константин, неговата царица Мария и тяхното чедо Михаил Багрянородни и при патриарха Игнатия, стълб на православнието".¹⁰⁷

2. Представа за общност на произхода с представата за религиозна идентичност на членовете на българското общество. Почти всички преписки с "официален характер" (група "А") и онези, които отразяват авторови представи и оценки за света (група "Б") съдържат преплетени една в друга посочените представи. Впечатлението от тях е като че ли българите не могат да бъдат други освен християни. Християнската принадлежност е подчертана като задължителна характеристика, когато се споменава владетелят. Например:

"Понеже прочее по божие благоволение благоверният и христолюбив Иван Александър биде помазан на царството на българския престол..."¹⁰⁸

"Боже господи, царю, укрепи нашите верни царе, утвърди вярата, укроти народите, усмири света и добре запази тази света обител..."¹⁰⁹

3. Представа за общност на историческата съдба с представа за необходимо религиозно поведение. Всички писмени източници на информация за устройството на света и обществения ред, достъпни за средновековния човек, създават у него представи за мястото му в света и обществото и за връзка между неговото битие и съдбата на поколенията, живели преди него. Това са преди всичко жития, похвални слова, разкази за пренасяне на мощи и други необходими за църковния ритуал. Съществуват и съчинения, които разглеждат естеството на природата и човека, но те са достойни само на по-грамотните. В богослужебната литература примерът на светеца, както и този на патриарха, владетеля или други светски лица и духовници се превръща в задължителен модел на поведение. В нея светецът или е мъченик за вярата, или заради неговата искрена вяра и с помощта на божествени сили побеждава "злото". Светските лица там или са силно вярващи и поради това обезателно праведни, или неверници и за това трябва да бъдат наказани най-строго от бога. По принцип в богослужебната литература добър човек и следователно пример за подражание е само онзи, който искрено и дълбоко вярва и следва християнските норми на поведение и морал. В такъв смисъл е направена следната приписка:

"В годината 6856 [= 1347/8], индикат 1, бе написана тази душеполезна книга за благоверния и христолюбивия, превисокия и самодържавния цар на бъл-

гарите и на гърците Иван Александра за живот, здраве и утвърждение на неговото царство и на децата му и за полза на всеки християнин, който чете с вяра и любов. Защото всички божествени книги са подобни на извори с чиста вода и всеки, който пристъпва с усърдие, се насища с жива вода, която води към вечния живот. Поради това вие, които четете и се ползвате, въздавайте дължимото — сиреч молби и моления за споменатия благоверен цар, та да се сподобите с награда от оногова, който изпълнява молитвите на онези, които се молят, и благославя годините на праведните."¹¹⁰

Категоричен израз на индивидуална представа за необходимо религиозно поведение и едновременно с това на представа за общност на историческата съдба на отделния индивид с неговите съвременници е Боженишкият надпис:

"Аз, Драгомир писах. Аз, севаст Огнян, бях кефалия при цар Шишман и много зло патих. В това време турците воюваха. Аз държах за вярата на цар Шишман."¹¹¹

За средновековния човек неспазването на задължителния модел на религиозно поведение води до най-тежки наказания. За него такова наказание е османското нашествие: ,

"Писа се тази божествена книга триод в лето 1393 в дните, когато по попущение божие предадени бяхме заради греховете наши в ръцете на врагове беззаконни и мръсни, и на царя на неправдата, най-лукавия от всички на земята. И тогава беше запустение и скръб велика от безбожните измаилтяни, каквато не е била и няма да бъде."¹¹²

4. Представа за културни особености на народността с представата за необходимо религиозно поведение и представата за религиозна идентичност. Точен пример за това отношение е трудно да се намери за времето до османското нашествие, тъй като за отделния индивид културните особености на собствения етнос изпъкват преди всички в етнически разнородна среда. Апокрифите от времето на византийското владичество са единствен извор, отговарящ на изискването на средата. Най-ярък пример за така формулираното отношение е характеристиката на българите в "Слово за Сивила":

"Първият род са словените, сиреч българите: гостолюбиви, смирени, честни, незлобливи, обичащи чуждите и християнството. Те ще предадат на бога правата вяра, повече от всекиго на света."¹¹³

Всъщност идеята за богоизбраността на българите се заражда именно по времето на византийското владичество, и то там, където те имат постоянен контакт с чужда култура — църковния живот.

През Средновековието представите в индивидуалното човешко съзнание не съществуват в чист вид, също както и идеите в общественото съзнание. Те винаги се намират преплетени в някакво отношение една към друга. Така например идеята за политическа организация на обществото или идея за държавност се отразява в човешкото съзнание не само като представа за общност на историческата съдба, но и заедно с представата за света, реда и закономерностите в живота на човека и обществото. Това е така, защото религиозните институции и политическата организация на обществото са неделими през този период. Независимо от отношенията на подчиненост между тях в смисъл на "цезаропапизъм" или "папоцезаризъм", на практика през Средновеко-

вието не съществува политическа организация в едно общество, без тя да е идеологически обоснована и поддържана от някакъв религиозен институт. Въздействието на религиозните институции и политическите (държавни) формации върху членовете на обществото е съвместно. Резултатът от това комплексно въздействие също е комплексен. Представите се формират свързани една с друга, както в посочените по-горе отношения. Тези отношения могат да бъдат с по-сложен състав, като в тях се включат повече от две представи. Получените комплекси от представи не са трайни образувания в индивидуалното съзнание и се формират съобразно житейската обстановка. Тяхното фиксирано в материалната култура отражение често пъти е съвсем малко, като физическа, предметна форма, но заедно с това израз на сложен комплекс от представи. Най-ярък пример за това е цитираният Боженишки надпис на севаст Огнян. Изразът "Аз държах за вратата на цар Шишман" напълно замества твърдението, че Огнян е воювал на страната на Шишман срещу османците. В него отношението: представа за религиозна идентичност — представа за общност на историческата съдба, не съществува самостоятелно в чист вид. Същият надпис може да се разглежда и като материален израз на отношението: представа за религиозна идентичност. Етническият произход на севаста не е съобщен директно, а това че е християнин личи от текста. Религиозната му принадлежност доминира над народностната или поне се покрива с нея в цялостния смисъл на надписа. В него не се съобщава изрично за съществуващата разлика в религиозно отношение между българи и османци, но тя е добре известна още тогава. Според нас в системата от индивидуални представи в съзнанието на севаст Огнян религиозната принадлежност е решаващата културна особеност при етническото съпоставяне "ние — те", "ние" — християни (българи), а срещу това — "те" — турци (мюсюлмани). Така към сложно преплетените в отношения представи се включва и представата за културни особености.

Анализът на Боженишкия надпис показва в какви сложни отношения влизат условно отделените от нас представи, съставлящи индивидуалното самосъзнание. Както вече нееднократно подчертахме, етническият характер на самосъзнанието изпква осезателно в етнически разнородна среда. Цитираният надпис свидетелства, че когато индивидът е поставен и в религиозно разнородна среда, религиозните му представи, съставлящи религиозната характеристика на неговото самосъзнание, действат синхронно и еднопосочно с народностните му представи. В такъв случай религиозните различия се превръщат в културни особености, което усилва действието на представите от народностното самосъзнание за цялостното осъзнаване и самоопределяне на индивида при контактите му с останалите членове на обществото, в оценките му за тях, в поведението му като човек и член на някакво общество въобще.

Взаимодействието на така формулираните представи от религиозното и народностното самосъзнание става особено осезателно през периода на османското владичество, когато българската народност се развива в условията на конфликтна етническа ситуация. Тази ситуация се характеризира и с качествени различия между религиозното самосъзнание на българи и османци. Това затруднява изследването на народностното самосъзнание през посочения период, тъй като индивидуалните народностни представи се влияят и от-

разяват в културата съвместно с религиозните. За периода на османското владичество до възраждането двете групи представи се покриват така, както през по-голямата част от времето на Втората българска държава, държавността принадлежност покрива народността при самоопределянето на индивида.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Ангелов, Д. Съдържание и смисъл на думата отечество в средновековната българска книжнина. — Старобългаристика, 1977, № 4, 3—20; Смисъл и съдържание на думите език, род, племе и народ в средновековната българска книжнина. — Старобългаристика, 1978, № 3, 12—31; Средновековната българска държава като фактор за изграждане на историческа памет. В: Известия на държавните архиви, 41, 1981, 3—21.

² Каймакчов, М. Старобългарското историко-летописно творчество от средата на IX до началото на XI в. — Год. СУ. Истор. фак., 72, 1978, 33—92; Българската кратка хроника в среднобългарски превод на Манасиевата хроника. Текст, провод и коментар. — Год. СУ. Истор. фак., 76, 1982, 123—178.

³ Андриев, Й. Народностно-патриотични тенденции в Синодика на българската църква. — В: Сб. Търновска книжовна школа. С., 1974, 311—316. Разглежданите в студията проблеми частично се засягат от: Ангелов, Д. Исихазъмът — същност и роля. — Старобългаристика, № 4, 56—78 и посочената там литература за религиозно-философската мисъл в средновековна България.; Динев, П. Особенности на старобългарската публицистика през IX—XII в. — В: Славянска филология. Т. 5, 1963, 289—302; Тодоров, Г. Българската историография през XI—XIV в. — Истор. преглед, 1967, № 3, 57—95; Дуйчев, И. Идеята за приемствеността в средновековната българска държава. — В: Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981, 68—81; Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII—XIV в. С., 1985, 213—227; Божилков, И. Българската средновековна историопис. — В: Стара българска литература. Т. 3, Исторически съчинения. С., 1983, 5—38 и посочената там в бел. № 7 литература.

⁴ Козлов, В. И. О понятии этнической общности. — Советская этнография, 1967, № 2, 105—108; Бромлей, Ю. В. Это раз о соотношении этнической и экономической общностей. — Советская этнография, 1972, № 3, с. 3, 86—97; За функциите на културата като етнически определител вж. Козлов, В. И. О понятии..., 100—111; Чебоксаров, Н. Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых. — Советская этнография, 1967, № 4, 94—109; Козлов, В. И. Динамика численности народов. М., 1969.

⁵ За понятието "етническа общност" вж. Бромлей, Ю. В. Этнос и этнические процессы как предмет исследования. — В: Сб. Этнические процессы в современном мире. М., 1987, с. 5 и литературата, посочена в бел. № 2.

⁶ Вж. последната работа на Куббелъ, Л. Б. Очерки потестарно-политической этнографии. М., 1988 и посочената там литература.

⁷ Козлов, В. И. Динамика..., с. 47, Литвин, Г. Г. Этническое самосознание южных славян в VII—X вв. — В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов, М., 1978, с. 243.

⁸ Куббелъ, Л. Е. Этнические общности и потестарно-политические структуры доклассового и раннеклассового общества. — В: Этнос в доклассовом обществе. М., 1982. сс. 131.

⁹ Козлов, В. И. Динамика..., с. 47.

¹⁰ Преглед на литературата по проблемите на етническото самосъзнание вж. Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса. М., 1983, 173—200.

¹¹ Чебоксаров, Н. Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых. с. 99.

¹² Бромлей, Ю. В. К характеристике понятия этнос. — В: Расы и народы. Т. 1, 1971,

с. 25; Ш е л е п о в, Г. В. Общност произхождения — признак етнической общности. — СЭ, 1968, № 4, 72—73.

¹³ К о з л о в, И. В. Динамика ..., с. 56; Ш е л е п о в, Г. В. Общност произхождения..., с. 71; С р в. Г е о р г е в а, И. Етнос, етносоциален организъм, етнически процеси. — Векове, 1972, № 1, 42—48.

¹⁴ Л и т а в р и н, Г. Г. Этническое самоназвание южных славян VII—X вв. К проблеме формирования раннефеодальных народностей, — В: Сб. История, культура, этнография и фольклор славянских народов. М., 1978, с. 242 и бел. № 6 и № 7.

¹⁵ Б р о м л е й, Ю. В. Очерки..., 176—177 и посочената там литература.

¹⁶ Пак там, 173—198.

¹⁷ "С една дума етническата култура не следва да се смесва с културата на етноса (нацията) в цяло. Последната включва не само етническите, национално-специфичните, но и между-етническите, интернационалните компоненти на културата." Бромлей, Ю. В. Очерки..., с. 124.

¹⁸ Ч и с т о в, К. В. Этническая общность, этническое сознание и некоторые проблемы духовной культуры. — СЭ, 1972, № 3, с. 78.

¹⁹ Б р о м л е й, Ю. В. Очерки..., с. 196.

²⁰ К о з л о в, И. В. Динамика..., с. 50.

²¹ Пак там, с. 49.

²² Г ю з е л е в, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII—XIV в.), С., 1985, 216—217.

²³ Вж. текста на Манасиевата хроника в: Стара българска литература (по-нататък СБЛ). Т. 3. Исторически съчинения (по-нататък ИС). С., 1983, 241—343.

²⁴ Пак там, с. 327.

²⁵ Вж. текста в: СБЛ. Т. 3. ИС. С., 1983, 81—82.

²⁶ Пак там, с. 78.

²⁷ Вж. текста в: СБЛ. Т. 3. ИС. С., 1983, 81—82

²⁸ Пак там, с. 81.

²⁹ Г е о р г и е в, Е. Литературата на Втората българска държава. Ч. 1. Литературата на XIII в. С., 1977, 13—14.

³⁰ Вж. Тези откъси от житието В: СБЛ. Т. 4. Житиеписни творби (по-нататък ЖП). С., 1986, с. 379.

³¹ СБЛ. Т. 4. ЖП, с. 107.

³² Пак там, с. 202.

³³ Пак там, с. 147.

³⁴ Г ю з е л е в, В. Училища..., с. 21.

³⁵ М у т а ф ч и е в а, В. Да се знае. С., 1982, с. 19.

³⁶ Речник на българската литература. Т. 3. С., 1982, с. 139.

³⁷ Ц о н е в, Б. История на българския език. Т. 1. С., 1919, с. 181.

³⁸ Пак там, с. 34

³⁹ Д у й ч е в, И. Из старата българска книжнина, Т. 2. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. С., с. 172.

⁴⁰ Пак там, с. 277.

⁴¹ И в а н о в, Й. Български старини из Македония. С., 1970, с. 237.

⁴² С т о я н о в и ч, Л. Стари сръпски записки и натписи. Т. 1. Београд, 1902, с. 57.

⁴³ СБЛ. Т. 3. ИС, с. 102.

⁴⁴ Вж. текста на летописа В: СБЛ. Т. 1. Апокрифи (по-нататък А). С., 1981, 294—300.

⁴⁵ СБЛ. Т. 3..., с. 108.

⁴⁶ Пак там, 104—105.

⁴⁷ Вж. текста на Миланския едикт В: П о с н о в, М. История на християнската църква. С., 1933, 260—262.

- ⁴⁸ П о с н о в, М. История..., 273–275.
- ⁴⁹ Г у р е в и ч, А. Я. Категории средневековой культуры. М., 1972, С. 12.
- ⁵⁰ Пак там.
- ⁵¹ Празника заема особено място в живота на прославната църква. Той се възвежда с решение на събора от 842–843 г. Вж. С н е г а р о в, И. Кратка история на съвременните православни църкви. Т. 1, С., 1946, с. 416. По-подробно за този празник вж. в: Полны православный богословский энциклопедический словарь, Т. 2, 622–623.
- ⁵² СБЛ. Т. 3..., с. 48.
- ⁵³ Пак там, с. 80.
- ⁵⁴ М у т а ф ч и е в, П. История на българския народ. Т. 1. С., 1943, 170–173; З л а т а р с к и, В. История на българската държава през средните векове. Т. Ч.2. С., 1971, 56–61; Г ю з е л е в, В. Княз Борис I. С., 1969, 118–119.
- ⁵⁵ А н г е л о в, Д. Образуване на българската народност. С., 1971, с. 165 и посочената там литература.
- ⁵⁶ З л а т а р с к и, В. История ... Т. 1, Ч. 2, 53–56; Г ю з е л е в, В. Княз Борис I, 102–119; Т о д о р о в а, О. Православната църква и българския народ през XV – третата четвърт на XVIII в. Дисерт. 1987, с. 28 и посочената литература.
- ⁵⁷ СБЛ, Т. 1..., с. 296.
- ⁵⁸ СБЛ, Т. 3 ..., 78–79.
- ⁵⁹ Е в с е е в, И. Е. Григорий пресвитер, переводчик времени болгарского царя Симеона, ЙОРЯСл, VII, 3, 1902, 356–357.
- ⁶⁰ Д у й ч е в, И. Из старата ... Т. 2, 165–166.
- ⁶¹ С н е г а р о в, И. Кратка история ... Т. 2, с. 46.
- ⁶² Вж. Б а к а л о в, Г. Средновековният български владетел. Титулатура и инсигнии. С., 1985.
- ⁶³ СБЛ. Т. 4 ..., с. 197.
- ⁶⁴ Вж. текста на житието в: СБЛ. Т. 4 ..., 191–202.
- ⁶⁵ СБЛ. Т. 4 ..., с. 198.
- ⁶⁶ Пак там, с. 199.
- ⁶⁷ Пак там, с. 220.
- ⁶⁸ Вж. текста на житието в: СБЛ. Т. 4 ..., 378–379.
- ⁶⁹ СБЛ. Т. 4 ..., с. 88.
- ⁷⁰ Латински извори за българската история. Т. 3, 308–378.
- ⁷¹ Пак там.
- ⁷² Използван е преводът на В. Гюзелев от Х р и с т о в, Х. И. Батошевският надпис. – Археология, 1978, № 4, 65–70 – в: Христоматия по история на България. Т. 2. С., 1978, с. 210.
- ⁷³ Д у й ч е в, И. Из старата ... Т. 2, с. 171.
- ⁷⁴ Пак там, с. 111.
- ⁷⁵ Пак там, 69–72.
- ⁷⁶ СБЛ. Т. 4 ..., 202–116.
- ⁷⁷ Пак там, 89–108.
- ⁷⁸ Вж. текста на разказа, поместен в Похвално слово за Филотея от Йоасаф Бдински в: СБЛ. Т. 2. Ораторска проза (по-нататък ОП). С., 1982, 187–200.
- ⁷⁹ Д у й ч е в, И. Из старата ... Т. 2. Ораторска проза (по-нататък ОП). С., 1982, 187–200.
- ⁸⁰ Дуйчев, И. Из старата ... Т. 2, 198–201.
- ⁸¹ Пак там, 165–166.
- ⁸² Пак там, 160–161.
- ⁸³ Пак там, с. 102.
- ⁸⁴ Вм. тук бел. № 47.

⁸⁴ М и н я к о в и ч ю с, Н. В. Религия в етнической структуре общества. — Вопросы философии, 1977, 11, с. 112.

⁸⁵ А н г е л о в, Д. Българинът в средновековието, С., 1985, 251—270.

⁸⁶ А н г е л о в, Д. Българско средновековие — идеологична мисъл и просвета. С., 1982, 127—141.

⁸⁷ Предлагаме това като работно понятие, имайки предвид стремежа на църквата да следи за чистотата на религиозната догма.

⁸⁸ Вж. развитието на идейните течения в християнството и решенията на църковните събори в този смисъл. в: П о с н о в, М. История ..., 134—189; По-конкретно за Българското средновековие вж. С н е г а р о в, И. Кратка история ... Ч. 2. С., 1946, 76—82; А н г е л о в, Д. Общество и обществена мисъл в средновековна България, С., 1979, 101—115.

⁸⁹ За функциите на християнската религия вж. А н г е л о в, Д. Българско средновековие ..., 99—115.

⁹⁰ СБЛ, Т. 1. ..., с. 300.

⁹¹ За иконопочитението вж. С н е г а р о в, И. Кратка история ... Ч. 1, с. 407 сл.; А н г е л о в, Д. История на Византия, Ч. 1. С., 1973, 271—320; Вж. текста на определеното за иконопочитанието в: М а л и ц к и, П. И. История на християнската църква. С., 1956, с. 103.

⁹² А н г е л о в, Д. История на ... Ч. 1, с. 282.

⁹³ Текстът е от превода на Г. Батаклиев от Theophanis Chonographia, ed Bonn, I, 1839. — В: Подбрани извори за историята на Византия. С., 1974, 82—84.

⁹⁴ Според Д. Ангелов гоненията на иконопочитателите водят до емиграция в други страни. Вж. А н г е л о в, Д. История на Византия ... Ч. 1, 285—286, 313.

⁹⁵ Вж. тук бел. 18.

⁹⁶ СБЛ. Т. 2 ..., с. 196.

⁹⁷ Пак там, с. 197.

⁹⁸ Пак там, с. 198.

⁹⁹ Текстът на житието може да се изтъкува и по друг начин. Например, че патриарх Йоаким I освен дейността си на архипастир изпълнява и някои светски функции. Може би това е имал предвид авторът на житието, когато в края казва, че патриарха е спасил мнозина от "царски гняв" и "смърт". Вж. СБЛ, т. 4 ..., с. 88.

¹⁰⁰ Вж. тук бел. № 66.

¹⁰¹ С н е г а р о в, И. Кратка история ... Т. 2, с. 46.

¹⁰² Вж. тук бел. № 43.

¹⁰³ СБЛ, Т. 3 ..., с. 103.

¹⁰⁴ Текст и превод на В. Златарски В: Год. СУ, ИФФ, кн. ІХХХІ, 1935, с. 5.

¹⁰⁵ СБЛ. Т. 3 ..., 109—110.

¹⁰⁶ Пак там, с. 102.

¹⁰⁷ Д у й ч е в, И. Из старата ..., 279—280.

¹⁰⁸ СБЛ. Т. 3 ..., 110—111.

¹⁰⁹ Д у й ч е в, И. Из старата ..., с. 287.

¹¹⁰ СБЛ. Т. 3 ..., с. 107.

¹¹¹ С т о я н о в и ч, Л. Стари српски ..., с. 57.

¹¹³ СБЛ Т. 1 ..., с. 104.